

1 ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

МОНОГРАФИЯ
КНИГА 19 ЧАСТЬ 3

2021

*Походенько-Чудакрова М.О., Стародубцев В.М., Акименко Т.В., Богданец В.А., Бодык О.П. и др.
Походенько-Чудакрова І.О., Стародубцев В.М., Акименко Т.В., Богданец В.А., Бодик О.П. та ін.
Pohodenko-Chudakrova I.O., Starodubtsev V.M., Akimenko T.V., Bogdanets V., Bodyk O.P. and etc.*

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ:

ПСИХОЛОГИЯ, ФИЛОЛОГИЯ, МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ:

ПСИХОЛОГІЯ, ФІЛОЛОГІЯ, МЕДИЦИНА, БІОЛОГІЯ ТА ЕКОЛОГІЯ

INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF MANKIND IN MODERN CONDITIONS:

PSYCHOLOGY, PHILOLOGY, MEDICINE, BIOLOGY AND ECOLOGY

Книга 19. Часть 3

*входить до Міжнародних наукометричних баз
included in International scientometric databases*

МОНОГРАФІЯ

МОНОГРАФІЯ

MONOGRAPH

Одесса

Одеса / Odessa

Купrienko SV

Купрієнко СВ / Kuprienko SV

2021

УДК 001.895

ББК 94

И 73

*Авторский коллектив:**Колектив авторів / Author team:*

Акименко Г.В. (1), Али Т.А. (4), Асанов С.А. (1), Богданец В.А. (5),
 Бодык О.П. (2), Ладыка М.Н. (5), Наумовская Е.И. (5),
 Походенько-Чудакова И.О. (4), Скрипник Т.Н. (3), Стародубцев В.М. (5),
 Федорова Ю.Г. (2)

И 73 Интеллектуальное развитие человечества в современных условиях: психология, филология, медицина, биология и экология. Книга 19. Часть 3: серия монографий / [авт.кол. : И.О. Походенько-Чудакова, В.М. Стародубцев, Г.В. Акименко, В.А. Богданец, О.П. Бодык и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2021 –141 с. : ил., табл. – (Серия «Научное окружение современного человека» ; №19).

ISBN 978-617-7880-28-7

Інтелектуальний розвиток людства в сучасних умовах: психологія, філологія, медицина, біологія та екологія. Книга 19. Часть 3: серія монографій / [авт.кол. : І.О. Походенько-Чудакова, В.М. Стародубцев, Г.В. Акименко, В.А. Богданец, О.П. Бодик та ін.]. - Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2021 - 141 с. : ил., табл. - (Серія «Наукове оточення сучасної людини»; №19).

Монография содержит научные исследования авторов в области психологии, филологии, медицины, биологии и экологии. Может быть полезна для инженеров, руководителей и других работников предприятий и организаций, а также врачей, преподавателей, соискателей, аспирантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений.

Монографія містить наукові дослідження авторів в області психології, філології, медицини, біології та екології. Може бути корисна для інженерів, конструкторів та інших працівників підприємств і організацій, а також лікарів, викладачів, здобувачів, аспірантів, магістрантів і студентів вищих навчальних закладів.

The monograph contains scientific studies of authors in the field of psychology, philology, medicine, biology and ecology. It may be useful for engineers, designers and other employees of enterprises and organizations, as well as doctors, teachers, applicants, graduate students, undergraduates and students of higher educational institutions.

УДК 001.895

ББК 94

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-03

© Коллектив авторов, научные тексты, 2021

© Куприенко С.В., оформление, 2021

ISBN 978-617-7880-28-7

Монография подготовлена авторским коллективом:

1. *Акименко Галина Васильевна*, кандидат исторических наук, доцент - Глава 1 (в соавторстве)
2. *Али Тергам Абдуламир Али*, аспирант - Глава 4 (в соавторстве)
3. *Асанов Сергей Александрович* - Глава 1 (в соавторстве)
4. *Богданец Вячеслав Анатольевич*, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент - Глава 5 (в соавторстве)
5. *Бодык Остап Петрович*, кандидат филологических наук, доцент - Глава 2 (в соавторстве)
6. *Ладыка Марина Николаевна*, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент - Глава 5 (в соавторстве)
7. *Наумовская Елена Ивановна*, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент - Глава 5 (в соавторстве)
8. *Походенько-Чудакова Ирина Олеговна*, доктор медицинских наук, профессор - Глава 4 (в соавторстве)
9. *Скрипник Тамара Николаевна*, кандидат педагогических наук, доцент - Глава 3
10. *Стародубцев Владимир Михайлович*, доктор биологических наук, профессор - Глава 5 (в соавторстве)
11. *Федорова Юлия Геннадиевна*, кандидат филологических наук, доцент - Глава 2 (в соавторстве)

Монографія підготовлена авторським колективом

1. *Акименко Галина Васильівна*, кандидат історичних наук, доцент -
Глава 1 (у співавторстві)
2. *Алі Тергам Абдуламір Алі*, аспірант, - *Глава 4 (у співавторстві)*
3. *Асанов Сергій Олександрович* - *Глава 1 (у співавторстві)*
4. *Богданець В'ячеслав Анатолійович*, кандидат сільськогосподарських наук, доцент - *Глава 5 (у співавторстві)*
5. *Бодик Остап Петрович*, кандидат філологічних наук, доцент -
Глава 2 (у співавторстві)
6. *Ладика Марина Миколаївна*, кандидат сільськогосподарських наук, доцент -
Глава 5 (у співавторстві)
7. *Наумовська Олена Іванівна*, кандидат сільськогосподарських наук, доцент -
Глава 5 (у співавторстві)
8. *Походенько-Чудакова Ірина Олегівна*, доктор медичних наук, професор -
Глава 4 (у співавторстві)
9. *Скрипник Тамара Миколаївна*, кандидат педагогічних наук, доцент - *Глава 3*
10. *Стародубцев Володимир Михайлович*, доктор біологічних наук, професор -
Глава 5 (у співавторстві)
11. *Федорова Юлія Геннадіївна*, кандидат філологічних наук, доцент -
Глава 2 (у співавторстві)

The monograph was prepared by the authors

1. *Akimenko Galina Vasilievna*, PhD in Historical Sciences, assistant professor - Chapter 1 (co-authored)
2. *Ali Thergam Abdulameer Ali*, graduate student, - Chapter 4 (co-authored)
3. *Asanov Sergey Alexandrovich* - Chapter 1 (co-authored)
4. *Bogdanets Vyacheslav*, PhD in Agricultural Sciences, assistant professor - Chapter 5 (co-authored)
5. *Bodyk Ostap Petrovych*, PhD in Philology, assistant professor - Chapter 2 (co-authored)
6. *Ladyka Maryna*, PhD in Agricultural Sciences, assistant professor - Chapter 5 (co-authored)
7. *Naumovska Olena*, PhD in Agricultural Sciences, assistant professor - Chapter 5 (co-authored)
8. *Pohodenko-Chudakova Irina Olegovna*, Doctor of Medical Sciences, Professor - Chapter 4 (co-authored)
9. *Skrypnyk Tamara Mykolaivna*, PhD in pedagogical sciences, assistant professor - Chapter 3
10. *Starodubtsev Vladimir Mikhailovich*, Doctor of Biological Sciences, Professor - Chapter 5 (co-authored)
11. *Fedorova Yuliia Hennadiivna*, PhD in Philology, assistant professor - Chapter 2 (co-authored)

Содержание

ГЛАВА 1. СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ С ПОЗИЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА.....	12
ГЛАВА 2. ФОРМИРОВАНИЕ ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА В КОНТЕКСТЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ США КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА	
Введение	19
2.1. Формирование реалистического метода писателя и особенности становления реалистического искусства в США	21
2.2. Своеобразие американского реализма	25
2.3. Формирование философско-эстетических взглядов Т. Драйзера	30
2.4. Влияние новейших философских учений на развитие американской научной мысли и литературу США	36
2.5. Реализация философских взглядов Т. Драйзера в романе «Сестра Кэрри»	45
Выводы	54
ГЛАВА 3. ОНТОЛОГИЯ БЫТИЯ СТАРЫХ ИНДЕЙЦЕВ В ПОЭМЕ Г.В. ЛОНГФЕЛЛО «ПЕСНЯ О ГАЕВАТЕ» В БИЛИНГВАЛЬНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ.....	56
ГЛАВА 4. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ХИРУРГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ЛЕЧЕНИЯ ДИСТОПИРОВАННЫХ И РЕТИНИРОВАННЫХ ТРЕТЬИХ МОЛЯРОВ	
Введение	76
4.1. Обоснование исследования эффективности методов удаления третьих моляров на основании индексов тяжести планируемого оперативного вмешательства	79
4.1.1. Распространенность ретенции и дистопии третьих моляров нижней челюсти и этиологические факторы, способствующие их развитию	79
4.1.2. Классификации пространственного расположения третьих нижних моляров и осложнений, развивающихся при их сложно атипичном удалении	81
4.1.3. Индексная оценка степени тяжести планируемого оперативного вмешательства на основании пространственного расположения третьего моляра нижней челюсти	84
4.1.4. Микрофлора при перикоронарите и методы ее исследования	86
4.1.5. Методы удаления третьих моляров нижней челюсти	87
4.1.6. Осложнения операции удаление третьего моляра нижней челюсти	89

4.2. Объекты и методы исследования при осуществлении сравнительной оценки эффективности хирургических методов лечения дистопированных и ретинированных третьих моляров нижней челюсти	90
4.2.1. Объекты ретроспективного исследования при аномалиях положения и прорезывания третьих моляров нижней челюсти	90
4.2.2. Клиническое обследование пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти	91
4.2.3. Лечение пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти	95
4.3. Результаты сравнительного сопоставления эффективности хирургических методов лечения дистопированных и ретинированных третьих моляров нижней челюсти	96
4.3.1. Ретроспективный анализ частоты встречаемости аномалий положения и прорезывания третьих моляров нижней челюсти	96
4.3.2. Результаты клинического обследования пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти	98
4.3.3. Результаты лечения пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти	101
Выводы	102

ГЛАВА 5. ВОДОХРАНИЛИЩА И ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА: ИЗМЕНЕНИЯ ЛАНДШАФТОВ В КАНЕВСКОМ ВОДОХРАНИЛИЩЕ НА РЕКЕ ДНЕПР, УКРАИНА	104
---	------------

Литература	126
-------------------------	------------

Зміст

ГЛАВА 1. СУЧАСНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ З ПОЗИЦІЇ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ.....	12
---	-----------

ГЛАВА 2. ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ США КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вступ.....	19
2.1. Формування реалістичного методу письменника й особливості становлення реалістичного мистецтва в США	21
2.2. Своєрідність американського реалізму.....	25
2.3. Формування філософсько-естетичних поглядів Т. Драйзера.....	30
2.4. Впливи новітніх філософських учень на розвиток американської наукової думки і літературу США	36
2.5. Реалізація філософських поглядів Т. Драйзера у романі «Сестра Керрі»	45
Висновки	54

ГЛАВА 3. ОНТОЛОГІЯ БУТТЯ ДАВНІХ ІНДІАНЦІВ У ПОЕМІ Г.В. ЛОНГФЕЛЛО «ПІСНЯ ПРО ГАЙАВАТУ» У БІЛІНГВАЛЬНІЙ ПРЕЗЕНТАЦІЇ

	56
--	----

ГЛАВА 4. ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ХІРУРГІЧНИХ МЕТОДІВ ЛІКУВАННЯ ДИСТОПОВАНИХ ТА РЕТИНОВАНИХ ТРЕТІХ МОЛЯРІВ

Вступ.....	76
4.1. Обґрунтування дослідження ефективності методів видалення третіх молярів на підставі індексів тяжкості планованого оперативного втручання.....	79
4.1.1. Поширеність ретенції і дистопії третіх молярів нижньої щелепи і етіологічні фактори, що сприяють їх розвитку.....	79
4.1.2. Класифікації просторового розташування третіх нижніх молярів і ускладнень, що розвиваються при їх складно атиповому видаленні	81
4.1.3. Індексна оцінка ступеня тяжкості планованого оперативного втручання на підставі просторового розташування третього моляра нижньої щелепи.....	84
4.1.4. Мікрофлора при перикоронариті і методи її дослідження	86
4.1.5. Методи видалення третіх молярів нижньої щелепи	87
4.1.6. Ускладнення операції видалення третього моляра нижньої щелепи.....	89

4.2. Об'єкти і методи дослідження при здійсненні порівняльної оцінки ефективності хірургічних методів лікування дистопованих і ретинованих третіх молярів нижньої щелепи	90
4.2.1. Об'єкти ретроспективного дослідження при аномаліях положення і прорізування третіх молярів нижньої щелепи.....	90
4.2.2. Клиническое обследование пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти	91
4.2.3. Лікування пацієнтів з напівуретенцією, ретенцією та дистопією третіх молярів нижньої щелепи.....	95
4.3. Результати порівняльного зіставлення ефективності хірургічних методів лікування дистопованих і ретинованих третіх молярів нижньої щелепи.....	96
4.3.1. Ретроспективний аналіз частоти зустрічальності аномалій положення і прорізування третіх молярів нижньої щелепи.....	96
4.3.2. Результати клінічного обстеження пацієнтів з напівуретенцією, ретенцією та дистопією третіх молярів нижньої щелепи.....	98
4.3.3. Результати лікування пацієнтів з напівуретенцією, ретенцією та дистопією третіх молярів нижньої щелепи.....	101
Висновки	102

ГЛАВА 5. ВОДОСХОВИЩА І ДОВКІЛЛЯ: ЗМІНИ ЛАНДШАФТІВ У КАНІВСЬКОМУ ВОДОСХОВИЩІ НА РІЧЦІ ДНІПРО, УКРАЇНА....104

Література	126
------------------	-----

Content

CHAPTER 1. MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FROM THE PERSPECTIVE OF A COMPETENCE-BASED APPROACH.....12

CHAPTER 2. FORMATION OF THEODOR DREISER'S PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC VIEWS IN THE CONTEXT OF THE FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF US LITERATURE OF THE LATE XIX - EARLY XX CENTURY

Introduction	19
2.1. Formation of the writer's realistic method and the peculiarities of the formation of realistic art in the USA.....	21
2.2. Feature of American Realism	25
2.3. Formation of Th. Dreiser's philosophical and aesthetic views.....	30
2.4. Influences of the latest philosophical teachings on the development of American scientific thought and US literature.....	36
2.5. Realization of Th. Dreiser's philosophical views in the novel «Sister Carrie»	45
Conclusions	54

CHAPTER 3. THE ONTOLOGY OF THE EXISTENCE OF ANCIENT INDIANS IN THE "SONG OF HIAWATHA" BY H.W.LONGFELLOW IN THE BILINGUAL PRESENTATION.....56

CHAPTER 4. COMPARATIVE EVALUATION OF SURGICAL METHODS EFFECTIVENESS FOR TREATMENT OF DYSTOPIAN AND RETENTIVE THIRD MOLARS

Introduction	76
4.1. Basis of the study of methods for removing third molars effectiveness based on the severity indices of the planned surgical intervention.....	79
4.1.1. Prevalence of retention and dystopia of the third molars of the mandible and etiological factors contributing to their development	79
4.1.2. Classification of the spatial location of the third lower molars and complications developing with their difficult atypical removal	81
4.1.3. Index assessment of the severity of the planned surgical intervention based on the spatial location of the third molar of the mandible.....	84
4.1.4. Microflora in pericoronaritis and methods of its study.....	86
4.1.5. Methods of removal of the third molars of the mandible.....	87
4.1.6. Complications after removal of the third molar of the lower jaw	89
4.2. Objects and methods of research in the implementation of a comparative assessment of the effectiveness of surgical methods for the treatment of dystopian and retinated third molars of the mandible	90

4.2.1. Objects of retrospective study with anomalies of the position and eruption of the third molars of the mandible	90
4.2.2. Clinical examination of patients with semi-retention, retention and dystopia of the third molars of the mandible	91
4.2.3. Treatment of patients with semi-retention, retention and dystopia of the third molars of the mandible.....	95
4.3. The results of comparison of the effectiveness of surgical methods for the treatment of dystopian and retinated third molars of the mandible	96
4.3.1. Retrospective analysis of the frequency of position and eruption anomalies of the third molars of the mandible	96
4.3.2. Results of clinical examination of patients with semi-retention, retention and dystopia of the third molars of the mandible.....	98
4.3.3. Results of treatment of patients with semi-retention, retention and dystopia of the third molars of the mandible	101
Conclusions	102
 CHAPTER 5. DAMS AND ENVIRONMENT: LANDSCAPES CHANGE IN THE KANIV RESERVOIR ON THE DNIEPER RIVER, UKRAINE.....	
	104
 References	 126

ГЛАВА 1.¹ СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ С ПОЗИЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

СУЧАСНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ З ПОЗИЦІЇ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПІДХОДУ

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FROM THE PERSPECTIVE OF A

COMPETENCE-BASED APPROACH

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-03-011

Введение.

Преобразования, происходящие в экономической, социальной и многих других сфер жизни современного российского общества неизбежно влекут за собой реформирование системы высшего образования. Одной из основных причин происходящих изменений является кризис знаниево - просветительской парадигмы образовательного процесса, сложившегося ещё в XX веке.

Понятие «педагогическая технология» вошло в научную лексику и стало достоянием практики высшего образования во второй половине XX в.

Общеизвестно, что само понятие «технология» пришло в сферу вузовского образования из техники, где оно означает «совокупность сведений и приемов о способах переработки сырья в готовый продукт, применяемых в каком-либо деле» [12].

В настоящее время «педагогическая технология» в научной литературе рассматривается преимущественно как модель учебно-воспитательного процесса, при которой конкретный и потенциально возможный результат достигается путем использования определенных форм и методов обучения.

В настоящее время в рамках интеграции российского высшего образования в Болонский процесс, компетентностный подход стал основой обучения студентов технических вузов, в том числе в рамках изучения курса «Информатика».

На Всемирной конференции ЮНЕСКО «Высшее образование в XXI веке: видение и действия» (2007 г.) были выделены фундаментальные проблемы высшего образования. В числе наиболее значимых такие как: обеспечение качества, аккредитация и признание квалификаций (компетенций) обучающихся.

Компетенция как понятие пришло в Россию из англосаксонской традиции образования. По мнению В.А. Байденко, большинство дефиниций компетенций основываются на двух позициях: компетенции как единства теоретического знания и практической деятельности на рынке труда и компетенции как критерия результатов образования [4].

Отражение второй позиции по аспекту содержания профессиональной подготовки специалистов в высшей школе находится в области моделирования образовательных стандартов нового поколения ФГОС 3++. Соответственно

¹ Авторы: Акименко Г.В., Асанов С.А.

актуализируется необходимость определения образовательных подходов в практической реализации содержания компетентностно - ориентированного образования и индикаторов их оценки [10].

В Европейском Союзе данная психолого-педагогическая методология получила наименование TUNING и была разработана в рамках европейского образовательного проекта с аналогичным названием еще в 2001 году.

Проект TUNING ориентирован на сближение образовательных структур в странах участницах Болонского процесса, включая Россию [8].

Известно, что в данном проекте понятие «компетенция» включает «знание» и «понимание» (теоретическое знание теории изучаемой дисциплины, способность «знать»), осознание того как действовать («уметь», «владеть»), и знание того, как быть (приемлемый способ восприятия существующей действительности и жизни)» [8].

Именно в компетенциях заложен потенциал «обучения умению учиться», что является обязательным условием приобретения и развития любых компетенций. Значимой особенностью компетентностно - ориентированного профессионального подхода в современных обстоятельствах становится смещение акцентов с ретрансляции теоретических знаний («знаниевый» подход к образованию) на самоорганизацию, самоконтроль и собственную активность обучаемых. Предполагается, что при таком подходе студенты смогут научиться самостоятельно находить и осваивать необходимые знания. При инновационном подходе к организации процесса обучения обучающиеся мотивированы на долгосрочное запоминание учебного материала, иницируют и самостоятельно организуют процесс своего образования с ориентацией на конечный результат - будущую профессиональную деятельность.

В проекте TUNING результаты обучения - это ожидаемые, запланированные (на основе разработанных и утверждённых в рамках ФГОС индикаторов освоения компетенций) показатели того, что студент должен знать, понимать или быть в состоянии выполнить по завершении процесса обучения в университете. Знания, умения и навыки, приобретаемые студентом в процессе обучения, определяются и оцениваются в терминах уровня освоения компетенций.

Вместе с тем, очевидно, что большинство образовательных технологий необходимых для решения задач поставленных в ФГОС третьего поколения в настоящее время не до конца разработаны, т.е. они в своём большинстве фактически не являются технологичными. Вопрос о том, как этого достичь всё еще остаётся открытым. Дискуссия по данной проблеме в научных публикациях продолжается [7].

XXI век по праву принято считать эпохой информационной насыщенности и информационных стрессов. В сложившихся условиях колоссальную значимость для оперативной наработки знаний приобретает проблема

организации их компоновки и визуализации т.е. применения технологического подхода в системе образования.

Использование технологического подхода в образовании и термина «технология» применительно к области духовного производства - это явление относительно новое для социальной действительности в нашей стране.

Цель исследования: определить систему теоретических и методологических положений, определяющих компонентную структуру и регламентирующих порядок разработки информационной образовательной среды вуза в рамках оптимизации системы высшего технического образования.

Проблема исследования: определить теоретико-педагогические и методологические условия унификации и интеграции информационных ресурсов в рамках формирования современной образовательной среды в техническом вузе.

Объект исследования: информатизация системы высшего педагогического образования на примере организации преподавания курса «Информатика» в Кузбасском государственном техническом университете им. Т.Ф. Горбачева (Кемерово).

Предмет исследования: теория и методология формирования и использования информационной образовательной среды в технологическом вузе.

Методологической основой исследования выступают концептуальные идеи: системного подхода в исследовании социально-педагогических явлений и общей теории моделирования (В.Г. Афанасьева, И.В. Блауберга, М. С. Кагана, В.В. Краевского, Н.В. Кузьминой, В.Н. Садовского, Е.Н. Степанова, Э.Г. Юдина и др.); профессиональной деятельности (Б.Г. Ананьева, В.Н. Мясичева, К.К. Платонова и др.) [2].

Методы исследования: изучение и обобщение отечественного и зарубежного педагогического опыта и эмпирические методы (педагогическое наблюдение, экспертная оценка).

В 20-е годы ХХI в. Было проведено большое количество теоретических и практических исследований, посвященных проблемах информатизации и визуализации учебного процесса в современном техническом вузе [3].

Анализ научных трудов, в которых исследуются фундаментальные и частные проблемы развития высшей школы России, позволил сделать вывод об изменении основополагающих взглядов на цели и задачи профессионального и, в частности, технического образования и расширить его до оценки значения положений и принципов педагогики, обуславливающих парадигмальный подход к исследованию проблем профессионального образования. В результате стало возможным выделить концептуальные тенденции модернизации технического образования в нашей стране. В рамках данного процесса был сделан акцент на гуманизацию, фундаментализацию, информатизацию,

гуманитаризацию, непрерывность, эффективность, технологизацию и массовость высшего образования.

В эпоху информационной насыщенности проблема компоновки знания и его оперативного использования приобретают колоссальную значимость. По оценке учёных и практиков именно в XXI веке назрела потребность в систематизации накопленного опыта визуализации учебной информации и его научного обоснования с позиций технологического подхода к системе образования.

По классификации Г.К. Селевко технология визуализации учебной информации можно отнести к группе современных педагогических технологий на основе активизации и интенсификации деятельности обучающихся [11].

Технология «визуализации» предполагает свертывание большого количества информации в символ, например, в логотип, схему, рисунок и т.п. Она по праву относится к значимой группе современных педагогических технологий. Её задача активизировать и интенсифицировать деятельность обучающихся. Основной целью и приоритетной задачей в этой связи является реализация на практике компетентностного подхода: формирование знаний, умений, навыков значимых для будущей профессиональной деятельности, и что не мене важно - ускоренное обучение в вузе [1].

Технологический подход в этой связи открывает новые возможности для концептуального и проектировочного освоения различных областей и аспектов образовательной, педагогической, социальной действительности. Он так же позволяет с большей определенностью предсказывать результаты и управлять педагогическими процессами. Он помогает анализировать и систематизировать на научной основе имеющийся практический опыт и его использование, а так же комплексно решать образовательные и воспитательные проблемы.

По мнению японского педагога Такэси Сакамото, такой технологический подход представляет собой внедрение в педагогику высшей школы системного способа мышления, как педагогов, так и студентов [9].

Основные подходы к решению задачи «сжатия» обучающей информации сформулированы в теории содержательного обобщения В.В. Давыдова и теории укрупнения дидактических единиц П.М. Эрдниева [6].

В вышеназванных работах под «сжатием» информации понимается, прежде всего, её укрупнение, обобщение, систематизация. Так, П.М. Эрдниев утверждает, «что наибольшая прочность освоения программного материала достигается при подаче учебной информации одновременно на четырех кодах: рисуночном, числовом, символическом, словесном» [2].

В настоящее время разработкой моделей представления знаний в «сжатом» виде занимается специальная отрасль информационной технологии: инженерия знаний. Дидактическая адаптация концепции инженерии знаний, так же как и создатели интеллектуальных систем опирается на механизмы обработки и

применения знаний обучающимся, используя при этом аналогии нейронных систем головного мозга человека.

Не маловажным является и тот факт, что потребителем интеллектуальных систем так же выступает человек, что в свою очередь предполагает кодирование и декодирование информации средствами, удобными пользователю, т.е. как при построении, так и при применении интеллектуальных схем учитываются современные механизмы научения. Заметный вклад в разработку этого направления внесли представители американкой психологической школы - бихевиоризм. В технических вузах данный процесс может быть облегчён тем, что способность преобразовывать устную и письменную информацию в визуальную форму является профессионально значимым качеством многих обучающихся.

Внедрение информационных технологий в практику высшего технического образования повлекло за собой поиск новых путей измерения эффективности и результативности обучения. Установлено, что технология визуализации должна соответствовать целому ряду критерий, и наиболее значимыми из них являются: наличие концепции изучаемой дисциплины и целостность предлагаемого обучающимся учебного материала. Это, в свою очередь, предполагает сформированность таких важных составляющих, как управляемость (возможность планировать, проектировать процесс обучения, варьировать формы, средства и методы с целью получения запланированного результата); лёгкое воспроизведение полученных знаний и др.

Известно, что главной задачей теоретической части любой дисциплины является предоставление студентам знаний по изучаемому предмету, обозначение значимых проблем, их развитие и рекомендация путей их разрешения. Не менее важно выявление целей и задач изучения той или иной темы, раскрытие связи теории с содержанием будущей профессиональной деятельности студентов [4].

С реализацией на практике «принципа проблемности» напрямую связаны разработка и применение лекции-визуализации. Проведенные исследования показали, что опора на визуальное мышление обучающихся существенно повышает результативность восприятия, прочность усвоения информации и превращения её в знания, необходимые для профессиональной работы..

По оценке специалистов эффективным средством визуализации является метаплантехника. Она возник в Китае и в настоящее время широко применяется в системе образования в Европе и Америке.

По характеру доминирующей модальности представления информации репрезентативные системы можно подразделить на:

- визуальную - доминирует зрение;
- аудиальную - доминирует слух;
- кинестическую - доминируют двигательные ощущения;

- полимодальную - преобладают обобщенные представления, мыслительные процессы.

Такое деление соответствует описанным русским психологом П.П. Блонским видам памяти: «Моторная память или память-привычка, образная память или память - воображение, логическая память или память-рассказ» [5]. Преподавателю вуза при разработке «карты учебного занятия» полезно знать основные характеристики обучающихся «визуалов», «аудиалов» и «кинестиков».

Так, «визуалы», запоминая и вспоминая, видят конкретные образы, стараются в буквальном смысле «увидеть» то, о чём они читают. Как следствие, знания, абстрактные для других, становятся для визуалов образными и конкретными. Внешне этих студентов можно отличить по динамичному поведению. Именно «визуалы» быстрее других студентов усваивают информацию, предлагаемую в виде таблиц, графиков, наглядных пособий.

Самыми простыми и распространенными формами фиксации содержания лекции являются опорный конспект лекции и учебно-методическое пособие для преподавателя. Полный текст опорного конспекта однозначно определяет структуру лекционного материала, но он недостаточно обозрим и, как следствие, не дает об этом учебном материале наглядного представления и, следовательно, не позволяет оценить его оптимальность.

Учебно-методическое пособие, план лекции более наглядны. Они отражают выбранную структуру подачи лекционного материала, но в них нет деталей и структурных связей, как следствие изложением материала лекции может варьироваться. Доказано, что эффективнее отображать содержание лекционного материала наглядно с использованием таких форм подачи учебной информации, как таблицы, конспекты - схемы, рисунки, графики, диаграммы и т.п. Эти материалы могут сочетаться друг с другом, например, в презентации лекции.

Выводы.

Обеспечение качества подготовки специалиста в современной высшей школе, согласно компетентностной парадигме, во многом обусловлено выбором адекватных современных и эффективных образовательных педагогических технологий. Это актуализирует переориентацию «знаниевого» подхода в обучении на принципиально новые интерактивные формы и методы подготовки специалистов. Именно такой подход может обеспечить творческое развитие личности и обеспечить активное и полноценное участие студентов в образовательном процессе.

В данном случае современные интерактивные технологии выступают

одним из важнейших условий реализации компетентностного подхода в высшей школе. Носителем активных образовательных технологий в вузе является преподаватель, который актуализирует необходимость изменения и апробации подходов к повышению квалификации педагогических кадров вуза в дискурсе развития их инновационно - технологической культуры.

Приобщение преподавателей технического вуза к использованию унифицированных информационных технологий способствует использованию средств информатизации в учебно процессе, влечет за собой развитие междисциплинарной интеграции и междисциплинарного информационного обмена и способствует более тесной связи образовательного процесса и практической работы будущих специалистов.

ГЛАВА 2.² ФОРМИРОВАНИЕ ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА В КОНТЕКСТЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ США КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА В КОНТЕКСТІ
ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ США КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
FORMATION OF THEODOR DREISER'S PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC VIEWS IN THE CONTEXT OF THE
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF US LITERATURE OF THE LATE XIX - EARLY XX CENTURY

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-03-015

Вступ

Життя і творчість великого американського письменника Теодора Драйзера (1871-1945) упродовж усього XX століття були предметом численних досліджень як в Америці, так і в нашому літературознавстві. У численному переліку біографічних і літературознавчих робіт про митця однією з перших є книга Д. Дадлі [1], що містить деякі факти з біографії письменника і відгуки про нього сучасників. У 1949 році вийшло перше видання книги про Драйзера Р. Еліаса [2], який, як і Д. Дадлі, був особисто знайомий із Драйзером і спробував донести до читачів свої враження від зустрічей і бесід із митцем. Під редакцією Р. Еліаса [3] вийшли також тритомні збірки листів Драйзера, що представляють великий інтерес, оскільки в листах містилися факти, що доповнювали традиційні уявлення про письменника і його творчість.

Найбільш плідними з погляду появи фундаментальних монографічних робіт із творчості Драйзера були 1950-і – 1970-і роки, коли вийшли у світ книги Ф. Матіссена, Ф. Гербера, В. Сванберга, М. Тьядер, Е. Мерс і Р. Лехана, Р. Лундена та деяких інших авторів. Праці В. Сванберга [4], М. Тьядер містили переважно біографічні матеріали про письменника, а роботи Ф. Матіссена [5], Р. Лехана [6], Ф. Гербера [7] були першими спробами літературознавчого аналізу його творчості. Монографічне дослідження шведського ученого Р. Лундена [8] в основному зосереджене на вивченні філософських поглядів письменника, що знайшли віддзеркалення в його філософській книзі «Записки про життя». У роботах Р. Лехана і Е. Мерс [9] досліджена історія створення деяких художніх творів Драйзера.

У радянському літературознавстві істотний внесок до вивчення творчої спадщини Драйзера внесли Я. Засурський [10], С. Батурін [11; 12], Л. Панкова [13], які написали фундаментальні дослідження про життя і творчість письменника.

Серед праць про Драйзера останніх десятиліть слід зазначити книгу Л. Хассмана [14] і двотомне біографічне дослідження Р. Лінгемана [15; 16], що містить численні факти з життя і діяльності письменника, маловідомі широкій читачській аудиторії. Безперечним достоїнством біографічної книги

² Авторы: Бодык О.П., Федорова Ю.Г.

Р. Лінгемана є використання автором архівних матеріалів, щоденникових записів, рукописних джерел, статей і листів письменника, що раніше не публікувалися, що зберігаються в архівах бібліотеки Пенсільванського університету і деяких інших бібліотек США.

Спеціальні статті і розділи відведені Драйзеру в працях з історії американської літератури Г. Давиденко, Г. Стрельчук, Н. Гринчак [17], В. Кузьменка [18], О. Бодика [19]. Творчість американського митця неодноразово ставала предметом дисертаційних досліджень (Є. Морозкіна [20]).

Не дивлячись на велику кількість робіт про Драйзера, багато питань, пов'язаних з особливостями його світогляду і творчості, залишилися малодослідженими. Крім того існує необхідність подальшого поглибленого дослідження літературного процесу Америки кінця XIX – початку XX століть і розгляду творчості письменника в контексті особливостей розвитку американської літератури зазначеної епохи.

Дослідженню літературного процесу США рубежу століть присвячені численні книги і статті (Р. Самарін, Я. Засурський, О. Зверев, М. Анастасєв, Б. Гіленсон, М. Мендельсон, О. Ніколюкін, В. Богословський), у яких піднімалися питання своєрідності розвитку літературних напрямів, проблеми традицій і новаторства, жанрових особливостей творчості американських письменників епохи, а також праці Р. Спіллера, В. Паррінгтона, В. Брукса, що дають узагальнююче уявлення про літературний розвиток США.

Не дивлячись на те, що своєрідність літературного процесу в Америці кінця XIX – початку XX століть досліджувалася у ряді кандидатських дисертацій (Л. Кустова, К. Прилуцька) й особливо в докторських дисертаціях (М. Анастасєв, О. Зверев, Ю. Сохряков, Т. Денисова), проте можливості літературознавчого аналізу цього складного періоду в американській літературі, на наш погляд, далеко не вичерпані. Поза увагою критиків залишилися, наприклад, питання співвідношення різних літературних напрямів у творчості письменників епохи, проблеми сприйняття американськими письменниками основних європейських досягнень в області філософської і наукової думки, філософських концепцій позитивізму, соціал-дарвінізму, німецької ідеалістичної філософії, вивчення яких дозволяє встановити складну, суперечливу єдність культурного і літературного розвитку на європейському й американському континентах.

З урахуванням необхідності дослідження цих важливих історико-літературних проблем визначилися завдання нашої роботи, а саме:

- проаналізувати своєрідність літературного розвитку США кінця XIX – початку XX століть, а саме: літературну боротьбу письменників-реалістів з епігонами романтизму і прихильниками так званого „ніжного реалізму”, питання розвитку натуралістичної традиції в американській літературі і її місця в літературному процесі США;

- дослідити проблеми становлення й еволюції філософсько-естетичних поглядів Теодора Драйзера;
- визначити тематику і проблематику творчості американського письменника, особливості типізації у створенні конфліктів і характерів.

2.1. Формування реалістичного методу письменника й особливості становлення реалістичного мистецтва в США

Кінець XIX – початок XX століть – важливий період у літературному розвитку США, що характеризується інтенсивними пошуками в області філософсько-естетичної думки. Разом із тим це час боротьби естетичних для літератури напрямів у мистецтві – традицій романтизму, затверджуваних в американській літературі натуралізму і реалізму.

Одним з основоположників реалістичної літератури в США став, як відомо, Теодор Драйзер (1871 - 1945), світогляд і творчий метод якого почали формуватися, приблизно, в дев'яностих роках XIX століття. У найраніших своїх творах – статтях і нарисах початку 1890-х років – Драйзер виступив на підтримку традицій реалізму в мистецтві.

Серед європейських письменників, що вплинули на реалістичну техніку письма Драйзера, слід назвати перш за все О. Бальзака, з творчістю якого письменник познайомився в 1894 році в Пітсбурзі, де він працював у редакції однієї з місцевих газет. Пізніше в листі до Генрі Менкена [21, 275], відомого літературного критика, письменник згадував про своє захоплення Бальзаком, твори якого допомогли йому зрозуміти «як книга повинна бути написана» [22, 186]. При цьому він уточнював, що не збирався писати як Бальзак, але лише хотів «використовувати його метод створення повної картини життя» [там же]. У статті «Бальзак» (1896) Драйзер називає французького письменника «прекрасним», «блискучим», «упевненим в собі», «Олександром Македонським у літературі», в творчості якого «романтика і реалізм утворили єдиний сплав» [21, 278] (тут і далі переклад наш – Ю.Ф.).

У 1894 - 1895 роках Драйзер багато читав: Толстого, Стівенсона, Дюма, Сенкевича. При цьому, як відзначав сам письменник, „Гарді, Толстой, Бальзак завжди займали першорядне місце” [там же]. В той же час Драйзер підкреслював, що «ніколи не читав ні рядка Золя» і «лише з 1906 року почав знайомитися з Тургенєвим, Мопассаном, Флобером, Стріндбергом, Гауптманом» [там же].

Важливе значення для формування реалістичного методу Драйзера мала також творчість Марка Твена. На той час, коли Драйзер входив у літературу, Твен був вже визнаним майстром-реалістом. Драйзер згадував про свою зустріч із Твеном у 1896 році, коли він прямо на вулиці спробував узяти в іменитого

письменника інтерв'ю. На жаль, Твен тоді відмовився відповідати на питання, а Драйзер, охоплений боязкістю, не зважився проявити наполегливість і згодом жалкував про упущену можливість.

Драйзер рано познайомився з творчістю Твена і завжди вважав його «великим і оригінальним мислителем-песимістом», «тонким і глибокодумним письменником» [21, 152]. Понад усе Драйзера привертав не «справді раблезіанський по силі дар гумору, парадоксу, перебільшення і гострого жарту», але «прихований дар», талант Твена «зображати похмуре, руйнівне», його ліричні і скорботні роздуми «про сенс або безглуздя життя», а також сила і ясність «його реалізму і критики» [там же]. Драйзер високо цінував «Жанну д'Арк» (1898), «Таємничого незнайомця» (1898) і «Що таке людина» (1898) і називав Твена великим реалістом, одним із перших в Америці, хто звернувся до викриття нелюдського і всемогутнього «економічного індивідуалізму». За Твеном послідували Стівен Крейн, що написав «Мегі, вулична дівчина», Хемлін Гарленд із його «Головними проїжджими дорогами» і Генрі Б. Фуллер із книгою «За процесією». До послідовників Твена Драйзер включає також себе й Ептона Сінклера.

Закономірно, що формування творчого методу Драйзера було багато в чому обумовлене своєрідністю літературного процесу в США кінця XIX – початку XX століть, коли становлення реалістичного мистецтва відбувалося в гострій боротьбі з епігонами романтичної традиції й апологетами так званого «ніжного реалізму», що відстоював «традиції благопристойності» і прикрашання американського способу життя.

У центрі естетичних пошуків більшості американських письменників епохи опинилися проблеми правдивості мистецтва, його зв'язки з життям, питання складних взаємозв'язків людини і суспільства, людини і середовища, співвідношення обставин і свободи волі, більшість із яких йшли корінням у філософію й естетику романтизму. Письменники піднімали також проблеми розвитку американської літератури, її відношення до літературної спадщини минулого і до сучасного літературного процесу.

Письменники рубежу століть відстоювали нові принципи відображення дійсності, головним серед яких став принцип граничної «простоти, природності і правдивості» [23, 165] в описі життя. Естетичні програми письменників, що називали себе реалістами, веристами, натуралістами, були направлені проти романтичної естетики з її орієнтацією на уяву як основу романтичного бачення світу.

Виступи проти епігонів романтизму і романтичних традицій у літературі очолили Вільям Дін Хоуеллс і Хемлін Гарленд. Критикуючи романтичні школи, Гарленд писав: «Романтизм Скотта і Гюго був повнокровним, носив гуманістичний характер, містив у собі бунт проти старого світу». Але «романтики зробили свою справу», наслідування старим зразкам «веде до

краху» [24, 179]. Відкидаючи романтичну ідеалізацію минулого, він закликав уважніше вивчати сьогодення й утілити його в літературі «з найбільшою щирістю і нещадною правдивістю» [там же, 181-182].

Схожі думки про колись сильний, але нині такий «постарілий романтизм» висловлює Хоуеллс: «При своєму народженні романтизм, подібно до реалізму в наші дні, прагнув поглибити в мистецтві психологічне начало, зламати всі перешкоди на шляху свободи художньої творчості... Весь свій запал романтики витратили на досягнення цієї мети, і вже не їм, а реалістам випало затвердити закон вірності мистецтва дійсності і відповідності вчинків героїв життєвим мотивам... Реалізм, – стверджував Хоуеллс, – це тільки правдиве відтворення в мистецтві життєвого матеріалу» [23, 166-167].

Піддаючи критиці романтичну абстрагованість, умовність зображення, Хоуеллс полемічно протиставляв реалізм Д. Остін творчому методу В. Скотта і Ш. Бронте. Окреслюючи реалістичну традицію в англійській літературі, він услід за Остін називав Дж. Елліот, Е. Троллопа, Т. Гарді як письменників, що звернулися у своїй творчості до дослідження «негероїчних», але повних внутрішнього драматизму сюжетів із життя середніх класів. Романи Хоуеллса «Сучасна історія» (1882), «Піднесення Сайласа Лафема» (1884) з'явилися майже одночасно з «Гекльберрі Фінном» М. Твена і «Бостонцями» Г. Джеймса і свідчили, за справедливим твердженням Я. Засурського, «про поворот найбільших американських письменників до реалістичної творчості, про настання нової ери в американській літературі, ери критичного реалізму» [25, 34].

Драйзер високо оцінював заслуги Хоуеллса-критика. Він назвав його «Колумбом у літературі», маючи на увазі його унікальний талант «відкривати» нові літературні імена. Хоуеллс справді поміг багатьом молодим американським письменникам утвердитися в літературі. Про підтримку Хоуеллса, ймовірно, мріяв і молодий Драйзер, припускає американський критик Р. Лінгеман, коли він у листопаді 1899 року брав інтерв'ю у Хоуеллса, а згодом написав про нього захоплену статтю «Справжній Хоуеллс» і назвав його видатною фігурою, «аристократом в літературі» [26, 141]. Забігаючи наперед, скажемо, що Хоуеллс, на жаль, не підтримав Драйзера на терені літератури, недоброзичливо відізвавшись про його перший роман «Сестра Керрі» (1900).

Реакція Хоуеллса є цілком закономірною, якщо врахувати, що йому, як відомо, не вдалося залишитися послідовним прихильником реалістичної естетики. Певні суперечності до його естетичної програми внесла проголошена ним ідея „американської винятковості”, заснована на помилковому переконанні в тому, що США перевершують Європу своїм демократизмом, що „соціальні контрасти в Америці приглушені” і країну характеризують „переважання здоров'я, радості, успіху, щасливого життя” [23, 173, 284]. З різкою критикою „хоуеллсіанської боязкості і претензійності” виступили С. Льюїс, Д. Лондон,

Т. Драйзер. Драйзер вважав, що процвітаючий Хоуеллс просто не міг бути послідовним реалістом, оскільки не уявляв собі життя хрущоб і околиць. Не дивно тому, що Хоуеллса у свою чергу шокувала відверта манера письма Драйзера: Драйзер належав до інших сфер суспільства, а його творчість знаменувала прихід нового покоління американських письменників у літературу.

Творчість іншого крупного літературного діяча Америки рубежу століть Хемліна Гарленда також вплинула на молодого Драйзера. Він читав «Головні проїжджі дороги» (1891) – один із найбільш відомих творів Гарленда, в якому той звертався до теми фронтира, достовірно описував дикий і суворий прикордонний край, побут і вдачі фронтирсменів. Драйзер був знайомий із відомим маніфестом Гарленда «Крах кумирів» (1894), в якому узагальнювалися досягнення романтичної літератури і затверджувалися основні принципи реалізму: правдивість в описі життя, відтворення „місцевого колориту”, вивчення вдач і характерів.

На відміну від Хоуеллса Гарленд високо оцінив роман Драйзера «Сестра Керрі» і записав про нього в щоденнику: «Безжальна, важка, сильна книга, що нагадує «Мактіг» Норріса... Автор мені невідомий» [16, 299]. Гарленд написав Драйзеру про своє захоплення «Сестрою Керрі», підкресливши, що він був приголомшений силою і правдивістю книги. Підтримка Гарленда багато значила для Драйзера особливо тому, що більшість критиків, як відомо, відкинули роман.

Драйзер написав подячний лист Гарленду й у свою чергу високо відізвався про його творчість і особливо про роман «Головні проїжджі дороги», з яким він познайомився в 1894 році в Пітсбурзі. Пізніше, в лютому 1904 року Драйзер зустрівся з Гарлендом, проте Драйзер не справив на нього сприятливого враження. Навпаки, судячи з усього, Гарленд був розчарований: Драйзер здався йому «високим, худим, потворним і дуже незграбним». «Він дещо стомив нас нескінченними скаргами на трагічний провал «Сестри Керрі»» [27, 123].

Із раннього дитинства пізнавши тяготи прикордонного життя, відчувши незначність інтелектуального розвитку жителів фронтира, Гарленд присвятив свою творчість розвінчанню американської мрії про прекрасний і щедрий Захід. Це завдання, яке намагався вирішити в своїх творах Гарленд, теж було близьке і зрозуміле Драйзеру. У пізніших творах, що відносяться до початку ХХ століття, Гарленд відходить від реалістичних традицій ранньої творчості і захоплюється романтичною героїкою, пейзажними зарисовками на шкоду.

Багато критиків не можуть пояснити причини таких різких змін у виборі письменником літературних тем і в способах їх розкриття. У Т. Драйзера було із цього приводу своє пояснення.

У 1913 році Драйзер зустрівся в Чикаго з Генрі Б. Фуллером і Хемліном Гарлендом і сам поставив їм питання, що давно хвилювало його, про причини

відмови обох письменників від реалістичного методу в літературі. Фуллер пояснив тоді Драйзеру, що причиною тому було «справжнє цькування з боку недоумків, що збісилися, критиків-пуритан, що без угаву волали, що його твори – не тільки пасквіль на дійсність, але до того ж літературно бездарні. У його рідному Чикаго, навіть у колі друзів, його зустрічали не тільки несхвально, але й образами. Чуйно прислухаючись до голосу суспільства, частиною якого був він сам, і не витримавши його остракізму, Фуллер здався».

Приблизно те ж саме відбулося і з Х. Гарлендом. Він тоді ж відверто відповів Драйзеру, що «груба реальність повсякденного життя, яке він бачив і показав у «Головних проїжджих дорогах», опинилася не під силу не стільки його перу, скільки його мужності і зв'язкам». Гарленд на той час був одружений з багатою жінкою, і «реальне зображення американського життя тих днів загрожувало йому... вигнанням із суспільства» [21, 131-132]. Іншими словами, на переконання Драйзера, Гарленд вимушено і свідомо поступився смакам публіки, змучившись іти проти течії і долати опір суспільства, що чекало від літератури прекрасно задушевних описів у дусі прославляння Америки.

2.2. Своєрідність американського реалізму

Своєрідність реалізму в США була обумовлена не тільки запеклою полемікою з епігонами романтизму і мистецтвом «ніжного реалізму», але і з глибоким проникненням у нього натуралістичної естетики. Завдання правдивого, точного зображення дійсності лежало в основі естетичних програм обох шкіл, і в боротьбі з романтичними традиціями в мистецтві і «ніжним реалізмом» натуралісти підтримували реалістів.

Близькість естетики натуралізму і реалізму визначалася глибоким інтересом представників обох напрямів до соціального боку явищ, до проблем взаємин людини із суспільством і середовищем. Прагнення натуралістів зайняти активну, войовничу позицію по відношенню до пороків буржуазного суспільства, публіцистичність і наукова достовірність їх творів, класовий підхід до вирішення економічних і політичних питань знаходили відгук у письменників-реалістів, що ставили перед собою подібні завдання. Певна спільність естетичних програм сприяла очевидному зближенню обох шкіл.

Не випадково Хоуеллс, Ф. Норріс та і Драйзер практично не розрізняли термінів «реалізм» і «натуралізм», вкладаючи в них один і той же смисл, що припускав правдиве, чесне зображення життя. Новим гуманістам, що бачать життя таким, «яким воно, на їх думку, повинне бути», Драйзер, наприклад, протиставляє натуралістів, що зображають життя «яке воно, на їх думку, є» [28, 55].

Виступаючи за широке, реалістичне зображення сучасності і соціальних конфліктів, письменник особливо виділяє романи Норріса «Мактіг» і «Вендовер і звір», твори С. Льюїса і Ш. Андерсона. При цьому необхідно врахувати, що він категорично відкидав вульгарно-натуралістичний метод відображення дійсності. У статті «Новий гуманізм» (1930) Драйзер писав: «Я особисто вже дещо втомився від штапованого натуралізму, що нині став в Америці загальноприйнятим. Тепер будь-хто вважає своїм обов'язком підкреслити свої смаки і пристрасті, слідуючи звичкам шістнадцятилітнього підлітка, що стоїть на розі вулиці в маленькому провінційному містечку. Але дуже вже це плоско, дуже банально... І якщо натуралізм є зараз ідеологією секти короткозорих фанатиків, що наполягають головним чином на тому, щоб всі людські відправлення називати своїми іменами, то... це вже не натуралізм Руссо, Стендаля, Філдінга або Достоевського. Це, так би мовити, «натуралісти», що думають перевершити великих майстрів підбором прикметників, а не справжнім розумінням. В даному випадку, – зазначає Драйзер, – метод... потрапив до рук невмілих і нерозумних людей» [там же].

Проти натуралістичного принципу простої фіксації подій і явищ дійсності висловлювався Хоуеллс: «Як тільки реалізм зраджує самому собі, як тільки він зводиться до простого нагромадження фактів, до того, що життя просто зображується як рельєф на карті, а не зображується, як на художньому полотні, реалізм гине... Справжній реаліст... ретельно відбирає кожен використовуваний ним у творчості життєвий факт і відчуває себе зобов'язаним пояснити його значення». Разом із тим він пояснював, що для письменника, що «спостерігає людське життя», «немає речей незначних» [23, 167].

Еволюція естетичних поглядів найбільших американських письменників епохи – Норріса, Лондона, Драйзера – була рухом від натуралізму до реалізму, відображаючи загальну еволюцію естетичної думки в США – тут натуралізм був специфічним підготовчим етапом реалізму. Не випадково багато дослідників – Р. Еліас, Ч. Шапіро і деякі інші – називають Драйзера натуралістом. По суті у США натуралізм хронологічно передував реалізму. При цьому він став свого роду сполучною ланкою між реалізмом і романтизмом, оскільки його відношення до романтичної естетики було складним і не зводилося до однозначного її заперечення.

Натуралістична естетика увібрала в себе могутні традиції романтичного протесту проти пороків буржуазних суспільних відносин: соціальної нерівності, політичного волюнтаризму, зростаючого безправ'я трудящих мас. Збагачені новими уявленнями про дійсність, людину і суспільство, ці традиції отримали подальший розвиток у літературі реалізму. Натуралісти у своїй творчості ще зверталися до деяких художніх засобів романтизму – контрасту, гротеску, символіки, – проти яких різко полемічно були настроєні письменники-реалісти. Якщо натуралісти висували ідею «фіксації» життєвих процесів і фактів, строгої

документальності їх викладу, то реалісти йшли далі, вирішуючи завдання типізації окремих явищ і фактів, посилення об'єктивності.

Відомий інтерес натуралістів до соціального боку явищ був підхоплений і поглиблений реалістами. Услід за натуралістами, що прагнули порушити співчуття читачів до важкого, безрадісного, повного позбавлень і принижень життя «маленької», «середньої» людини, реалісти шукали свого героя в народному середовищі.

Серйозним прорахунком романтиків реалісти вважали їх зневагу до «грубих, напівцивілізованих мас», що «створять історію країни». В кращому разі, писав Ф. Брет-Гарт, романтики використовували маси «лише як тло, на якому ще вигідніше виступав герой» [23, 199], який ідеалізується і вивисується над масами. Тепер література «все більше цікавиться людьми і все менше абстракціями», завіряв Гарленд, готовий підписатися під висловом Ежена Верона: «Нас більше не цікавлять ні боги, ні герої – нас цікавлять люди» [24, 180]. Про грізну історичну силу, що владно вторглася в романи Драйзера, Норріса, Синклера, – про народ, «який бентежить милих і культурних, забезпечених людей, гучно вимагаючи своєї частки благ і комфорту» [23, 233], – говорить С. Льюїс.

Рух до реалізму здійснювався шляхом поглиблення дослідження складних взаємин між людиною і суспільством, людиною і середовищем. Письменники зверталися до вивчення проблем впливу на особистість виховання, освіти, законів моралі і моральності. Зростав інтерес до проблем дії на особистість ідеологічних чинників – філософії, релігії, політики, – заглиблювалося дослідження психологічних мотивів поведінки героїв.

При цьому в США в цей період через своєрідність історичного для літератури розвитку особливо сильно відчувався взаємовплив, взаємопроникнення різних літературних напрямів. Історично це частково було обумовлено тим, що романтичні традиції і наслідування романтизму збереглися в США аж до кінця XIX століття (до того часу, як на рубежі століть в американській літературі вже активно формувалися натуралізм і реалізм). У літературному плані це могло бути пов'язано із впливом європейських літературних традицій, оскільки в Європі всі три літературні напрями сформувалися ще на початку (романтизм) і в середині (реалізм, натуралізм) XIX століття. Новаторські досягнення європейських письменників неминуче впливали на літературний розвиток США.

Взаємовплив різних літературних напрямів виявляється у творчості американських письменників кінця XIX – початку XX століть. У творах більшості з них своєрідно синтезувалися різні елементи романтизму, натуралізму і реалізму. Це сприяло характерною для літератури США цього періоду нечіткості, розмитості меж між зазначеними літературними напрямками.

Так, наприклад, творчість Х. Гарленда, С. Крейна, Ф. Норріса дослідники

відносять переважно до натуралістичного напрямку, оскільки ці письменники більш тяжіли до натуралістичної естетики. У натуралістичному ключі вони вирішували проблеми впливу середовища на формування світогляду і характеру індивіда: середовище часто непохитно і незбагненно владарювало над персонажами. Так, у передмові до роману «Мегі» Крейн визначав завдання твору як спробу показати, «яка всемогутня річ на цьому світі середовище і як воно часто формує життя всупереч усьому» [23, 175].

Правдиво зображаючи залежність людини від середовища, натуралісти, проте, не до кінця розуміли природу і причини цієї залежності. Звідси в їх твори проникала ідея фетишизації середовища і соціальних чинників часом на шкоду поглибленому психологічному аналізу внутрішніх мотивів поведінки героя, що відносяться до області психіки, підсвідомості. У типово натуралістичному плані у цих письменників вирішується проблема «маленької» людини, приреченої на поразку в жорстокому, ворожому їй середовищі.

У їхніх творах з'являються схемні, механістичні образи людини-машини, що символізують фатальний вплив на особистість згубних пристрастей (образ Мактіга з однойменного роману Ф. Норріса), людину-хижака (в романі Норріса «Вендовер і Звір»), які повністю укладаються в рамки натуралізму.

Проте у творчості Норріса виразно спостерігається рух до реалізму. Вже наступний його роман «Спрут», на одностайну думку дослідників, багато в чому виходить за межі натуралізму. Велика епічна трилогія, задумана Норрісом, піднімала щонайгостріші проблеми сучасної Америки – розорення фермерства під натиском гігантських промислових монополій. Письменник хотів підійти до проблеми «з усіх точок зору: і з соціальної, і з політичної, і з аграрної» [там же].

Відзначимо, що Драйзер високо оцінював творчість Френка Норріса, вважаючи його «Мактіг» (1899) кращим в Америці зразком того, «яким повинен бути реалістичний роман» [21, 330].

Драйзер, очевидно, знав і брата Френка Норріса Чарльза Норріса (1881 - 1945), значного культурного і літературного діяча Америки кінця XIX – початку XX століть. Це підтверджують його посилання на думку Чарльза Норріса з питань, що стосуються творчості його брата Френка.

Як і Т. Драйзера, Ч. Норріса цікавить проблема конфлікту між світом мистецтва і світом бізнесу. Майстерність Ч. Норріса в зображенні сірих і непривабливих американських буднів із задоволенням відзначав відомий американський критик Г. Менкен. Разом із тим він указував і на істотні недоліки творів Ч. Норріса: нудність інтриги, банальність в окресленні характерів, слабку аргументованість суперечок у романах, прикрі погрішності у стилі і мові.

Не дивлячись на те, що велика частина творів Ч. Норріса з'явилася на початку XX століття, проте, на справедливе переконання Р. Девісона, цей

письменник, безумовно, залишався вірним традиціям ХІХ століття. І хоча він не був ні філософом, ні оригінальним художником-експериментатором і його внесок у літературу США був дуже скромний, проте його твори відображали атмосферу, духовний клімат Америки кінця ХІХ – початку ХХ століть, і в цьому сенсі представляють великий інтерес, оскільки підняті в них проблеми економіки і політики, культури і мистецтва, сім'ї і шлюбу хвилювали його сучасників.

Зазначимо, що в реалістичних творах Ч. Норріса відчутний вплив натуралістичної традиції. Своєрідний рух від натуралізму і романтизму до реалізму характерний для творчості багатьох американських письменників рубежу століть. Так, у ранній творчості М. Твена і Д. Лондона виявлялися романтичні традиції. Пізніше обидва письменники вступили в полеміку з романтизмом, а творчість Лондона, на думку деяких критиків, несла в собі певний відбиток натуралізму.

Із часом письменник віддавав все більшу перевагу реалізму. Показові в цьому плані його роздуми про дві літературні школи – романтичну і натуралістичну – в романі «Мартін Іден»: «Одна (школа – О.Б.) зображала людину якимсь божеством, досконалістю, абсолютно ігноруючи її людську природу; інша, навпаки, бачила в людині тільки звіра і не хотіла визнавати її духовних устремлінь і великих можливостей» [29, 463-464]. Показово, що Мартін Іден критикує обидві школи за їх однобічність і віддає перевагу об'єктивнішому, реалістичнішому зображенню життя.

У творчості Теодора Драйзера також можна виявити певні впливи романтичної і натуралістичної традицій. Не випадково його роман «Сестра Керрі» часто порівнювали з «Мактігом» Ф. Норріса, і Драйзеру доводилося підкреслювати, що він прочитав «Мактіг» вже після того, як завершив роботу над своїм першим романом. У 1916 році в листі до Генрі Менкена письменник уточнював, що до 1900 року «ніколи не чув про «Мактіга» і Норріса» [21, 274] і «вперше познайомився з ним і з його книгами» [там же, 284], коли «Сестра Керрі» вже була написана. Він спеціально пояснював, що приніс рукопис «Сестри Керрі» в редакцію «Даблдей, Пейдж енд компані», і вона потрапила на рецензію до Френка Норріса. Оцінка роману Норрісом була дуже високою. Він всю ніч просидів над рукописом, і потім поділився своїми враженнями з письменником Морганом Робертсоном: «Я виявив шедевр, ім'я людини Теодор Драйзер» [1, 168]. Потім він написав Драйзеру натхненний лист, у якому назвав роман кращим зі всього, що йому коли-небудь доводилося рецензувати в цій компанії.

Сам Ф. Норріс і не подумав порівнювати роман Драйзера зі своїм твором. Він лише побачив у письменнику-початківцю людину близьких поглядів, що реалістично описує життя. Певна подібність романів пояснюється швидше спільністю піднятих у них проблем: детермінізм середовища, біологічний

детермінізм, теми «маленької людини».

Щодо впливу американських письменників-натуралістів на раннього Драйзера, то доречніше пригадати романи Стівена Крейна «Мегі, вулична дівчина» (1893) і «Червоний знак доблесті» (1894), яку Драйзер читав, високо оцінив і навіть написав про Стівена Крейна в 1896 році захоплену статтю. Стівен Крейн в оцінці Драйзера «сильний, проникливий, дотепний, із блискучим інтелектом, хто володіє здатністю аналізувати й оцінювати» [21, 30].

Відзначимо також, що зарисовки Драйзером Нью-Йорка періоду економічної депресії 1893 - 1894 років, безробітних, бездомних, зневірених людей, що бредуть вулицями під пронизливим зимовим вітром, нагадують нариси Стівена Крейна. Тут також йдеться не про вплив Стівена Крейна на Драйзера, а про використання письменниками подібних прийомів зображення дійсності і про спробу привернути увагу читачів до щонайгостріших проблем сучасності.

Загалом, проте, не зважаючи на наявність у творчості Драйзера певних натуралістичних традицій, як-от: дослідження середовища, інтерес до приниженого, задавленого злиднями й обставинами героя, він в умовах своєрідності літературного процесу в Америці XIX – XX століть склався як письменник-реаліст і не зрадив цьому методу впродовж всього творчого шляху.

2.3. Формування філософсько-естетичних поглядів Т. Драйзера

Світогляд Драйзера, його філософсько-естетичні погляди, так само як і його творчий метод, сформувалися під впливом особливостей літературного розвитку США на рубежі століть.

У 1931 році Драйзер почав збирати матеріал для книги під умовною назвою «Записки про життя», яка повинна була стати його філософським заповітом майбутнім поколінням. До цієї праці увійшли як ранні опубліковані та неопубліковані статті Драйзера, починаючи приблизно з 1890-х, так і замітки, зроблені пізніше. Ця робота письменника не була завершена. У 1952 році вона була передана дружиною письменника Елен Драйзер Пенсільванському університету.

І лише в 1974 році «Записки про життя» були опубліковані під редакцією відомого дослідника творчості Драйзера Маргаріт Тьядер, яка вважала своїм обов'язком підготувати рукопис до публікації, оскільки знала, наскільки пристрасно Драйзер бажав «бачити її завершеною й опублікованою як остаточний виклад його власної філософії» [30].

Кажучи про «філософію» письменника, необхідно мати на увазі, що Драйзер не був філософом-професіоналом. Через брак коштів він, як відомо, не здобув систематичної освіти, провчившись в університеті штату Індіана всього

рік. Письменник займався самоосвітою, вивчав праці Канта, Гегеля, Спенсера й інших філософів, намагаючись заповнити істотні пропуски в знаннях. Ю. Палієвська справедливо називає Драйзера філософом «доморослим». «Сама пристрасть до філософствування, – додає вона, – розвинулася в нього від незнання філософії, і тільки він дізнався про Спенсера і соціальний дарвінізм ... тут же побачив у цьому щось знайоме, ніби він вже десь читав те ж саме або бачив своїми очима. І це, звичайно, «книга життя», яку він розгорнув ще з малих літ» [31, 18].

Це вірне спостереження стосується не тільки філософії Спенсера, але і концепцій інших філософів – Гегеля, Шопенгауера, Ніцше, а також східних релігій і філософій, буддизму, індуїзму, які Драйзер захоплено вивчав. При цьому митець, мабуть, не ставив перед собою завдання заглибитися у філософію ради самої філософії, розібратися в термінології. «Пристрасть» письменника до філософії виникала швидше з його прагнення відшукати в авторитетних філософів підтвердження своїм власним припущенням і гіпотезам. Саме цим можна пояснити вибірковість, з якою він підходив до філософських учень, його часто поверхневий погляд на ті їх аспекти, які його менше цікавили, непослідовність філософської орієнтації, в якій його часто звинувачували критики.

Пристрасне, але так до кінця і незадоволене прагнення зрозуміти життя, розгадати «загадку» буття примушувало письменника звертатися до різних наук і філософських концепцій. У результаті у Драйзера сформувалася багато в чому суперечлива, еkleктична система поглядів на світ. Точніше, це була не «філософська система» в повному розумінні, а швидше якийсь філософсько-естетичний принцип, необхідний йому більше не як філософові, а як письменникові для художнього осмислення життя. «Філософія» Драйзера, таким чином, носила «любительський» характер, а сформульовані ним «філософські закони» не містили в собі глибокої філософської думки, але служили письменникові важливим засобом художнього відтворення дійсності.

Ідеї, які лежать в основі драйзерівської «філософії», як правило, не нові, їх витoki можна виявити в позитивізмі, соціал-дарвінізмі, механістичному матеріалізмі, німецькій ідеалістичній філософії, східних релігіях і філософіях. Таке різноманіття філософських учень, часто кардинально протилежних, на які доводилося спиратися письменникові, не дозволяло йому добитися універсальності й одноманітності в поясненні життя. Драйзер умів зобразити життя, аналітичні ж пояснення життя давалися йому важче. Не випадково філософській прозі Драйзера властива деяка хаотичність, нестрункість аргументації, в ній зустрічаються численні повтори, домінує інтонація питання і сумніву. Драйзер як першовідкривач тільки відобразив численні «загадки» буття.

Основні положення драйзерівської «філософії» формувалися, починаючи

приблизно з 1890-х років, що підтверджують матеріали, відібрані самим письменником для «Записок про життя». Вже його ранні статті «Самозбереження і співчуття» (1896), «Символ віри» (1911) містили ідеї контрасту і рівноваги протиборчих сил.

Філософська картина життя, створена письменником у його книзі, глибоко механістична, оскільки, як визнавав сам письменник, він спирався на філософів-матеріалістів Гоббса та Локка. Особливо вплинула на Драйзера механістична концепція життя ученого-біолога Жака Леба. Недивно, що в першій частині «Записок про життя» назви розділів підкреслюють ідею механістичності всесвіту, наприклад, «Механізм, названий всесвітом» (розділ 1), «Механізм, названий життям» (розділ 2), «Механізм, названий розумом» (розділ 10), «Механізм, названий людиною» (розділ 8), «Механізм, названий пам'яттю» (розділ 13).

У цій частині піднімається також проблема ілюзії або міту – одна з основоположних проблем філософської системи письменника. Останній двадцять четвертий розділ присвячений проблемі генія.

У другій частині досліджується проблема сприйняття життя як гри, а також висувається ідея контрасту як основи буття. У цій частині є розділи, які називаються «Сміхом», «Музикою», присвячені відповідно ролі і значенню цих категорій у житті людини. Спеціальний розділ присвячений проблемі смерті. І останній, названий «Мій Творець», є нарисом про питання походження життя і всесвіту і про роль Творця в цьому процесі.

У найзагальнішому вигляді філософія Драйзера була так званою «антитетичною моделлю» світу, побудованою на законах контрасту і неминучої рівноваги протиборчих сил, законі зміни і різноманітності. «Закон Контрасту», вважав письменник, визначає наше існування. За одним елементом повинен обов'язково слідувати інший, його протилежність: за добром слідує зло, за радістю – печаль, а наявність багатства припускає наявність бідності. Цей процес визначає всі зміни, що відбуваються усередині людини і в світі, що його оточує, він – основа існування, без нього не було б «ні любові, ні ненависті, ні привабливості, ні огиди..., ні смерті, ні життя..., оскільки життя – це контрасти, це зміни» [31, 198].

Зазначимо, що принцип контрасту включений у назви багатьох розділів «Записок про життя»: «Злидні і достаток» (розділ 10), «Сила і слабкість» (розділ 11), «Сміливість і страх» (розділ 12), «Доброта і жорстокість» (розділ 13), «Краса і потворність» (розділ 14), «Порядок і безлад» (розділ 15), «Добро і зло» (розділ 16). У цих главах Драйзер намагається довести, що необхідність контрасту – один з істотних моментів нашого буття. Ми усвідомлюємо себе тільки тому, що бачимо навколо інші істоти, відчуваємо спеку тільки завдяки холоду і світло – тільки завдяки п'ямі. Люди, що володіють розвиненим інтелектом, і їхні побратими, що мають мізерний запас розуму, – чисто

механічний результат розвитку «Закону Контрасту». Іншими словами, «не буде нещастя – не буде мудрості, оскільки тільки контраст робить можливим існування видовища, яке ми називаємо життям» [там же].

Ідея контрасту протидіючих сил увійшла до творчості Драйзера ще на початку ХХ століття. Контрасти і суперечності переслідували його з дитинства: жорстокий фанатизм батька і м'якість і доброта матері, убогість їхньої сім'ї – і багатство сусідів. Пізніше, працюючи в газетах, він щодня писав «про вбивства, грабежі, банкрутства і тут же про весілля, банкети, розваги. Це доводило, що життя повне контрастів, випадковостей і жорстокості, де одні купуються в розкоші, а інші побираються» [32, 140-141]. У своїй автобіографічній книзі «Мандрівник у сорок» (1913) Драйзер писав: «Мені здається, неможливо представити життя або людину без контрастів; фактично, контрасти, мені здається, і є життя. Я знаю, що ми не могли б відчувати порожнечу без наповненості, силу – без опору, коротше кажучи, ніщо не неможливе без своєї протилежності» [30, 34].

Не менш важлива і та обставина, що крайнощі «антитетичної моделі», з погляду письменника, постійно знаходяться в рівновазі: спека, порядок, любов покладені на одну чашу терезів, тоді як на іншій знаходяться холод, безлад, ненависть. Причому одне не може існувати без іншого, будучи одночасно його причиною і наслідком.

У цьому ж ключі вирішується і проблема життя і смерті: «Справді, без смерті життя, яким ми його знаємо, не могло б існувати, оскільки більшість процесів, супроводжуваних наше життя, зникли б. Не було б ні народжень, ні смерті, ні хвилювань, пов'язаних із цими хвилинами, ні хвороб людей похилого віку, ні проблем юності» [30, 320]. Життя без смерті неможливе, зазначає Драйзер, і, отже, смерть стає компонентом «антитетичної моделі» і протистоїть життю.

Письменник розглядає смерть як «трансформацію в чисту енергію, електричну, теплову, механічну». У процесі «смерті» «матеріальна енергія тіла» переходить в інший вид енергії, яка і «створює все навколо й існує вічно» [там же, 317, 318]. У «Записках про життя» в розділі «Проблема смерті» митець роздумує про те, що людина народжується, розвивається, відтворює себе в потомстві і відчуває себе творцем буття, творцем наук, мистецтва, вірить в ілюзію своєї винятковості, своєї індивідуальності. Насправді вона «всього лише знаряддя, через яке Щось створює все, що її оточує, включаючи її саму» [там же, 323].

У розділі «Добро і зло» Драйзер зазначає, що «людина справді засуджується до смерті народженням». Щоб додати життя забарвлення і драматизм, Творча Сила «підсилює контрасти, доводячи їх до тортур і, більше того, до боротьби і зіткнень, поки вони не вилиються у війнах, убивствах, самогубствах ... і лютій ненависті до життя» [8, 27].

Навіть у таких, здавалося б, «нейтральних» розділах, як «Музика», письменник розмірковує про Силу Життя, про закони контрасту і рівноваги, оскільки емоційна напруга, що створюється суперечливими силами, які борються одна з одною, є ґрунт, на якому «зростає» музика, та і всі інші види мистецтва. Що стало б з музикою, піснею, поезією, трагедією і комедією, якби не було страждань і задоволень, нещастя і нищівного успіху, зривів і досягнень, запитує письменник.

У розділі «Необхідність змін» Драйзер пише: «Якби мені довелося проповідувати яку-небудь доктрину світу, я учив би людей любити зміни або, принаймні, не боятися їх. З Біблії я б процитував: «Старий закон змінюється, поступаючись місцем новому», а з Ніцше: «Вчися переоцінювати свої цінності» [8, 33]. На щастя, продовжує письменник, хочете ви того чи ні, в природі еволюційні сили стежать за тим, щоб все старе вмирало і замінювалося новим. Релігії, теорії, мистецтва, філософії, як і тварини, раси й індивіди вмирають або змінюються. Ніщо не залишається незмінним.

Змінюючись, люди й епохи виявляють зв'язок із минулим, зберігаючи певну спадкоємність, зв'язок поколінь. У цьому сенсі кожен індивід містить в собі частину минулого людського досвіду і думки. З минулого ми запозичуємо правила поведінки, моралі, які наповнюють нас забобонами. Більше того, ми вступаємо в життя, обтяжені помилками минулого, а життя людське таке коротке, що у нас не вистачає часу, щоб усвідомити їх або хоча б засумніватися в істинності наших уявлень про світ. «Мертві», робить висновок митець, основа, «на якій ми зводимо все «нове», —... «винаходи», «закони», «відкриття». Оскільки «сучасні знання» можливі тільки завдяки знанням, накопиченим минулими поколіннями» [30, 318].

Зміна виступає у Драйзера як сила, що протистоїть рівновазі. Характеристики «Закону Зміни» багато в чому ті ж, що і «Закону Неминучої Рівноваги». Це також закон, що постійно діє, встановлений Силою Життя, і людина не владна управляти ним або зупинити його. Сила Життя, вона ж Творча Сила або просто Творець, у філософсько-естетичній системі Драйзера являє собою якийсь всеосяжний розум, що керує всім і незбагнений для людини. Намагаючись бути послідовним, письменник заявляв, що якщо цей всеосяжний розум не існує, то картина життя як «антитетичної моделі» буде неповною: кінцеве повинне врівноважуватися нескінченним.

Сила Життя егоцентрична у прагненні задовольнити свої бажання, вона диктує людям свою волю, встановлюючи закони контрасту, неминучої рівноваги, зміни. Людина, як і все живе, підвладна їй і перетворюється у філософії Драйзера в механізм, що підкоряється первинній волі і не відповідає за свої вчинки.

Письменник іноді ототожнює Силу Життя з природою: «Ми говоримо про бога або про Природу, або про Творчу Силу... Ми є її інструментом, її

дзеркальним відображенням» [30, 72].

У своїй філософській книзі «Записки про життя» Драйзер спробував поставити складні філософські питання всесвіту і сенсу буття. Він роздумував про закони розвитку всесвіту, про простір і час, досліджував філософські категорії закономірності і випадковості. Він прагнув зрозуміти, що таке вільна воля і творча сила, піднімав питання релігії, моралі і моральності, проблеми краси і мистецтва. Письменник намагався розібратися у фізичних і хімічних поняттях, таких як енергія, світло, сила гравітації, значення ферментів, у проблемах психології, гіпнозу, телепатії.

У «Записках про життя» зустрічаються імена багатьох учених і філософів, праці яких Драйзер добре знав: Дарвін, Геккель, Спенсер, Леб, Кант, Гегель, Шопенгауер, Ніцше, Фройд. Проте, не дивлячись на велику кількість інформації, почерпнутої ним із праць іменитих учених і філософів, митець до кінця життя залишався людиною, що сумнівається, у якого більше припущень і питань, ніж безумовної упевненості в безумовній правоті своїх гіпотез і думок. Більшість запитань так і залишилися для Драйзера без відповіді.

Письменник розвиває в «Записках про життя» одні і ті ж думки, наводить подібні аргументи, перераховує все ті ж контрастні пари, цитує майже дослівно частини текстів зі своїх статей і романів. Так наприклад, міркування про Творчу Силу знаходимо в романі Титан (1914): «Зрештою, Бог або Сила Життя є рівновага, для людини перш за все виражена в контрастах соціальних... У процесі часу виникли слова і фрази, що виражають необхідність рівноваги, як правда, справедливість, мораль, чесний розум, чисте серце» [33, 499-500].

Механістична «філософія» Драйзера заперечувала свободу волі людини. «Людина володіє волею! – іронічно вигукує письменник у «Записках про життя». – Людина думає! Людина мріє про кращий світ! Яка нісенітниця! – Природа є сила, воля і мрія». І далі Драйзер робить висновок: «Немає вільної волі, немає індивідуальної думки й індивідуального знання, з нею пов'язаного» [30, 97].

Письменник обґрунтовував свою точку зору не тільки на механістичній філософії Леба, але і на роботах Шопенгауера, з якими він був добре знайомий. У працях Шопенгауера Драйзера захоплювала думка про те, що воля є сліпа ірраціональна сила, що виявляється в природі, в людині. Воля – «сама серцевина, ядро всього приватного, як і цілого; вона виявляється в кожній силі природи, що сліпо діє, але вона виявляється і в обдуманій діяльності людини: велика відмінність між ними стосується тільки ступеня прояву, але не суті того, що проявляється» [34, 140].

Драйзер поділяв прагнення Шопенгауера створити всеосяжну філософію, здатну «дати вирішення проблеми буття, розгадати його таємницю» [33, 460]. У «Записках про життя» письменник ставив перед собою подібне завдання. Його, як і Шопенгауера, хвилювали проблеми життя і смерті, сили інстинктів і

боротьби за існування, співвідношення в людині розуму й інтуїції, свідомого і несвідомого, а також питання мистецтва, архітектури, живопису, музики, проблеми моралі і моральності.

У своїй філософсько-естетичній системі Драйзер, спираючись на положення позитивізму і соціал-дарвінізму, піднімав питання про розум і його співвідношення зі світовою волею; роль інстинктів у природі людини; значення інстинктів у боротьбі за існування, яку доводилося вести кожному індивідові з самого народження. Погляд Драйзера на ці проблеми формувався багато в чому під впливом філософії Шопенгауера.

Письменник знав також і філософію Гегеля, засновану на ідеї боротьби суперечливих сил, що хоча б частково нагадує драйзерівську модель світу. Проте, якщо у Гегеля боротьба суперечливих сил приводить до синтезу – якоїсь нової категорії, відмінної від її першоджерел, то у Драйзера в його філософській системі існує лише нестійка гармонія суперечливих сил, третій же компонент тріади – синтез – відсутній.

Головне досягнення Гегеля – його вчення про діалектику – також не привернуло уваги Драйзера. У створеній ним системі немає розвитку. Закон Зміни, запропонований Драйзером, припускає швидше механічний перерозподіл енергії і повернення знов до стану рівноваги.

Митця цікавили також буддизм, індуїзм та інші східні релігії і філософії. У «Записках про життя» письменник роздумує про «брахмана», «нірвану» [30, 322, 323, 325] й інші найважливіші поняття цих філософсько-релігійних учень.

Не можна не відзначити, що Драйзер вивчав праці Карла Маркса і спирався на них у спробі розібратися в особливостях економіки капіталізму. У марксизмі письменника приваблювала ідея справедливого соціального перевлаштування суспільства, яке б сприяло зміні важкого становища трудящих, спроба розкрити експлуататорську сутність капіталізму і відстояти інтереси народу. Проте як письменник-гуманіст, Драйзер побоювався революційних методів боротьби, що декларуються марксизмом.

З американських філософів Драйзер добре знав Вільяма Джеймса (1842-1910), одного з основоположників філософії прагматизму, відомого психолога і фізіолога. Його вчення про емоції як вираз тілесних рухів послужило основою біхевіоризму. Письменник, що дотримувався механістичних, детерміністських поглядів на життя, не міг поділяти ідей Джеймса про свободу волі, про прагматичний критерій істинності.

2.4. Впливи новітніх філософських учень на розвиток американської наукової думки і літературу США

Багато дослідників, наприклад Ф. Матіссен [5, 239] стверджують, що

трансценденталізм був близький Драйзеру, що він відстоює ідею доброзичливості «всеосяжного розуму», який керує людиною і направляє її вчинки. Р. Еліас [2, 298] нагадує, що Драйзер любив природу, і приходять до висновку, що Творча Сила, яка, на його думку, ототожнюється у письменника з природою, повинна бути доброю. Ми вважаємо, що це не зовсім вірно.

Погодимося з дослідниками, що багато ідей філософії трансценденталізму були дуже популярними в Америці кінця XIX – початку XX століть. Ученням Г. Торо і Р.У. Емерсона цікавилися Твен, Лондон, Драйзер. Окремі аспекти філософії трансценденталізму вплинули на світогляд цих письменників. Їх цікавили підняті трансценденталістами проблеми взаємин людини і природи, людини і цивілізації, питання руйнівної дії прогресу на душу людини.

Драйзер уважно вивчав праці філософів-трансценденталістів. У 1939 році він повинен був редагувати книгу Г. Торо і написав до неї передмову «Живі думки Торо» (The Living Thoughts of H. Thoreau). Як видно з цієї передмови, Драйзера приваблювала ідея трансценденталістів про можливість інтуїтивного пізнання природи, про рівність людей перед всеосяжним розумом нескінченного всесвіту.

Проте основне кредо трансценденталістів – «довіра до себе» – суперечила детерміністській концепції про повну безпорадність людини перед Силою Життя, що відстоюється письменником. Причому, в уявленні Драйзера, Сила Життя, зовсім не рівнозначна Природі і далеко не доброзичлива. Навпаки, вона глибоко байдужа до людини, а якщо вона і самовиражається через людину, то це не припускає її зближення з Вищою Силою і не веде до її вдосконалення. У концепції письменника Сила Життя не просто байдужа до долі людини, вона «не-моральна», і їй чужі будь-які людські уявлення про добро і зло, про мораль і моральність.

Таким чином, Драйзер не поділяв багатьох положень філософії трансценденталізму, що цілком узгоджувалося з новими уявленнями філософської і природничо-наукової думки, що затверджуються на рубежі століть, про людину і навколишню дійсність.

У руслі цих нових уявлень інші американські письменники рубежу століть швидше полемізували з філософією трансценденталістів, ніж наслідували її. Трансценденталісти, наприклад, відстоювали ідею єдності людини з природою. Як стверджував Емерсон: «Ми всі належимо Природі, або вся Природа поміщена в нас» [36, 225].

Подібне «обожнювання» природи і людини було чуже письменникам рубежу століть. Для них був прийнятніший матеріалістичний, природничо-науковий погляд на природу, що зароджувався в кінці XIX століття, тоді як трансценденталістам науковий підхід природодослідників, біологів, ботаніків до природи представлявся безперспективним і навіть шкідливим, а діяльність виниклих на той час численних природничо-наукових товариств позбавлена

сенсу.

Полемізуючи з романтичною концепцією природи, Лондон у пізній творчості часто представляв природу як дику, неприборкану стихію, ворожу людині. Драйзер також далекий від властивої трансценденталістам ідеалізації природи і схильний швидше вивчати природу з позицій вченого-природодослідника, досліджувати біологічний зв'язок між людиною і природою на рівні інстинктів і боротьби за існування.

У пізнього М. Твена також можна виявити полеміку з трансценденталістами в деяких аспектах їх філософсько-теологічного вчення. Так, наприклад, ідея «свободи волі», що складала основу трансцендентальної філософії і ставила людину в центр Всесвіту, до кінця століття почала братися під сумнів. Ідеї «свободи волі», свободи нескінченного розвитку і вдосконалення особистості, проголошеної трансценденталістами, Твен протиставив детерміністський погляд на людину, що припускав її повну підпорядкованість умовностям, нормам свого середовища й епохи.

Засумнівавшись у величчї людини і в тому, що її можливості необмежені, Твен виступив із різкою критикою основоположної доктрини трансценденталістів «довіри до себе». Він надавав перевагу іншому шляху удосконалення людини і суспільства, відмінного від шляху «довіри до себе», який висували трансценденталісти: сміливо і відкрито розкривати пороки і недоліки, змусити людей критично подивитися на себе з боку, жажнутися фальшивим цінностям і помилковим уявленням і, нарешті, безстрашно сміятися над людськими слабкостями, оскільки сміх, за Твеном, – це, безперечно, могутня зброя, що дарована людині.

Принцип «довіри до себе» відкривав для трансценденталістів шлях до утопії, що сповіщала «загальну революцію духу» через спрощення, близькість до природи, фізичну працю, любов і дружбу. Слідуючи цим принципам, людство повинне було знайти загублену гармонію і наблизитися до царства божого на землі. Соціально-етичний ідеал Емерсона і Торо – утопічна мрія про цілісність особистості, про загальне благо і рівність, засновану на праці і справедливому розподілі приватної власності, – знайшов своє втілення у філософській книзі Торо «Волден або життя в лісі» (1893).

У своїх пізніх творах Твен іронічно інтерпретує утопічний ідеал трансценденталістів. Песимізм Твена, пов'язаний із похмурими перспективами розвитку сучасної цивілізації, спробою критичного осмислення ним шляхів історичного прогресу, привів до появи антиутопічного начала в його пізній творчості.

Суттєво вплинули на літературний розвиток США на рубежі століть філософські учення позитивізму і соціал-дарвінізму. Пильна увага американських письменників до філософії й естетики європейського позитивізму можна вважати однією з важливих відмінних рис літературного

процесу епохи. Американців, як і європейців, захопила ідея еволюції, що складала основу позитивізму і соціал-дарвінізму. Показово при цьому, що в Америці багато ідей позитивістської філософії, почерпнутих переважно із праць англійського позитивіста Герберта Спенсера, знайшли значно більше прихильників, ніж у Європі. Причини подібного факту потрібно, на наш погляд, шукати у своєрідності історичного і соціально-політичного розвитку США.

Письменники рубежу століть були свідками формування «нової» Америки, що мало нагадує країну, заселену індіанцями і завойовниками фронтира, яку століттям раніше зображали романтики. У «новій» Америці, країні банків, трестів і монополій, біржових спекуляцій і небаченої концентрації капіталу, де різко загострився контраст між багатством і бідністю, навіть порівняно зі «старою» Європою, ідеї соціал-дарвінізму і позитивізму знаходили благодатний ґрунт. «Американські письменники (у тому числі і Драйзер), – як вірно відмітив Ю. Ковальов, – понад усе спокушалися простотою і легкістю вирішення всіх питань за допомогою застосування біологічних законів до життя суспільства. Дарвінівська еволюційна теорія, концепція походження видів, ідеї боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих як основи еволюційного процесу – все це, на перший погляд, без затруднень пояснювало будь-які явища і процеси, що відбувалися в соціальній історії людей» [37, 656].

Проблема складних зв'язків особистості із зовнішнім світом, покладена в основу позитивізму, також не могла не привернути увагу американських письменників. Їх зацікавила спроба Спенсера матеріалістично тлумачити людське буття як закономірну еволюцію «від простого до складного», «від гомогенного до гетерогенного» незалежно від надприродного.

Зроблене Спенсером узагальнення величезного фактичного матеріалу давало можливість систематизувати життєві процеси, підпорядкувати єдиній логіці об'єктивних законів поведінку людини і життя суспільства, яке іменувалося «соціальним організмом», що народжується, розвивається і вмирає як і все живе. Не дивлячись на неминучу в цьому випадку вульгаризацію, що виникає з механічного перенесення біологічних законів на суспільство, спенсеріанська філософія, на думку американців, вносила певну впорядкованість до хаотичності людського існування.

Дуже плідною для розвитку американської наукової думки стала ідея соціал-дарвіністів про єдність будови тваринного світу і людини, природи і суспільства. Вона знаходила підтвердження в численних досягненнях і відкриттях в області філософії, соціології і природничих наук. Так, роботи американських фізіологів Ч. Чейлда, Ч. Вітмена, В. Крега велися в тісній взаємодії з біхевіоризмом, що формувався, і сприяли розповсюдженню механістичних уявлень про взаємини людини і середовища за принципом стимул – реакція.

Міркування Спенсера про сутність всесвіту і людства базувалися на

очевидному перебільшенні ролі біологічних характеристик і безпосередньо пов'язувалися зі спадковими ознаками і дією природного відбору.

При цьому не враховувалися багато найважливіших соціальних і психологічних чинників, які обумовлювала поведінка людини, що значно спрощувало і навіть спотворювало проблему. Проте саме завдання, поставлене Спенсером у його «синтетичній» філософії, – знайти загальні закономірності розвитку всього живого, представити людину як рівноправну частину природи – була найважливішим кроком уперед і визначила найважливіший напрям природничо-наукових і літературних пошуків у США на рубежі століть.

Також зазначимо, що, доводячи єдність походження, будови, розвитку тваринного світу і людини без втручання надприродних сил, спенсеріанство завдавало серйозного удару по ортодоксальній церкві і християнському віровченню. Розчарування в християнському догматизмі відчували в цей період багато американських письменників. Із різкою критикою релігійної обрядовості, релігійного догматизму виступив, наприклад, М. Твен. Драйзер згадував, що знайомство зі Спенсером убило в ньому «залишки католицької віри» [30, 211-212].

У філософії Спенсера ідея об'єктивної закономірності розвитку природи, людини і суспільства вживалася з уявленнями про існування вищої, незбагненої для людської свідомості розумної сили, що керується життєвими процесами. Спенсер називає цю силу «Непізнаваним». Переконаність філософа в тому, що можливості людини обмежені, були співзвучні виступам письменників рубежу століть, що поставили під сумнів романтичну ідею «всесилля особистості».

У Спенсера американські письменники знаходили підтвердження тому, що «література і мистецтво залежать від соціальних умов, оточення і суспільного ладу», і, «так само як і інші науки, підпорядковані закону прогресу». Світ «осіяла сліпучим світлом теорія розвитку, викладена Г. Спенсером і Ч. Дарвіном» [23, 177], – захоплено писав Х. Гарленд, на якого величезне враження ще в юності справила «синтетична філософія» Спенсера. «Моє відчуття задоволення, – писав він, – доходило до екстазу при думці про закономірність розвитку всього простого у напрямку до складного» [37, 63]. Драйзер називав Спенсера «найбільшим батьком знання», «чиє вчення поступово просвітить все людство» [22, 106].

Письменник Едгар Лі Мастерс, поет Едвін Арлінгтон Робінсон (1869-1935) визнавали величезну важливість еволюційної теорії і високо цінували вчення Спенсера. Генрі Менкен боровся за те, щоб соціал-дарвінізм дозволили викладати в американських школах.

Спенсеріанством захоплювалися Д. Лондон і М. Твен. Лондон із цікавістю читав Спенсера. Його літературний герой Мартін Іден брався за «Основні начала» і завдяки Спенсеру по-новому поглянув на життя.

Марк Твен, за свідченням Т. Драйзера, повернувшись зі своєї першої подорожі за кордон, до Англії, виявив «напружену цікавість до Спенсера, Дарвіна, Хакслі» [21, 158]. Не викликає сумнівів той факт, що він прийняв багато основоположних ідей позитивістської філософії – детерміністський погляд на людину, концепцію боротьби за існування, спенсеріанський агностицизм – і спирався на них у полеміці з минаючим романтизмом.

Проте зазначимо, що через подвійність позитивізму ставлення до нього письменників, діячів культури і мистецтва було часто неоднозначним. Приймаючи висунуті позитивістами ідеї суспільного прогресу, вивчення результатів природничих наук, критику ортодоксальної церкви, багато хто з них не міг погодитися з прагматичною суттю позитивізму, з його спрощеним підходом до проблем психології, культури і мистецтва.

Суперечливо віднісся до позитивістської концепції і М. Твен. Критики, справедливо відзначаючи глибоку філософічність і гостру соціально-політичну спрямованість пізньої творчості письменника, не приймали до уваги укладеної в них полеміки митця з деякими аспектами філософії європейського позитивізму. На нашу думку, дослідження цієї маловивченої проблеми дозволяє суттєво збагатити наші уявлення про своєрідність філософсько-етичних пошуків у літературному житті Америки кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Письменникові імпонувала запропонована Спенсером матеріалістична картина світу, що розвивається «від простого до складного» незалежно від надприродного. У руслі позитивізму вирішував він і проблему зв'язку людини із зовнішнім світом. Твен був глибоко переконаний, що можливості людини обмежені. В «Автобіографії», в нарисі «Про людину» він роздумував про соціальну обумовленість характеру людини і її вчинків. Письменник доводив, що пороки людей частково породжені потворними соціальними умовами, частково – релігійними забобонами.

У картині життя, створеної Твеном у пізній творчості, людина детермінована природою, середовищем, соціально-політичними умовами розвитку суспільства. Вона, за Твеном, раб спадковості, виховання, громадської думки і того історичного часу, в якому їй випало жити.

Як і позитивісти, Твен був схильний визнати існування якоїсь вищої сили, що тяжіє над людиною і суспільством, підкреслюючи тим самим недоступність досягнення людиною дійсної суті буття. Таким чином, у позитивістській філософії ідея наукового пізнання світу не виключала сумнівів в істинності отримуваних знань і в самій можливості його пізнання.

Відмітимо, що в світогляді Твена концепція божественної зумовленості життя поступово еволюціонувала, перетворюючись в ідею визнання якоїсь універсальної закономірності, що управляє мікро- і макрокосмосом, життям індивіда і суспільства в цілому. Замислюючись про долі світу і людства, а також інших галактик, Твен приходив до думки про об'єктивну закономірність

того історичного і біологічного шляху розвитку, яким іде людство.

Хоча позитивісти поставили під сумнів один з основоположних догматів християнства – догмат про божественне походження людини, – висунувши на противагу ідею біологічної еволюції в природі від нижчих форм матерії до вищих, в цілому їхнє ставлення до церкви було цілком лояльним. Вони розглядали церкву як важливий інститут суспільства, сприяючий проведенню в життя соціальних та етичних законів держави. Твен не міг погодитися з подібною компромісною позицією. Він різко засуджував релігію і церкву, що сприяли, на його думку, поневоленню людини.

У «Листах із Землі», в «Таємничому незнайомцеві» письменник говорить про суперечність біблійських текстів, іронізуючи над наївними уявленнями християн про божественне створення світу, висміює століттями створюваний у свідомості людей традиційний образ бога.

Виражаючи відкрити неприязнь офіційної релігії, письменник, разом із тим, вважав за необхідне призвати людство повернутися до першооснов християнства, відстоював справжній гуманізм і людинолюбство.

У багатьох творах Твен полемізує зі Спенсером із проблем законів і державної влади. Виходячи з принципу доцільності, Спенсер виправдовував існування жорстоких законів і жорстокої влади, вважаючи, що суспільство само складає собі закони, за якими живе.

Твен же відверто заявляв, що закони складає мала купка людей – правителів, «горлодерів», – що не піклуються ні про народ, ні про державу. І якщо у Спенсера пристосування людини до законів суспільства заохочувалося і вважалося основою поступального розвитку цивілізації, то Твен виступав за індивідуалізм і свободу волевиявлення особистості. Людей, що пристосовуються до тиранії, скутих страхом за своє благополуччя, письменник і називав стадом. На цих людях «овечої породи», за Твеном, і тримається деспотизм, що породжує безжальність, безкарність і моральну деградацію.

У сфері соціології Спенсер виступив як творець органічної теорії суспільства. Він вважав, що життя у всіх його соціальних і психологічних проявах керується біологічними законами. Філософ розповсюдив на суспільство проголошений соціал-дарвінізмом принцип боротьби за існування і розвинув расистську теорію про існування біологічно повноцінних і неповноцінних народів. «Вищими расами» він називав німців і англійців, «нижчими» – папуасів.

Твен був противником расистських теорій. Він виступав також проти загарбницької імперіалістичної політики Америки. Твен розцінював систему рабства як жахливу несправедливість, що в корені суперечить демократичним ідеалам американської республіки, і присвятив значну частину своєї творчості викриттю зла, породженого рабством.

На відміну від Спенсера, Твен переконаний, що матеріальний і науковий

прогрес без духовної еволюції не може забезпечити справжнього розвитку суспільства. Письменник заявляє, що людство приречене топтатися на місці, оскільки воно не в змозі врахувати помилки і хиби минулого.

Особливою гостротою відрізняється полеміка Твена зі Спенсером у питаннях моральності. Абсолютно неприйнятним для письменника було зведення Спенсером етичних принципів до фізіології й інстинктів.

Неприйняття Твена викликала висунута Спенсером у його філософії категорія Етичного Відчуття. Спенсер дуже біологізував це поняття: «Розумові продукти симпатії, створюючи те, що називається «Етичним Відчуттям», виходять у людей тоді, коли вони дисциплінуються суспільним життям» [39].

Разом з етичним відчуттям у них виникають поняття про справедливі людські відносини, що все більш і більш з'ясовуються у міру того, як поліпшується суспільне життя. Письменник визначає Етичне Відчуття як загальноприйняті моральні норми, повні лицемірства і фальші, що давно не відповідають дійсному стану речей.

Твен іронічно називає Етичне Відчуття дефектом, який пояснює етичну деградацію людей, прокляттям, накладеним на прабатьків людства. Нижче за Етичне Відчуття може бути тільки Аморальне Відчуття.

На противагу Спенсеру, Твен пропонує свою глибоко іронічну теорію моральної деградації людства – «теорію сходження людини від вищих тварин».

Твен у край різко відзивався про людей, примушуючи їх засумніватися в своїй перевазі над іншими живими істотами, над природою і задуматися про пошуки сенсу життя, про відродження високої духовності і гуманізму.

Таким чином, у пізній творчості Твен створив дуже трагічну картину світу і людства, яка, в цілому, протистояла оптимістичним уявленням про людину і цивілізацію, що витікають із філософських праць Г. Спенсера.

Не дивлячись на досить різкі випадки письменника проти пороків сучасного суспільства і людства, сам факт його участі в дискусії з позитивістами свідчить, на наш погляд, про його сміливість, безкомпромісність та активну життєву позицію як письменника, що став на важкий шлях боротьби за людину. Проте зазначимо, що подібні роздуми Твена звучали трагічним дисонансом загальним оптимістичним настроєм епохи, що, ймовірно, частково і вплинуло на вирішення письменника не публікувати за життя багато пізніх творів.

Своє особливе ставлення до філософії позитивізму і соціал-дарвінізму проявив на рубежі століть і Теодор Драйзер. В останнє десятиліття XIX століття письменник звернувся до вивчення філософських праць Гегеля, Хакслі, Тіндала, Леба, Шопенгауера, але перш за все Спенсера. Проте митець вирішив для себе, що, якою б жорстокою не була філософія Спенсера, вона пояснює жорстокість світу, і, взята в розумних пропорціях, містить у собі справжню красу, якщо, звичайно, людина досить мужня, щоб її прийняти.

Імена Спенсера і Дарвіна в роботах Драйзера, як правило, стоять поряд. Це

недивно, оскільки, як справедливо уточнює науковиця Ю. Палієвська, соціальний дарвінізм «треба б вважати природничо-науковим спенсеріанством, бо сам Дарвін йшов від Спенсера, і знаменита фраза про «виживання найбільш пристосованих» належить Спенсеру, а «боротьба за існування» – Мальтусу» [31, 18].

У роботах Дарвіна, Хакслі, Тіндала Драйзера приваблювала «теорія розвитку всього живого, починаючи з того часу, коли земля була вогненною кулею». У книгах Спенсера, що сформулював, як видається Драйзеру, «низку блискучих законів, згідно з якими все живе і неживе розвивалося й оформлялося, тоді як життя все ускладнювалося, знаходячи ще більшу красу» [32, 153], письменник знаходив картину нашого Всесвіту.

Часто, на думку Драйзера, і тварини, і люди підкоряються цьому закону інстинктивно. У жорстокій боротьбі сильні часто витісняють слабких і немічних, гублять їхні надії і сподівання. Кажучи про це як про велику трагедію, письменник закликає людей сильних і мужніх не забувати у своєму просуванні до мети про милосердя і співчутті до тих, «хто переможений».

Як відомо, гуманістичний пафос був чужий позитивістам. У розумінні ж Драйзера, усвідомлення неминучості боротьби за існування, перемоги сильних і спритних, не виключало гуманістичних традицій, а навпаки, повинно було стимулювати свідоме «повернення» до втрачених гуманістичних ідеалів.

Пильну увагу Драйзера і його сучасників привернув один з основних законів позитивізму – закон еволюції. Еволюція, за Спенсером, це елемент досвіду, який забезпечує єдність знання, чого вимагає філософія, і дає можливість зрозуміти будь-які явища природи і суспільства.

Драйзеру була близька позиція Спенсера. Не випадково саме в позитивізмі письменник знайшов ідею контрасту, зміни і «нестійкої рівноваги». Він, наприклад, використовує той же образ терезів (улюблене порівняння Спенсера), які неможливо втримати в рівновазі, а спенсерівська «сила ... не обмежена в часі і в просторі» [39, 209], могла дати основу драйзерівській Силі Життя.

У традиціях позитивізму Драйзер розглядав і проблему еволюції. Письменник підтримував положення Спенсера про незнищеність речовини і сприймав еволюцію як перерозподіл речовини, перерозподіл енергії.

Таким чином, вважає письменник, розвиток можливий лише в деяких межах і фактично зводиться (як і у філософії Спенсера), до моделі «нестійкої», рухомої рівноваги. Однак, якщо у Спенсера рівновага розглядається як оптимальний стан суспільства, що наближає його до гармонії, то у Драйзера ця обнадійлива й оптимістична теза відсутня.

Драйзер сприймав і використовував у своїй «філософії» багато основоположних ідей позитивізму, переважно тих, які були близькими його власним поглядам на життя і підтверджувалися його власним життєвим досвідом. Очевидно, позитивістська концепція не у всьому задовольняла

письменника. Навколишня дійсність була складніша і багатоманітніша і не укладалася у вузькі філософські конструкції, споруджені позитивістами. Ця незадоволеність примушувала письменника не зупинятися на досягнутому, а шукати відповіді на загадки буття в інших філософських ученнях.

2.5. Реалізація філософських поглядів Т. Драйзера у романі «Сестра Керрі»

Складне і своєрідне втілення філософські погляди письменника знайшли не тільки в його публіцистичних статтях, збірці «Бий, барабан» і в книзі «Записки про життя», але і в його художніх творах, серед яких роман «Сестра Керрі» займає особливе місце. Саме у «Сестрі Керрі», що створювалася в кінці 90-х років XIX століття, в період найбільш активних філософських пошуків Драйзера, основні принципи його філософії вперше органічно увійшли до художнього твору, визначивши його композицію, побудову характерів, розширивши його ідейну проблематику.

Принцип контрасту, наприклад, зберігається в назвах багатьох розділів («Чим загрожує убогість. Граніт і бронза» – гл. II; «Потяг духу. Жадання плоті» – гл. XX). За контрастом порівнюються Друе і Герствуд, Герствуд та Емс, місіс Герствуд і Керрі і так далі. На ідеї контрасту будується доля Керрі і Герствуда.

Важливе місце у філософських міркуваннях Драйзера займає контраст ілюзії і реальності. Письменник, як вже наголошувалося, спочатку хотів назвати «Записки про життя» «Ілюзією, яку ми називаємо життям». Багато розділів цієї праці містять у своїх заголовках слово «ілюзія». Митець вважав ілюзорними такі філософські категорії, як свобода і необхідність, необхідність і випадковість, можливість і дійсність.

Ілюзорними називав він і такі компоненти людського існування, як успіх, слава, багатство, щастя. Ілюзія і реальність, вважав письменник, існують у взаємній залежності одна від одної; ці сили рівно важливі, бо ілюзія необхідна людині, щоб упоратися з жорстокою реальністю. Проте, зазвичай, ілюзії розсіваються одна за одною, в результаті людина переживає гірке розчарування.

Своєрідне розуміння Драйзером контрасту ілюзії і реальності знайшло певне віддзеркалення в побудові образів і формуванні основних конфліктів у романі «Сестра Керрі». Герої роману живуть мріями, ілюзіями, втрачаючи уявлення про реальну дійсність. Так, Друе і Герствуд, захоплені пристрастю до Керрі, не в змозі розгледіти її байдужості. Сама ж Керрі мріє про театр. Відмітимо, не про багатство, не про високе суспільне положення, а саме про театр. Цей момент важливий у загальному задумі письменника.

Уявлення про світ, як про театр, і людей-акторів має давню традицію у філософії і літературі від старогрецьких філософів і Шекспіра, до Гете,

Шиллера, німецьких романтиків, Теккерея. У філософсько-естетичній концепції Драйзера ідея «театральності» життя, життя-спектаклю, де люди грають свої раз і назавжди дані ролі, займає центральне місце.

У «Записках про життя» письменник порівнює життя з величезною сценою, на якій виступають представники різних крайнощів: сильні проти слабких, хороші проти поганих. Кожен грає свою роль, говорить завчені монологи і не переступає заповітної межі. Деякі з них виконують ролі страждаючих персонажів, інші – ролі переможців. Але час від часу вони міняються ролями згідно з чітко встановленим сценарієм.

У темному залі для глядачів сидить тільки одна людина. Актори на сцені не підозрюють про її присутність, хоча деякі з них інтуїтивно відчують її. Вона – автор п'єси і власник театру, директор і режисер, декоратор і сценарист. Вона і єдиний глядач. Люди-актори відчують, що Вона нещадна до тих, хто дуже втомився від довгої гри, – їх автоматично замінюють іншими акторами. Вистава повинна продовжуватися, і драматична напруга не повинна слабшати в цій нескінченній П'єсі Життя.

У «Сестрі Керрі» театр є ніби сполучною ланкою між ілюзією і реальністю, між мрією і дійсністю. Театр, де все умовно, є своєрідною пародією на життя, а життя, відповідно, нагадує театральні підмостки. Герої роману зустрічаються, обмінюються ввічливими вітаннями, ведуть бесіди, проте їх діалоги, як правило, не відображають справжніх почуттів та емоцій персонажів, а, навпаки, приховують їх.

Справжні почуття героїв, кохання, ненависть, лише зрідка прориваються назовні і частіше не в словах, а в поглядах, жестах, імпульсних реакціях, на рівні несвідомого. У первинному варіанті роману містилися роздуми письменника про те, що «слова є тільки віддаленими відгомонами того, що ми маємо на увазі. Вони – лише маленькі звукові сполучні ланки ланцюга грандіозних, не одягнених у слова почуттів і цілей» [40, 9].

Удавання свідоме або несвідоме, прагнення приховати свої відчуття характерні для більшості героїв роману. Театр і життя часто змішуються в їхній свідомості. Бродвей нагадує Керрі яскраву театралізовану виставу, маскарад, кожен учасник якого виставляє напоказ свій костюм, свою маску. Герствуд, захопившись спектаклем за участю Керрі, необачно ототожнює те, що відбувається на сцені з життям.

Думка про те, що Друе, Герствуд і Керрі – актори на підмостках «життєвого» театру, висловлювалася американською дослідницею Д. Гарфілд [41, 223]. Концепція Гарфілд будується на тому, що головні персонажі роману по-різному володіють мистецтвом гри. Керрі, як найталановитіша актриса, досягає успіху, Друе, посередній актор, залишається десь на нижчому шаблі соціальних сходів, Герствуд, блискучий гравець і актор, гине, оскільки втрачає здатність контролювати свою гру, настільки «уживаючись» у роль, що стає

«рабом своєї ролі». Жити, робить висновок про героїв роману Гарфілд, означає грати роль. Відмова від ролі рівнозначна небуттю, смерті.

Таке трактування роману, на наш погляд, страждає схематизмом і навряд чи вірно відображає художній задум письменника. Перш за все, дослідниця не враховує, що поняття «гра» має в романі не тільки «театральний» сенс. «Гра» у Драйзера – це ще і символ успіху або поразки, схожий на картярську гру або гру в рулетку. «Що, якщо ... все в житті залежить лише від гри випадку? – запитує Драйзер в одній зі своїх статей. – Що, якщо людина у пошуках дешиці задоволення у цьому загадковому, незбагненному світі повинна раз у раз метати і перекичувати карти, шельмувати і програвати, а вигравши, зневажати партнера, який, мабуть, завтра виграє ще більше?» [21, 266].

У романі Драйзера залежно від того, на що ставлять герої і наскільки велика ця ставка, вони або виграють, або терплять поразку. Декілька разів упродовж роману Керрі і Герствуд стоять перед вибором, як вчинити. Керрі «робить ставки» у грі інтуїтивно і несподівано для себе виграє. Герствуд довго і болісно роздумує, перш ніж зробити свій вибір, проте в цій «грі» він терпить поразку.

Схематично трактуючи роман, Гарфілд не враховує філософсько-естетичних поглядів письменника і значно формалізує образи героїв, спрощує смисл всього твору. Якщо ж розглядати роман із позицій філософсько-естетичних переконань Драйзера, то доведеться визнати, що в романі «роблять ставки» у грі і «грають» свої «ролі» всі персонажі. Лицемірять, пристосовуючись до громадської думки, місіс Герствуд і її діти. Пані Венс – прекрасна актриса, що чудово вміє приховувати свої відчуття. Маленька Лола – «маленький воїн рамп» [21, 387] – уміє постояти за себе і, не моргнувши, зіграти так, як потрібно. Парадоксально, що «не грає» тільки одна Керрі! Вона і в театрі, і в житті, як підкреслює Драйзер, «пливе за течією», майже не докладаючи зусиль до того, щоб сподобатися публіці. У неї, підкреслює письменник, «пересічна свідомість, яка смутно, рефлексивно відображала оточуючий її ... світ, звички, умовності» [40, 89].

Характерно, що у неї маленькі, невиразні, навіть німі ролі. Так, наприклад, у нью-йоркському театрі Керрі викликає розчулення і сміх публіки тим, як ходить по сцені і смішно хмуриться. Саме ця роль забезпечує їй тріумф у театрі. У чому ж ховається причина успіху Керрі? Над цим питанням роздумує ерудит Емс. Він пояснює успіх Керрі її природністю. В її очах не було «нічого подібного на удавання».

Повна відсутність у Керрі манірності, кокетства, удавання відрізняє її не тільки від жіночих персонажів – місіс Герствуд, Джесіки, маленької Лоли, місіс Венс, – але і від удавальника Друе і першокласного актора Герствуда. Таким чином, природність Керрі контрастує з театральністю, блиском, позерством інших героїв, що не грають у театрі, але які перетворили на театральні

підмостки життя. І поки Керрі зберігає натуральність, що дарована їй природою, говорить Емс, успіх супроводжуватиме її, оскільки люди хочуть бачити на сцені те, що бракує їм у житті [21, 523].

Таким чином, Драйзер приходять до парадоксу: якщо в театрі над усе цінується природність і безпосередність простодушної Керрі, то в житті перемагає кращий актор. Своє художнє втілення ця ідея знаходить не тільки в образі Керрі, але і в образі Герствуда. Людині, вважав письменник, необхідно вірити в мрію, в ілюзію. Цю віру зберігає Керрі, якій призначено вічно прагнути до якогось прекрасного ідеалу Краси, що видається примарним вогником десь у далекому майбутньому. Керрі не в змозі усвідомити ілюзорність мрії. І невичерпна віра в мрію – запорука її примарного щастя. Інша справа Герствуд. Трагічне відкриття ілюзорності життя і примарності щастя коштує йому життя.

Фатальне прозріння приходять до Герствуда поступово. Спочатку він не замислюється про сенс життя і «пливе за течією», мчить у вихорі світських задовolenь і швидкоплинних захоплень. У цей час йому доводиться грати відразу декілька ролей: роль привітного, досягаючого успіху керівника бару, роль зразкового чоловіка і сім'янина, роль світського чепуруна і, нарешті, роль спокусника і коханця Керрі, причому грати блискуче, самозабутньо, оскільки на карту поставлено його процвітання й успіх у суспільстві. До тих пір, поки Герствуд справляється з цими численними ролями, суспільство визнає його. Але поступово йому стає все важче грати і носити маску; у його словах і діях з'являється щось нове, чужорідне – природність.

Перевтілення Герствуда відбувається під впливом сильного, очищаючого почуття кохання до Керрі. Чим сильніше його кохання, тим важче йому прикидатися, обманювати, лицемірити. Рушаються умовні зв'язки Герствуда із суспільством, із сім'єю. У Нью-Йорку, куди він приїжджає з Керрі, вигнаний суспільством Чикаго, його втома і небажання підігравати іншим стають ще очевиднішими. Не знаходячи в собі ні душевних, ні фізичних сил грати і пристосовуватися, він втрачає роботу бармена, потім швейцара, посудомийка і, нарешті, водія трамвая під час страйку трамвайників.

Поступово, але неухильно Герствуд ніби «відключається» від життя, занурюється в повну бездіяльність, відмовляється від людей і від світу. Він провалюється у злидні, втрачає останні надії і, нарешті, замислюється про смерть. Життя і смерть, за Драйзером, контрастні категорії, які також врівноважують одна одну.

Герствуд кінчає життя самогубством. Проте він гине не тому, що, як стверджує Гарфілд, стає рабом своєї ролі, і не тому, що відмовляється від гри. І те, й інше – лише наслідок, причини яких треба, на наш погляд, шукати глибше, в роботі свідомості і підсвідомості героя.

Трагедія Герствуда, що пережив низку розчарувань і невдач, спустився з

вершин на саме дно суспільства, полягає в тому, що він, пройшовши довгий і болісний процес «прозріння», відкриває закон ілюзорності життя і складових її компонентів: слави, багатства, щастя.

Мрії героя розбиті, міраж розсіявся в зіткненні з ворожою дійсністю. Останні слова Герствуда: «гру програно», чи «варто продовжувати?», «ставки биті» [21, 537] – свідчать про те, що він не знаходить виходу і «визнає» свою поразку. В кінці роману «гра» як «театральна» вистава і «гра» як випадок, доля, як «карткова» гра, в якій виграш або поразка обумовлені волею незбагнених вищих сил, ніби зливаються воедино. Темрява, що оточує героя у фіналі роману, набуває значення символу, особливо у контрасті з мерехтливим вогником примарного щастя, до якого вічно призначено йти Керрі.

Подібне трактування цілком укладається в рамки механічної концепції життя, згідно з якою віра людини в мрію, в ілюзію, пошуки нею незбагненого є необхідною умовою людського існування.

Разом із тим зазначимо, що пронизуючі роман метафізичні роздуми Драйзера про суть життя, детерміністські уявлення про людину як про механізм, не контролюючий свої вчинки, підвладний дії все тієї ж первинної волі, що створює контрасти і рівновагу, не вичерпує всієї складності її світобачення.

Корективи, що вносяться соціальним (та особистим) досвідом письменника, роблять можливим реалістичний підхід до відтворення дійсності, ширшим й об'єктивнішим тлумачення сюжетних конфліктів. І хоча Драйзер порівнює своїх героїв із метеликами, що невідворотно летять на яскраве світло, зі соломинкою, з маленьким човником, що пливе по морю життя по волі вітрів, підкреслюючи тим самим неможливість людини втручатися в життя і будувати свою долю, за містичною Силою Життя, що диктує свою волю людям, стоять цілком «земні» детермінанти: природа, соціальне середовище, суспільство.

Із цих позицій трагедію Герствуда можна розглядати як заздалегідь приречену на невдачу спробу героя протиставити себе суспільству, нехтувати його буржуазною мораллю. Під час виступу Керрі в любительському спектаклі Герствуд вперше не приховує своєї симпатії до неї. Він порушує правила хорошого тону, нехтуючи громадською думкою. І суспільство, кидає Драйзер примітну фразу, не прощає подібних образ. Воно «страшно мстить за завдані йому образи..., у суспільстві таїться щось вовче» [40, 230].

Таким чином, саме буржуазне суспільство стає тією могутньою силою, яка безжально і методично знищує Герствуда. Підкоряючись природному пориву кохання, Герствуд не хоче більш прикидатися, підігравати суспільству.

Проте бажання героя стати вільним від суспільства нездійсненне тому, що він сам породжений цим суспільством і, отже, ввібрав в себе його порочні закони. Так, наприклад, Герствуд вихований на переконанні, що гроші – найважливіша умова людського щастя. Гроші відіграють першорядну роль у

стосунках між Керрі і Друе, Керрі і Герствудом, Герствудом і його дружиною; тверезо й обачливо влаштовують своє особисте життя діти Герствуда.

Непохитну владу грошей над свідомістю і вчинками персонажів підтверджує сцена крадіжки Герствудом десяти тисяч доларів.

Характерно, що Герствуда зачаровує сам вигляд великої кількості товстих, добре упакованих асигнацій. І коли він насмілюється взяти гроші із сейфа, ним рухає не стільки кохання до Керрі, скільки нав'язлива ідея про могутність і всесилля грошей. Він сподівається, що, оволодівши великою сумою грошей, зможе, нарешті, знайти довгождану свободу від суспільства. Проте вкрадені гроші не зробили героя вільним, а, навпаки, підкреслили його повну залежність.

Втікши із вкраденими грошима до Нью-Йорка, Герствуд переживає не тільки почуття страху у зв'язку з тим, що його можуть заарештувати, і він повинен буде понести покарання за злочин. Героя турбує громадська думка, йому не байдуже, що повідомляють про його злочин газети. Перелиставши свіжі газети, він засмучується, переконавшись, що «його злочину було приділено дуже мало місця» [40, 297] і що «всі газети відзначили тільки, що він узяв гроші». «Всі ускладнення, які до цього привели, були їм невідомі. Його звинуватили, не спробувавши зрозуміти» [там же, 299]. Пригнічений почуттям провини, страху і розкаяння, він вирішує повернути власникам бару більшу частину викрадених грошей.

Уже в своєму першому романі письменник намагається досліджувати не тільки соціальні, але і психологічні мотиви досконалого злочину. З цією метою він використовує особливі композиційні прийоми і методи психологічного аналізу. Важливу увагу Драйзер приділяє опису психологічного стану героя, що передував моменту скоєння злочину.

Герствуд знаходиться в дуже збудженому стані перш за все тому, що він все більше і більше захоплюється Керрі і хоче добитися її прихильності; одночасно в його сім'ї назріває скандал, і він побоюється, як би події його особистого життя не отримали розголосу і не зашкодили б його становищу в суспільстві. Для опису душевного хвилювання Герствуда Драйзер використовує дієприкметники «оскаженілий», «розгніваний», підкреслюючи тим самим його емоційно-психологічну невірноваженість і нездатність тверезо оцінити ситуацію.

Своєрідність психологічного портрета героя полягає перш за все в тому, що він не є закоренилим злочинцем. Думка про те, щоб скоїти злочин, приходить до Герствуда поволі. Героя спонукає до скоєння злочину випадковий збіг обставин: касир забув замкнути дверцята сейфа, чого раніше ніколи не спостерігалось; увечері напередодні злочину Герствуд випив бренді «більше, ніж звичайно», а потім ще і пропустив «разом із друзями декілька стаканчиків віскі» [40, 258-259].

Без сумніву, за задумом письменника, алкоголь також негативно вплинув

на героя. В результаті, у вирішальний момент він не зміг об'єктивно оцінити обстановку, що склалася, і втратив інстинкт самозбереження, який зазвичай зупиняє злочинця, «вселяє йому відчуття страху перед небезпекою, страху перед поганою справою» [там же, 278].

У «Сестрі Керрі» письменник розглядає дуже незвичайну психологічну ситуацію, коли герой ніби і скоює, і не скоює злочин. Герствуд довго коливається перед тим, як узяти гроші із сейфа. «Вид безлічі зелених купюр зачаровував... Він тепер був упевнений, що не зможе залишити їх. Ні, ні. Він зробить це» [там же, 271]. Потім, витягши їх, твердо вирішує повернути гроші на місце, і лише безглузда випадковість (сейф замкнувся) перешкодила йому це зробити. Це вже частково виправдовує його у власних очах і в очах читача, а пізніше Герствуд сам повертає більшу частину викраденої суми власникам бару.

Глибокий аналіз психологічного стану героя і спонукальних мотивів злочину дозволяють письменникові об'єктивніше підійти до питання про вину героя і засумніватися в справедливості винесеного йому суспільством обвинувачення. Таким чином, психологічні дослідження в романі суттєво доповнюють дослідження соціальні.

Дослідження філософсько-психологічного аспекту роману «Сестра Керрі» представляється нам важливим тому, оскільки в художньому творі філософський і соціальний аспекти не просто пов'язані між собою, але утворюють складну амбівалентну єдність. Соціальні проблеми, як правило, доведені письменником до рівня філософських узагальнень, а філософські питання осягнення законів розвитку людини і суспільства, свободи волі, контрасту ілюзії і реальності, життя і смерті неминуче набувають у романі і соціальний сенс, значно підсилюючи викривальний характер твору.

Метафізична філософська система Драйзера, згідно з якою потворні відносини буржуазної дійсності є не породженням суспільних умов, соціальної і політичної системи, а проявом одвічних законів життя і людської природи, не дозволила письменникові дати достатньо стрункі і наукові відповіді на багато піднятих ним питань.

Проте вже сам факт постановки проблем соціальної і біологічної залежності особистості, ролі середовища у формуванні індивіда, психології характеру тощо був важливим кроком вперед в американській літературі кінця XIX – початку XX століть.

Своєрідність літературного процесу США рубежу століть полягала також і в тому, що багато письменників віддавали перевагу в своїй творчості малим жанрам, перш за все оповіданням та нарисам. Очевидно, цьому частково сприяв особливий динамізм епохи, пов'язаний з інтенсивним економічним і політичним розвитком Америки. До малих жанрів тяжіли ще американські романтики В. Ірвінг, Е. По, Н. Готорн, які, власне, і стали основоположниками

жанру американської новели. Пізніше до жанрів оповідання і нарису звернулися М. Твен, Д. Лондон, а також Ф. Норріс і С. Крейн. Не був винятком і Т. Драйзер.

Драйзер теж почав свій шлях у літературі з жанру нарису, чому, до певної міри, сприяла його робота репортером у газетах Чикаго, Пітсбурга, Нью-Йорка. До 1900 року, часу виходу його першого роману «Сестра Керрі», письменник опублікував у різних американських газетах і журналах близько вісімдесяти нарисів і статей. Перші роботи Драйзера були, в основному, присвячені сучасним соціальним проблемам у суспільстві – убогості, безробіттю, злочинності, – а також містили філософські роздуми письменника про сутність буття. У багатьох публікаціях піднімалися питання культури, літератури і мистецтва.

Спеціальні нариси були присвячені Бальзаку, Стівену Крейну (Драйзер вітав вихід у світ його роман «Яскраво-червоний знак доблесті»), Герберту Спенсеру, У. Хоуеллсу. Тобто, починаючи з 1890-х років письменник знаходився в центрі літературного і культурного життя Америки. Досвід митця у сфері журналістики, поза сумнівом, суттєво вплинув на всю його подальшу творчість.

Інтерес Драйзера до роману і перевага, яку він віддавав цьому жанру услід за нарисом, є цілком закономірними, оскільки жанр роману розкривав перед письменником нові можливості. Звернення до роману дозволяло авторові поставити і досліджувати складні філософсько-естетичні й етично-етичні проблеми, що не укладалися в рамки жанру нарису.

Проте зазначимо, що перехід письменника до роману не означав повного нехтування ним нарисом. Письменник продовжував свою публіцистичну діяльність упродовж усього творчого шляху. Більше того, традиції жанру нарисом увійшли до його великих творів.

Із цієї точки зору дуже показовий роман «Сестра Керрі», в якому нарисова традиція виявляється вже ззовні, в назвах розділів, яскравих, ефектних, лаконічних, покликаних привернути увагу читача, і які надзвичайно нагадують газетні заголовки: «Мрії втрачені. Дійсність глумиться» (гл. IV), «Машина і дівчина. Лицар наших днів» (гл. VI), «Зима нагадує про себе. Доля шле посла» (гл. VIII).

На рівні композиції до твору органічно увійшли розділи, що цілком нагадують закінчені нариси. Як справедливо відзначав Я. Засурський, для творчої манери Драйзера-нарисиста характерне «уміле поєднання бойової публіцистичності з майстерно зробленими зарисовками з натури» [10, 72]. Саме гостра публіцистичність, життєвість і переконливість відрізняють, наприклад, розділ XI «Страйк».

По суті, цей розділ-вставка є блискучим нарисом про страйк в Америці початку ХХ століття. Автор відтворює атмосферу і хід страйкової боротьби.

Він описує спорожнілий трамвайний парк, працівники якого оголосили страйк. У манері, близькій публіцистичному нарису, Драйзер пояснює причини страйку, детально зупиняється на засобах і методах страйкової боротьби. Страйкарі висувають економічні вимоги трамвайним компаніям, і спочатку страйк носить цілком миролюбний характер. Настрій страйків міняється. Люди, що втратили надію, вступають у сутички з поліцією, накидаються на штрейкбрехерів, розбирають рейки, будують барикади.

Примітно, що з основним сюжетом твору нарис про страйк пов'язаний дуже слабо. Страйк у Брукліні представлений як цілком самостійний епізод в ланцюзі багатьох невдалих спроб Герствуда знайти собі роботу.

Нарис-зарисовку можна зустріти і в інших розділах роману. Так опис важкого становища Герствуда в кінці роману, коли він ночує в нічліжках, стоїть на морозі в довгих чергах за юшкою, безнадійно бреде холодними, засніженими вулицями, нагадують самостійні оповідання-нарис «В завірюху», «У п'тьмі», «У снігу», пізніше включені Драйзером у збірку «Фарби великого міста» (1923).

Виражена нарисова традиція в романі, з одного боку, додає йому актуальності і публіцистичної гостроти, з іншого боку, зближує цей твір митця з натуралістичною літературною традицією. У натуралістичному ключі описані поневір'яння голодного, хворого, самотнього Герствуда по місту, його перебування в нічліжках і його трагічна загибель.

Драйзер, як і натуралісти, спирався переважно на позитивістську концепцію буття, засновану на матеріалістичній і механістичній моделі світу, про що говорили зарубіжні дослідники (Ч. Волкатт, В. Паррінгтон, У. Тейлор).

У руслі позитивізму письменник вирішував проблему зв'язку людини з дійсністю, визнаючи вплив на особистість біологічних і соціальних чинників і середовища. Як і позитивісти, митець відстоював ідею впливу на людину вищої сили, що керується життєвими процесами. Вчинки його героїв – Керрі, Герствуда, – з одного боку, глибоко соціально і психологічно мотивовані, з іншого боку, в них відчувається відбиток фатуму, неминучості, долі. У трактуванні Драйзера: «Сили, які управляють двома індивідуумами з характерами Керрі і Герствуда, такі незрозумілі і так незбагненні» [40, 119].

Проте зауважимо, на відміну від позитивістів, соціальних і біологічних умов, які обмежилися дослідженням визначального характеру і поведінки людини, Драйзер враховував ще і психологічні чинники, що відіграють, на його думку, важливу роль у мотивації вчинків особистості, що він і спробував показати вже у своєму першому великому творі.

Подібний підхід письменника до відтворення дійсності сприяв ширшому й об'єктивнішому тлумаченню сюжетних конфліктів і характерів і частково виводив роман митця за межі жорсткої механістичної картини світу, створеної в позитивістській філософії.

Висновки

Світогляд і філософсько-естетичні погляди Теодора Драйзера сформувалися під впливом культурного і літературного життя Америки кінця XIX – початку XX століть, визначивши місце і роль митця в літературному процесі США і зумовивши коло соціально-політичних, філософських та етично-психологічних проблем, піднятих ним у художній творчості.

Філософсько-естетична концепція Драйзера, найповніше представлена в його книзі «Записки про життя», яка отримала віддзеркалення в його художніх творах, утілила в собі властивий епосі рубежу століть інтерес до глобальних проблем всесвіту: питань походження і розвитку життя на землі, фізіологічної і хімічної будови живих організмів, розвитку і функціонування держави і суспільства.

Цілком закономірно, що в спробі вирішення складних філософських і світоглядних проблем Драйзер, як і багато його сучасників початку XX століття, звернувся до матеріалістичних і механістичних філософських систем Гоббса, Локка, Хакслі, Леба, Тіндала, а також до соціал-дарвінізму і європейського позитивізму.

На рубежі століть європейський позитивізм і соціал-дарвінізм, що зробили спробу узагальнити наукові уявлення про світ, обґрунтувати закон боротьби за існування, досліджувати фізичні і хімічні властивості живої природи, закономірності розвитку людини і суспільства, привернули увагу багатьох американських письменників – М. Твена, Д. Лондона, Т. Драйзера.

Американські письменники приймали, проте, далеко не всі положення позитивістів і вели з ними полеміку, що знайшла віддзеркалення в їхній художній творчості. Особливо показовою в цьому відношенні є пізня творчість М. Твена, що містить у собі запеклу полеміку з деякими аспектами позитивістської філософії, як: зі спрощеним і надмірно біологізованим підходом позитивістів до аналізу суспільних процесів, із позитивістським трактуванням категорії історичного і суспільного прогресу, а також із позитивістським підходом до питань моральності.

Т. Драйзер побудував свою філософсько-естетичну систему поглядів на світ, засновану на «антитетичній моделі» буття, законах контрасту, неминучої рівноваги і зміни, концепції «Непізнаного», на філософських ідеях позитивізму і соціал-дарвінізму. Філософська концепція письменника знайшла віддзеркалення в його художніх творах і особливо в його першому романі «Сестра Керрі», що створювався в період найбільш інтенсивних філософських пошуків митця.

Еклектична, механістична, детерміністська картина світу, що сформувалася у Драйзера в результаті його філософських пошуків, в якій людині відводилася роль «механізму», «агрегату», що реагує на фізичні і

хімічні подразники і веде жорстоку «боротьбу за існування», не могла задовольнити письменника. Тому він виявляє цікавість і до деяких кардинально протилежних ідеалістичних філософських концепцій, популярних в Америці на рубежі століть: до філософії американського трансценденталізму, до філософсько-естетичних учень Канта, Гегеля й особливо Шопенгауера і Ніцше.

Т. Драйзер, як і М. Твен та Д. Лондон, полемічно віднісся до основоположних ідей трансценденталізму: до романтичної концепції «свободи волі», до принципу «довіри до себе», до романтичного трактування проблеми співвідношення природи і людини.

Письменник погоджувався далеко не зі всіма ідеями відомих німецьких філософів, проте у вирішенні проблеми свободи волі, проблеми ілюзії і пов'язаної з ними проблеми сприйняття життя як гри, трагічної «драми й опери», в дослідженні феномена генія вплив німецької ідеалістичної філософії на письменника був дуже значним, про що свідчить аналіз його художньої творчості, зокрема роману «Сестра Керрі».

ГЛАВА 3.³ ОНТОЛОГИЯ БЫТИЯ СТАРЫХ ИНДЕЙЦЕВ В ПОЭМЕ Г.В. ЛОНГФЕЛЛО «ПЕСНЯ О ГАЕВАТЕ» В БИЛИНГВАЛЬНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ

ОНТОЛОГІЯ БУТТЯ ДАВНІХ ІНДІАНЦІВ У ПОЕМІ Г.В. ЛОНГФЕЛЛО «ПІСНЯ ПРО ГАЙАВАТУ» У БІЛІНГВАЛЬНІЙ ПРЕЗЕНТАЦІЇ

THE ONTOLOGY OF THE EXISTENCE OF ANCIENT INDIANS IN THE "SONG OF HIAWATHA" BY H.W. LONGFELLOW IN THE BILINGUAL PRESENTATION

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-03-014

Вступ.

Онтологія буття давніх індіанців глибоко підпорядкована міфологічному мисленню. Міф регламентує і організовує життя людини як суспільної істоти, причому на ранніх стадіях розвитку людського суспільства – тотально. Наявність паралелей між міфом і писемною літературою відзначалася віддавна. Відомі вчені виводили походження літератури безпосередньо від міфу, аналізуючи з цього погляду античний роман, лірику, драму (О.Фрейденберг «Міф і література давнини», «Від міфу до лірики», 1973), середньовічний романічний епос та куртуазний роман. Важливими для дослідження зазначеної тематики є праці Є.Мелетинського «О происхождении литературно-мифологических сюжетных архетипов».2001, «Поэтика мифа, 2000, «Трансформация архетипов в русской классической литературе (Космос и Хаос, герой и антигерой)», 2001, А.Лосева «Очерки античного символизма и мифологии», 1993, В.Топорова «Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического», 1995, Л.Ронгонена «Генрі У.Лонгфелло и его поэма «Песнь о Гайавате», 1982, С.Халізева «Теорія літератури», 2002 та ін.

Є.Мелетинський досліджував сюжетні елементи, що є одиницями «сюжетної мови» світової літератури. Він вважав, що деякі з них є своєрідними трансформаціями первинних елементів міфологічного мислення, тобто сюжетними архетипами. Роботи Є.Мелетинського дають яскраві приклади і зразки для аналізу образу міфологічного героя (він виступає як одиниця «сюжетної мови») та його інтерпретації в художньому творі. Є.Мелетинський проаналізував образи міфологічних героїв у ситуаціях їхньої взаємодії із міфологічним середовищем і міфологічним соціумом, трансформацію міфологічного героя в образ героя художнього твору і навпаки, де подано визначення архетипних рис останнього. У процесі аналітичної роботи вченого виокремилися такі аспекти створення міфологічного образу як архетипу героя художнього твору:

- міфологічний сюжет, у якому діє герой;
- макро- і мікрокосм міфологічного першообразу;

³ Автори: Скрипник Т.Н.

- архетипні конструкції сюжету і риси архетипного героя в художньому творі. Архетипні конструкції художнього твору також відображають систему стосунків Героя з Антигероєм, дозволяють окреслити взаємодію його внутрішнього світу і навколишнього середовища – мікрокосму, макрокосму і соціуму.[Мелетинский, 2001, с 173-149]

Міфологічне та історичне підґрунтя архетипу героя. Поема Г.В.Лонгфелло «Пісня про Гайавату» становить яскравий приклад трансформації прототипів – індіанського божества Таронхайавагона та міфологічного героя і реальної особи, засновника ліги ірокезьких племен, вождя Гайавати – в образ художнього героя..

«Г.В.Лонгфелло писав: «Пісня про Гайавату» – це індіанська «Едда», якщо мені дозволено так називати її, тому що у «Молодшій Едді», створеній ісландським поетом і вченим Сноррі Стурлусоном у 1222–1225 роках, зібрані міфи і легенди скандинавських народів. Я написав її на основі легенд, які існують у середовищі північноамериканських індіанців. У них ідеться про людину дивного походження, яка була послана до них, щоб розчистити їхні річки, ліси і риболовні місця та навчити народи займатися мирним ремеслом. У різних племенах вона була відома під різними іменами: Michabou, Chiabo, Manabozo, Tarenauwagon і Hiawatha, що означає – пророк, учитель. У цей старий переказ я вплив й інші цікаві індіанські легенди. Описувані події відбуваються в країні оджибеїв, на березі Верхнього Озера, між Мальовничими Скелями і Великими Пісками» [Драч, 1983, с. 4]

Американський поет-романтик створив поему про легендарного індіанського вождя, пророка, вчителя і просвітителя Гайавату родом із племені оджибеїв. Є й реальне джерело поетичної версії Лонгфелло. Гайавата – реальна особа, він жив у XVI столітті. Саме цей історичний діяч заснував Велику Лігу співдружності ірокезьких племен. Почесний титул Гайавати міститься в ритуальному переліку 50 вождів Ліги. Ім'я Гайавати згадується й у багатьох легендах дакотів, оджибеїв та ірокезів і зафіксовано у збірках російськомовних перекладів автохтонних творів індіанців «Всевидающий глаз: Легенды североамериканских индейцев», «Покуда растут травы. Антология мифов, традиций и современной поэзии американских индейцев». У науковому дослідженні О. Ващенко «Историко-эпический фольклор североамериканских индейцев» проводяться паралелі між цим легендарним образом і реальною людиною. У «Міфологічному словнику», за ред. Є.Мелетинського, описуються три версії образу Гайавати. У міфологічних оповіданнях ірокезів це вождь і пророк, який виступив проти міжусобиць у племені онондага, через що був покараний злим божеством Атотархо, котрий убив 7 дочок Гайавати. Гайавата вирушив у добровільне вигнання, знайшов чарівний талісман вампум і зустрівся з добрим духом Деганавидою. За іншою легендою, Гайавата був людоджером, з'їв 7 своїх дочок, за що його й вигнали з племені. Він довго

блукав лісами, поки не зустрів Деганавиду і, зцілений ним, став його спільником. Вони умиротворили Атотархо за допомогою вампуму та животворної магічної сили Оренда і заснували Велику Лігу ірокезів.

Поема Г. Лонгфелло змальовує процес об'єднання племен оджибуеїв і дакотів під проводом легендарного індіанського героя Гайавати, наділеного магічними здатностями. Особливістю поеми є те, що образ Гайавати не тотожний образу історичної особи. Як зазначав Г. Лонгфелло, він не претендував на історичну достовірність. Його твір є поетичною замальовкою з життя Північної Америки тих часів, коли європейців на континенті ще не було. У поемі багато моралізаторських моментів, що відповідають ідеологічним настановам уряду Ендрю Джексона щодо індіанської проблеми, яка була надзвичайно гострою та болючою для Америки в середині XIX століття.

Образ індіанця часів так званого «unpolluted Eden» (незіпсованого раю) увійшов в американську літературу та літературу інших країн світу задовго до виходу в світ поеми Г. Лонгфелло (1855 р.). Причому в різні часи він трактувався по-різному. В XVII столітті М. Монтень (М. Montaigne) та Дж. Драйден (J. Dryden) розглядали образ індіанця як «шляхетного дикуна». У XVIII столітті Ж.-Ж. Руссо (J.-J. Rousseau), А. Лавджой (A.O. Lovejoy) та Дж. Боас (G. Boas) вважали, що в цьому образі відлунюють ностальгічні поривання суспільства, яке сумує за незіпсованим соціальним середовищем дохристиянського періоду як джерелом невичерпного натхнення. На початку XIX століття в європейській антропології на відміну від усталених в американській літературі та критиці трактувань індіанця як «язичницького дикуна в демонічному втіленні» запанувала концепція «хронологічного примітивізму». Трактування образу індіанця як дикуна і як «природної людини», шляхетної за своєю натурою, розширювало уявлення європейців та водночас ставало підвалиною для усталення двоїстих поглядів на шлях розвитку цієї раси, по-перше, як дикунської цивілізації з примітивним прогресом, а по-друге, як християнської версії історії язичницької доби. Виходячи з цих поглядів, Р.Слоткін (R. Slotkin) переконливо аргументував причини позбавлення індіанців їхньої території. Як вважала антрополог Дж. Браун (J. Braun), в американському суспільстві XIX століття романтичний образ індіанця був згадкою про те пересічне природне життя, що його американці мають завжди зберігати. ==Наприкінці XVIIIст. уряд Штатів оголосив про досягнення домовленостей між індіанцями і народом нової суверенної держави та про підписання мирної угоди, яка означала прилучення індіанців до цивілізації та вибір ними нового способу життя. 1820–1840 роки були особливо складними для стосунків індіанців і білих через поширення серед індіанців інфекційних захворювань та їх переселення за Міссісіпі. Багато пересічних американців радше співчували і симпатизували індіанцям, аніж ненавиділи їх.

Трактування образу індіанців у мистецтві. І голоси індіанців гучно

залунали в книгах Ф. Купера (J.F.Cooper), піснях Е. Кук (Elize Cook) та в «Індіанському мисливці» Г. Рассела (H. Russell's «The Indian Hunter»). У 1840-х роках Е. Форрест (E. Forrest) написав портрети Метамори та інших індіанських героїв, Дж. Кетлін – «Портрет індіанського вождя», Ч. Б. Кінг – «Портрет трьох вождів», К. Бодмер (K. Bodmer) – «Танок бізонів» (ритуальний танець племені мандамів). Нова тема приваблювала величезні натовпи глядачів і до театрів. Та найчастіше створювався образ «брехливого індіанця». Зображені із симпатією образи дикунів трактувалися як «діти природи», чий нецивілізований шлях розвитку викликав сентиментальні почуття у глядачів. В американському суспільстві усталися уявлення про існування двох типів індіанця: «друга білої людини» і «ворога білої людини».

Поема Г.В.Лонгфелло «Пісня про Гайавату» приваблювала американців зображенням «доевропейського минулого» їхнього континенту, який згодом був ними колонізований, що й призвело до трагічних наслідків для індіанського народу. Алегоричний тип індіанця з поеми та зображення людського впливу на природу репрезентувало американцям минуле індіанців як рай, в якому мешкала примітивна раса, не зіпсована гріхами цивілізації.

Біограф Г. В. Лонгфелло Вільям Слоан Кеннеді (William Sloane Kennedy) писав у 1882 році, що «Пісня про Гайавату» стала джерелом натхнення для скульпторів, етнологів, літераторів, філологів. Але своє найяскравіше втілення образи і колізії поеми знайшли в музичному мистецтві. Одним із перших відгуків на поему стала музика Е. Карст (Emile Karst). У 1856 році актриса Джулія Барроу (J.Barrow), вперше вдягнувши для сцени індіанський костюм, виконала фрагменти з «Пісні...» в жанрі монологу. «Романтична симфонія» Р.А.Степеля (Romantic Symphony by R. A. Stoepel) мала великий успіх у Бостоні (січень 1859 р.), Нью-Йорку, Лондоні. Зацікавлення А. Дворжака і С.Колридж-Тейлора фольклорними сюжетами сприяло створенню А.Дворжаком у 1893 р. Дев'ятої симфонії «З Нового світу» (Dvorak's Ninth Symphony «From the New World») та написанню в 1898–1900 рр. Колридж-Тейлором кантати-трилогії «Сцени з «Пісні про Гайавату» (Coleridge-Taylor's cantata-trilogy «Scenes from «The Song of Hiawatha»). Загалом за мотивами «Пісні...» було створено безліч різноманітних музичних версій. Е. Фелпс (E. Phelps) написав у 1878 році симфонію у п'яти частинах, Ф. Рассел Бартон (R. Burton) – п'єсу для хору з чоловічих голосів (1882 р.), С. Вейкот (C.M.Waicot) у 1856 р. – сатиру «Гайавата, або Палка Душа і Вода, що Сміється» (Hiawatha, or, Ardent Spirits and Laughing Water – так з мови дакотів перекладається ім'я Міннегаги), Е.Е.Райс (E E.Rise, 1880) поставив бурлеск «Гайавата» – на сцені було споруджено вігвам і встановлено діораму із зображенням водоспаду.

Переклади поеми. У Росії поема Г.Лонгфелло «The Song of Hiavatha» вперше була перекладена Л. Михайловським і надрукована у журналі «Вітчизняні записки» («Отечественные записки») у 1868–1869 р.р. Повністю

поема була перекладена І.Буніним у 1896 – 1903 р.р. під назвою «Песня Гайаваты». Назва поеми відповідає назві, зазначеній Г.В.Лонгфелло. Однак у тексті мовою оригіналу сказано, що це пісня про Гайавату, проспівана для автора індіанцем Навадагою. Дослівно: «Я повторю їх, як я чув їх з вуст Навадаги, музиканта, солодкого співця».

I repeat them as I heard them

From the lips of Nawadaha

The musician, the sweet singer.

Эти старые преданья

По напевам сладкозвучным

Музыканта Навадаги.

Панас Мирний у 1899 – 1900 рр. українською мовою виконав переспів поеми під назвою «Дума про Гайавату». Переспів був надрукований уперше лише у 1971р. у семитомному виданні творів письменника. Особливістю цього твору є те, що перекладач поруч з предметами і реаліями індіанського побуту ввів у текст предмети свого національного побуту, ужив суто українські вислови, подеколи навмисно приземлені – так званий прийом «народної поетики», поширений в українському перекладацтві кінця ХІХ століття.

Микола Зеров у листах до дружини від 11 листопада, 2 і 20 грудня 1936 р. та 2 і 19 квітня 1937 р. із Соловецького табору писав, що переклав із «Гайавати» глави «Люлька миру», «Друзі Гайавати» і «Вступ». Переклад не зберігся. У 1957 році поему переклав К. Шмиговський.

Олександр Олесь переклав поему Г. Лонгфелло у 1912р. під назвою «Пісня про Гайавату». Вона була схильно прийнята українськими читачами, увійшла до шкільних програм. У виданні поеми особливу увагу приваблюють малюнки речей з індіанського побуту, змістовний і докладний «Словник індіанських слів, що трапляються в поемі». Переклад було виконано з російськомовного перекладу І.Буніна. однак назва україномовного видання більше відповідає змісту поеми, де зазначено умовне авторство:

Це поспів'я Навадаги,

Незрівнянного музики.

Міфопоетичний аналіз поеми. Отже, Гайавата став для нової літератури, що виростала на основі фольклорних сюжетів, типовим американським образом. Картини буколічної природи ще яскравіше увиразнювали цей образ. Серед усього іншого, картини, змальовані в поемі Лонгфелло, сприяли й усуненню розбіжностей, що існували між Заходом і Сходом, в уявленнях про неосяжні простори первісної природи. Численні описи лісових ландшафтів з перших вуст і з надрукованих оглядів відкривали пересічному американському і європейському читачеві багатства і можливості Великого Заходу.

Згідно з пантеїстичними поглядами американських романтиків, що вилились у вчення про трансценденталізм, природа і людина є єдині і тотожні. Отже, щасливою може бути тільки та людина, що здатна зрозуміти природу, злитися з нею, бути її часткою, а не вирізняти себе зі світу природи. Образ Гайавати як літературного героя якраз і втілює в собі риси людини, що є

часткою природи, її життя. В цьому образі синтезувались також і риси історично відомого діяча, й індіанського божества Таронхайавагона. Три іпостасі художнього героя, що відображають усвідомлення американськими митцями багатогранності образу індіанця, створили у свідомості читача своєрідний образ американського супермена ХІХ століття, в якому віддзеркалився ностальгичний смуток американців за прекрасним минулим – добою доконечної єдності людини з природою – та віра в усемогутність людини, її красу і перемогу над труднощами.

Міфологічна грань образу художнього героя синтезована з кількох складників. Це, по-перше, його зв'язок із космосом, по-друге, надлюдські можливості і діяння, в яких відобразились елементи міфологічного світобачення язичницького народу дохристиянської доби та уявлення європейців про індіанця як язичницького дикуна з демонічними властивостями, а також забарвлене інтуїціями сентименталізму сприйняття індіанців як «дітей природи» ХІХ століття.

Г. Лонгфелло не змальовує героя за звичною для читача схемою: зовнішність, учинки, характер. Як відомо, суто міфологічний герой не має конкретних зовнішніх рис. Первісна людина, як зазначав О. Ф. Лосев, сприймала героя не через стан його душі, відображений у його характері й зовнішності, але як Тіло, готове чи здатне до дії (давні греки називали Агамемнона «флотоведучим Тілом», «царственным Тілом») [Лосев, 1993, с. 40]

За своїм походженням Гайавата є божеством, прямим нащадком першопредків людського роду. Таємницею свого народження він об'єднав три першоеlementи світобудови: небо, землю, повітря. Його бабуся, «обережна Нокоміс», упала з місяця, тому що суперниця підрізала гілку виноградної лози, на якій вона гойдалася.

Подивиться, подивиться! –

See! a star falls! said the people,

З неба зіронька скотилась! –

From the sky the star is falling!

Говорив народ на селах.

Мати Гайавати, Венона, народилася на землі, «між лілями, на моху» (у тексті оригіналу відсутній відповідний факт) і «зрівнялася красою з сивом місяця ясного» («Grew up like the prairie lilies, / grew a tall and slender maiden, / with the beauty of the moonlight, / with the beauty of the star light» (дослівно: виростала з красою лілії прерій, виростала високою і стрункою дівчиною, з красою місячного світла, з красою світла зірки). Відпочиваючи серед духмяних трав, вона зачала Гайавату. Батько його, Меджеківіс, Західний Вітер, Володар вітрів, покинув Венону, і невдовзі вона померла, народивши «сина милощів і смутку, сина тайни, Гайавату» – «bore a son of love and sorrow» (глава ІІІ «Дитинство Гайавати», – «Hiawatha's Childhood»).

У далекі часи богатир Меджеківіс переміг Міше-Мокву – велетенського ведмеда, що «наводив жах на людність», і забрав у нього вампум. За цей подвиг

люди уславили його і дали йому звання Володаря вітрів.

Слава, слава, Меджеківіс! –

Honor be to Mudjekeewis!0---

вояки, діди кричали...

cried the warriors, cried the old men...

Глава II «Чотири вітри» – «The Four Winds».

Г. Лонгфелло створив образ Гайавати, зображуючи його діяння, змальовуючи його стосунки з природою, з людьми і надлюдськими створіннями. Сфера діянь міфологічного героя є дуже широкою: від створення і використання побутово-необхідних речей та артефактів духовного шару культури, до встановлення суспільного порядку і використання космогонічних сил.

Відповідно до принципів космогенезу, першим створюється найпотрібніше людині, те, чому надається найбільшій ваги задля збереження життя. Можливо, саме тому в поемі перші речі, зроблені для Гайавати і важливі для нього на різних етапах його життя, – це колиска, виготовлена його бабусею Нокоміс, і лук, що його змайстрував вихователь, старий Яго. А найперше важливе випробування для Гайавати – обряд ініціації, посвячення в мисливці – вдале полювання на оленя.

Речі, які утворюють духовний шар культури (речі, безпосередньо пов'язані з ритуалом, релігійними уявленнями, віруваннями) і які не мають практичного призначення як незамінні на побутовому рівні, свідчать про розвиток духовної культури людини. Деякі з них не мають статусу побутових, а відтак і побутового призначення (вампу), тоді як інші речі – лук, Люлька Згоди, рукавиці, мокасини, піктограми (малюнкове письмо) – мають у поемі і ритуальне, і побутове значення. Архаїчна модель світу і, відповідно, система цінностей первісної людини неодмінно пов'язані з ритуалом і ритуальними речами. Звертання до таких речей без особливої потреби й у звичайній ситуації людині первісного суспільства просто не уявлялося можливим. До них зверталися лише тоді, коли було використано всі інші можливості і це не дало потрібного ефекту. Власне, це і є провідною функцією ритуалу: він є дійством, він створює магічне дійство за допомогою ритуальних речей у суворо визначеній ситуації. Прикладами ритуалів у поемі можуть слугувати прийняття Люльки Згоди від Гітчі Маніто (Владики Життя) та розкурювання її представниками індіанських племен, у міфі – це очищення духу Гайавати й умиротворення Атотархо за допомогою сили Орендо, зосередженої в магічному вампумі. Люлька Згоди і вампум у системі цінностей індіанців були священні і пов'язані виключно з ритуалом. У побутових, неритуальних ситуаціях вони не використовувалися. Виходячи з ідеї недоторканності ритуальних речей, саме тому розлютився Гайавата на По-Пок-Ківіса за вчинений ним безлад у вігвам. «Так само й недотримання певних вимог, порушення наказу, настанови, табу призводить до загибелі антипода героя або ж до постання перед героєм нової серії перешкод. Отже, міфологічні уявлення мають імперативний характер.

Відтак ключовою ознакою доблестю героїв міфу стає чітке і непохитне дотримання табу, що їх установлюють персонажі, котрі виконують роль першопредків або магічних помічників» [Лисюк, 2003, с. 100]

Прикладом порушення табу став учинок По-Пок-Ківіса (пізніше цей герой стає персоніфікацією зимового вітру), який розкидав речі у вігвамі Гайавати «на ганьбу старій Нокоміс та на сором Міннегазі» – gone the silly Laughing Water, / gone Nokomis, the old woman. Відтак сталися неприйнятні для людини з міфологічним мисленням речі: наруга над священним птахом та осквернення ритуальних речей. Саме по собі подібне жартування не було б злочином, але злочином було те, що

Він здавив за шию крука
І вертів ним як млиночком,
Як мішок з цілющим зіллям,
Задушив його і кинув...

By the neck he seized the raven
Whiled it round him like a rattle,
Like a medicine-pouch he shook it,
Strangled Kahgahgee, the raven
From the ridge-pole of the

wigwam.

І розкидав круг порога
Все, що тільки міг угледіть:
Казани, горшки з мисками,
Вампум, хутра горностаїв...

Left its lifeless body hanging.
Threw the household things about him
Piled together in confusion
Bowls of wood and earthen kettles
Robes of buffalo and beaver,
Skins of otter, lynx, and ermine...

У тексті оригіналу не згадується вампум. У перекладі це слово вживається або задля створення гармонії поетичного рядка або з метою підсилення враження від негідного вчинку антигероя – знущання над священним птахом, щоб пояснити гостроту реакції Гайавати. Спаплювання священного об'єкта природи показане через його порівняння з побутовими речами – «млиночком», «мішком з цілющим зіллям».

Сурова помста Гайавати виступає як єдино можлива реакція на порушення табу. Зневага до ритуальних речей стала наслідком аморальної поведінки По-Пок-Ківіса серед співплемінників, коли він, вигравши в Погасена (азартну гру) життя людини, зробив хлопця своїм рабом. І наступною ланкою в ланцюгу зневаги до стародавніх родових цінностей став злочин і проти навколишньої природи – жорстоке полювання на птахів:

І убив їх він багато!
Він десятками їх кидав
Із високих скель у море...

And he killed them as he lay there,
Slaughtered them by tens and twenties
Threw their bodies down the headland...

Глава. XIV «По-Пок-Ківіс» – «Pau-Puk-Keewis».

Гайавата, котрий покарав злочинця за допомогою ритуальних дій і речей, сприймається оджибуеями як справедливий месник.

За міфологічними уявленнями, ритуальні речі концентрують у собі силу

стихії, що вступає з ними у взаємодію. І що «сильніша» така істота, то більш «могутньою» у міфологічному розумінні вважається річ. У битві з Межеківісом Гайавата демонструє наявність ритуальних речей, які мають магичну силу: рукавиці Мінджікевон «мали силу неймовірну – «He had mittens, Minjekahwun,/ Magik mittens...». Гайавата, відповідно, також набуває надлюдської сили, вдягнувши рукавиці. «Міг він скелі руйнувати, / Розтирать каміння в порошок» – «He could smite the roks asunder / He could grind them into powder». Взувши мокасини, «з кожним кроком Гайавата міг робити цілу милю» – «At each stride a mile he measured». Право Гайавати володіти магичними речами (вампумом, мокасинами, рукавицями, луком) пояснюється його божественним походженням. Належність побутових речей істоті з надлюдськими можливостями сприяє їх сакралізації. Відбувається двосторонній процес: перша функція рукавиць, мокасин, лука – побутова; у взаємодії із суб'єктом дії вони набувають сакрального значення, і, відповідно, суб'єкт дії, надаючи їм функціональних і магичних можливостей, сам набуває рис надлюдської істоти.

І «сильні», і «слабкі» ритуальні речі (лук, змайстрований Яго, здатен виконати менш вражаючі уяву дії) однаково потрібні людині і виступають як магичний інструментарій героя. Речі як творіння людських рук у стосунках з людиною виконують подвійну функцію: по-перше, вони слугують для задоволення звичайних потреб людини, по-друге, вони віддзеркалюють її духовний світ, її можливості, потреби, вони є своєрідним портретом людини та її культури. Подвійна функція речей притаманна й сучасному світу. Такий процес має свою зворотну сторону: людина, користуючись речами, набуває нових можливостей. Саме тому Гайавата, що мав зовнішність і поведінку земної людини, вдягнувши магичні рукавиці і мокасини, перетворюється на надлюдську істоту.

Проте і природа подбала про можливість людини розв'язати теоретичне питання про стосунки з нею – взаємини «малого мікрокосму» з «великим космосом». Обидві задачі отримують у поемі однакове вирішення: правильним висновком є взаємодія «космосів», обмін інформацією, за словами .Топорова, коли «вселенське» інтеріоризується в «людське», а «людське» – екстеріоризується у «вселенське». [Топоров, 1995, с.29] Цікаво, що інструментами вирішення цих задач є чуттєві органи людини та основні рухомі частини її тіла (руки, ноги). Такий біологічний «інструментарій» виконує функцію обміну інформацією між людиною і світом. Інформація надходить у двох протилежних формах: завдяки «інструментарію» людина впускає світ у себе (світло через око – зір, звук через вухо – слух і т. д.), з іншого – людина сама вторгається у зовнішній для неї світ, відкриває якості світла, звуку тощо. Внаслідок обміну інформацією людина як homo faber (лат. – людина-ремісник) створює світ реальних, потрібних у побуті речей (таких як човен, що його змайстрував Гайавата із кори берези, гілок

кедра, коренів темрака, смоли ялини, прикрасивши голками їжака). Побутові речі, так само як і ритуальні, завжди живуть тільки у сфері людської потреби, без них вони втрачають сенс свого життя, тому що залежать від людини і створені нею з об'єктів природи.

Водночас природа, на відміну від речей будь-якого призначення, живе власним життям, вона самодостатня, а відтак і взаємодія з нею підносить людину до рівня «космічного». Реальне те, що тільки людина може піти назустріч природі і, не втрачаючи людського в собі, не уподібнюючись об'єктам природи, розкрити свою душу перед нею. У поемі Гайавата чемно вмовляє кожен із перелічених вище природних об'єктів, щоб мати можливість зробити пірогу. Можливість спілкування віч-на-віч з об'єктами природи хоча б у монологічній формі передбачає, що об'єкт природи міг би й «відповісти» чи подати знак у відповідь на звертання до неї людини. У поемі прикладом такого «спілкування» є епізод виготовлення човна у главі VII «Човен Гайавати» – «Hiawatha 's sailing».

На верхів'ї Кедра гілля”
Застогнало, зашуміло
І зважалося боротись
Та, схилячись, сказав він:
«На, рубай, о Гайавато!»

Through the summit of the Cedar
Went a sound, a cry of horror,
Went a murmur of resistance
But is wispered, bending downward,
«Take my boughs, O Hiawatha!»

Лінгвостилістичний аналіз. В оригіналі твору вжито слово «resistance» (опиратись). Використаний у перекладі синонім «боротися» має більш високу емоційну напругу, ніж «опиратися». Отже, в перекладі образ Кедра виглядає трохи «сміливішим», ніж в оригіналі. Цікаво провести зіставлення в оригіналі і перекладі початків і закінчень діалогів з кожним із суб'єктів природи, що у стосунках з Гайаватою виступають як об'єкти його діяльності. Кожен із діалогів починається в тексті оригіналу з прохання «Give me» (Дай мені.) і завершується дозволом «Take my» (Візьми моє.). Так створюється ритуальна мовленнєва ситуація, що композиційно набуває форми завершеного кола: починається з прохання – закінчується дозволом. Дієслова-антоніми «give – take» (дай – візьми) утворюють стилістичну фігуру. Її п'ятикратне повторення забезпечує своєрідну красу і довершеність глави. О. Олесь вибирає інший прийом: діалог закінчується кожного разу новим словом, що є еквівалентним за значенням дозволу взяти частку «тіла» предмета («Скинь плаща», «На, рубай», «Всі візьми», «На, бери», «Позбирай їх»). Дієслова *візьми* і *бери* є синонімами, слова *скинь*, *рубай*, *позбирай* не належать до цього синонімічного ряду, але в контексті є еквівалентними слову *візьми*. Таким чином, перекладач уникає повторення, урізноманітнює «відповіді», однак за цього порушується композиційна стрункість, замкнуто-колова довершеність діалогів, а водночас і ритуалізована їх основа.

Ознаки предмета природи сприймаються чуттєвими органами людини,

саме тому для людини в природі відкривається лише те, що може бути сприйнято нею. Відомо, що властивості об'єкта віддзеркалюють можливості суб'єкта, тому Гайавата, воїн, трудівник і естет, бачить у Кедрі бажання боротися, а пірогу прикрашає розфарбованими голками їжака:

І пірогу оперезав	Into his canoe he wrought them,
Дорогий блискучий пояс,	Rounds its waist a shining girdle,
А на грудях у красуні	Rounds its bows a gleaming necklace,
Засвітились, загорілись	On its breast two stars resplendent...
Дві зорі ясні, яскраві.	

Зіставлення уривків вимагає подати дослівний переклад:

У свою пірогу він умайстрував їх:
 Навколо її (піроги) талії – блискучий пояс,
 Навколо її носів (тобто носу й корми) – палахкотливе намисто,
 На її грудях - дві зірки сяючі.

Пірога Гайавати в тексті оригіналу уподібнюється тілу людини: вона має носи (bows), груди (breast), талію (waist), а її оздоблення – подібне людському одягу: вона прикрашена поясом (girdle), намистом (necklace) і двома зірками (two stars). Крім того, Г. Лонгфелло вживає до кожного з «предметів туалету» піроги по одному прикметнику, що є близькими синонімами:

- shining – сяючий, блискучий, лискучий;
- gleaming – форма Gerund (дієприкметник) від слів «слабке світло, відблиск, промінь, проблиск». Зазначенка форма не є активною в українській мові;

- resplendent – блискучий, сяючий, розкішний.

Синоніми відрізняються лексичними відтінками: «лискучий, слабке світло, розкішний». О.Олесь оминає опис намиста, що охоплює пірогу з обох кінців, і замість одного прикметника вживає по 2 синоніми:

- до слова *пояс* – дорогий, блискучий;
- до словосполучення *дві зірки* – ясні, яскраві.

Лексичне значення останніх слів підкреслено синонімічними дієсловами «засвітились, загорілись», хоча у тексті оригіналу вони відсутні. Зазначені розбіжності в перекладі не зіпсували зовнішнього вигляду піроги. О.Олесь передав не так «букву», як «дух» опису піроги, його ідею. Як зауважував О.Федоров, повноцінний переклад – найперше – вичерпна точність у переданні смислового змісту оригіналу та повноцінна функціонально-стилістична відповідність йому.

Міфопоетичний аналіз. Знання Гайаватою мови птахів і звірів вирізняло його із загалу, викликало подив у співплемінників:

Так навчилося хлоп'ятко	Then the little Hiawatha
Розуміть пташину мову	Learned of the bird its language,

І узнало всі їх тайни...”

Learned their names and all their secrets

Потім став він розуміти мову звірів Of all beasts he learned the language

І дізнався їх наймення, їхні тайни... Learned their names and all their secrets

Гл. III «Дитинство Гайавати»— «Hiawatha's Childhood».

Як вважає Н. Лисюк, «езотеричні знання в первісному суспільстві були саме тією межею, що відділяла дорослих від дітей. Отже, цей вельми протяглий у часі обряд передбачав поступове ознайомлення неофіта із міфами і священними переказами, прилучення його до племінних містерій та демонстрацію сакральних об'єктів» [2, Лисюк, 2003, с.106] В образі героя поєднуються знання природи і доконечна чуттєвість у її сприйнятті. Сукупність цих ознак дає йому можливість відчувати «душу» речі, її субстрат, тоді як користь від речі, її функції – лише її «тіло». «Але таке ставлення можливе лише для людини, яка усвідомлює, що речовий рівень не вичерпує сутність речі і що вона вміщена в іншу сферу – духовного. «Людське» в речі – у тій аурі духовності і душевності, якими людина добровільно ділиться з річчю, наче зменшуючись і ставлячись поблажливо до неї» [Топоров, 1995, с.29].

Усвідомлення людиною своєї духовності дає їй можливість бачити духовне і у предметах природи як об'єктів діяльності людини. Саме це усвідомлення примушує Гайавату чемно звертатися до берези із проханням:

Дай кори мені, Березо,

Give me of your bark, o Birch-tree!

Кори жовтої, Березо,

Of your yellow bark, o Birch-tree!

Ти, що стала біля річки

Growing by the rushing river,

І красуєшся в долині.

Tall and stately in the valley!

У тексті оригіналу Березі надано більше «людських» рис: «Tall and stately in the valley!» – «Висока і велична в долині». У перекладі ці дві ознаки замінено однією: «І красуєшся в долині». Функціонально еквівалентне дієслово *красуєшся* виступає замість двох прикметників – *висока і велична*.

Гайавата вмовляє Березу пожертвувати йому кори, наводить свої докази і розуміє при цьому її реакцію як реакцію людини, в його свідомості вона олюднюється:

Швидко красне літо прийде,

For the summer- time is coming,

Палко сонце світить в небі,

And the sun is warm in heaven,

І плаща тобі не треба.

And you need no white-skin

wrarrer! Гайавата, що знав мову звірів, птахів, рослин і дерев, почув її відповідь::

Скинь плаща, о Гайавато!

Take my cloak, o Hiawatha!

Вибір О.Олесем емоційно вагоміших еквівалентів замість цілком нейтральних словосполучень надає більшої доказовості словам Гайавати:

- красне літо – summer-time (час літа);

- палко сонце світить – sun is warm (сонце тепле).

Г. Лонгфелло замість слова bark (кора) вибирає поетичний вислів white- skin wrapper

(білошкірий халат або білошкірий капот), у перекладі вжито нейтральне за значенням слово “плащ”, що передає за смислом функціональне призначення кори, але його метафорика набагато слабша, ніж у словосполучення в оригіналі.

Віддзеркалення у свідомості людини дій об’єкта природи надає можливості «упізнати» себе як суб’єкта сприйняття. Сентиментальне ставлення до речей і пов’язане з ним почуття наближеності предмета до людини та її життя засноване не на користі від речі чи її функціональності, але на її ознаках, віднайдених людиною, внутрішньо пережитих нею і співвіднесених із тими чи іншими моментами життя. І саме тому “олюднюється” стан береги, що передається через спостереження над природою і через власний життєвий досвід Гайавати:

До коріння затремтіла,	And the tree with all its branches
Затрусилася Берега	Rustled in the breeze of morning,
І, скоряючись, сказала...	Saying, with a sigh of patience...

Глава VII «Човен Гайавати» – «Hiawatha’s Sailing».

Зіставлення уривків доцільно провести, подавши дослівний переклад:

І дерево всіма гілками
Зашурхотіло від легкого вранішнього вітерця,
Говорачи з терпеливим зітханням...

Перекладач драматизує ситуацію, вибираючи синоніми з більшим емоційним змістом.. Дієслово “rustled (зашурхотіло) О.Олесь замінює на два дієслова *затремтіла* та *затрусилася*, словосполучення “with a sigh of patience” (з терпеливим зітханням) замінено словом *скоряючись*, що має відтінок трагізму, приневолування.

«Як бачимо, парадокс полягає в тім, що знакову природу отримують випадкові явища, які прочитуються як повідомлення, як текст». [2, Лисюк. 2003, с. 80]

О.Лосєв, аналізуючи «Теетет» Платона, розглядав три основних положення автора про знання: Воно – «чуттєве сприйняття, вірна думка, вірна думка зі смислом». За О.Лосєвим, «остаточний і єдино позитивний висновок «Теетету» володіє всіма рисами трансцендального принципу. Не знання залежить від чуттєвості, але чуттєвість від знання. Знання, у сутності своїй, незалежне від чуттєвості. Воно осмислює і тим самим формує чуттєвість» [3, Лосєв, 1993, с. 396]

Основою міфопоетичного бачення світу було те, що давня людина не вирізняла себе з оточуючої природи, внаслідок чого й виникла персоніфікація об’єктів природи – це так звані етіологічні міфи. У «Пісні про Гайавату» відгомонами цих міфів є залишкова зооморфізація По-Пок-Ківіса (цей герой здатний обертатися на бобра, гуся, змію) та персоніфікація загиблого По-Пок-

Ківіса в образі зимового вітру, звуковою характеристикою якого відтоді стало завивання вітру.

У міфі про Мондаміна змальовується, як той, переможений у запеклій боротьбі з Гайаватою, потрапляє в землю і згодом проростає у вигляді маїсу – основного рослинного продукту споживання індіанських племен, обожненого ними. Тут описується звичний для міфології процес фітоморфізації персонажа. У ритуальному танку, виконуваному індіанцями перед посадкою маїсу, символічно зображується поєдинок двох надлюдських істот:

Знов вони кружляли в лузі

So they wrestled there together

У вечірнім морі сонця...

In the glory of the sunset...

Дослівний переклад:

Отже, вони боролися тут разом

У сяйві (ореолі, німбі, славі) сонця, що сідає...

У перекладі вибір слова *кружляли* дає додаткове уявлення про боротьбу (про те, що це саме боротьба, відомо з контексту) як про справу земних, смертних людей, тобто Гайавати і Мондаміна, істот з магічними властивостями, які поводяться як звичайні люди. У тексті оригіналу подібне приземлення відсутнє, навпаки, вислів «у сяйві (ореолі, німбі, славі) сонця, що сідає» надає величчя цій картині, натякає на взаємозв'язок героїв із космосом. Вислів «У вечірнім морі сонця» можна вважати поетичною знахідкою перекладача як не дослівний, але семантично еквівалентний переклад рядка «In the glory of the sunset».

Гайавато!

Hiawatha!

Славно ти боровсь зі мною,
me

Bravely have you wrestled with

Тричі славно ти боровся.
me

Thrice have wrestled stoutly with

У перекладі замість прислівників *bravely* (сміливо, хоробро) і *stoutly* (відважно, рішуче) повторюється дієприслівник *славно* з метою підсилення враження від дії героя. В англійській мові слово *thrice* уживається не лише в значенні *тричі*, але й для утворення вищого ступеня ознаки. Це дозволяє висловити думку про те, що повторюваний дієприслівник *славно* є формою відповідності слову *thrice* у значенні вищого ступеня ознаки. Тобто Мондамін не тільки вказує на кількість зустрічей із Гайаватою, але й висловлює своє захоплення ним. У даному випадку повторення дієприслівника є обумовленим мовленнєвим прийомом.

Ти зніми убрання з мене,
Обірви для себе сміло
З голови моєї пір'я,
Поховай мене і землю
Розрівняй, зроби м'якою.

Strip these garment, green and yellow,
Strip these nodding plumage from me,
Lay me in the earth, and make it
Soft and loose and light above me.

Якщо в оригіналі вживається емоційно нейтральний вислів «lay me in the earth» (поклади мене у землю), то вжитий у перекладі вислів «поховай мене» є емоційно сильнішим еквівалентом: перекладач натякає на смерть героя. Г.В.Лонгфелло використовує слово *grave* (могила), що вказує на поховання Мондаміна, лише наприкінці глави. У розглянутому нами уривку мовою оригіналу вжито повторювання *strip these* на початку двох рядків як стилістичну фігуру, що одночасно є анафорою. Повторення займенника *me* у словосполученнях *from me* та *above me* створює епіфору. На жаль, у перекладі відсутні такі вишукані стилістичні фігури. Уривок із чотирьох рядків перекладено п'ятьма рядками, тому що перекладач додав слова: *для себе сміло / з голови...*

Елементи ритуального танку є не чим іншим як зображенням засобів поступового розкриття процесу окультурювання дикої рослини, процесу знаходження і виявлення в речі ознак побутового призначення, корисних для людини. Але, виявляючи в об'єкті природи його функції, людина усвідомлювала, що користь від речі не вичерпує її сутності і що ця сутність має місце і в іншій сфері, сфері духовного життя. Прикладом духовного життя давніх індіанців є усвідомлення ними та установлення взаємозв'язку між силами природи і духовними силами людини у вигляді певних дій і знаків, тобто ритуалу.

У главі XIII «Благословення ланів» – «Blessing the Cornfield» – розповідається, як Міннегага виконувала ритуал, сіючи маїс:

Все зняла убрання з себе,	From her bed rose Laughing Water,
І, обкутана п'янкою,	Laid aside her garment wholly,
Без тривоги і вагання	And with darkness clothed and guarded,
Обійшла свої посіви,	Unashamed and unaffrighted,
І навколо обвела їх	Walked securely round the cornfields,
Чарівним залятим колом.	Drew the sacred, magic circle,
	Of her footprints round the cornfields.

У тексті мовою оригіналу ім'я дружини Гайавати подається як Міннегага (індіанською) й у перекладі на англійську – «Laughing Water» – «Вода, що сміється». О.Олесь трохи інакше трактує її ім'я – у главі IV «Гайавата і Меджеківіс» розшифровує його, уникаючи метафори: «Батько в шану водоспадів дав ім'я їй – Міннегага».

У главі XIII «Благословення ланів» – «Blessing the cornfield» – розкривається сприйняття індіанцями образу маїса. Він сприймається як символ гарного хлопця (нагадуючи за формою фалус), тоді як його «негативний близнюк» – кривий качанчик – стає підставою для жартів і театралізації старості й немічності. Побутова річ набуває тут функції субституту (об'єкту, що заміщує інший об'єкт). Побачена «людська» риса в побутовому предметі, якою людина мимоволі наділяє його, у відповідь теж впливає на людину,

збагачує її духовне життя Саме тому індіанські дівчата, побачивши	
Пурпуровий весь качанчик,	Found a maize- ear red as blood
is	
«Нешка! - всі кричали разом,—	– Nushka! Cried they all together,
Ти за красеня, щаслива,	Nushka! You shall have a
sweetheart	
Мабуть, скоро вийдеш заміж».	You shall have a handsome
husband.	

У главі V «Піст Гайавати» – «Hiawatha's Fasting» – ритуальний танок, що передував посіву маїсу, починається з очищення Гайавати постом, який усвідомив благородство мети ритуалу:

...постився	...Hiawatha
І молився Гайавата –	Prayed and fasted in the forest,
Не за успіх в полюванні,	Not for greater skin in hunting,
Не за славу й перемогу,	Not for greater craft in fishing
А молився він за долю	Not for triumphs in the battle,
Всіх країн і всіх народів	And renown among the warriors,
	But for profit of the people,
	For advantage of the nations.

Лінгвостилістичний аналіз. Речення має розширену структуру, що складається з двох змістових блоків. Сукупність змістових блоків, що описують діяння героя, характеризують його як багатогранну особистість. Перший змістовий блок створює образ реальної людини: він ходив на полювання, на рибалку, також на війну. Але поряд із тим окреслюється інший аспект діяльності героя (другий змістовий блок): йому притаманні якості політичного діяча, що керується такими високими поняттями, як *profit of the people* (достаток, благо для людей), *advantage for the nations* (перевага, привілеї, пріоритетність народів). У перекладі два зазначені сегменти подаються лише як один – *за долю / всіх країн і всіх народів*, в якому слова *достаток, благо і перевага, привілеї* замінено контекстуальним еквівалентом *доля*, завдяки чому речення скоротилося на один рядок. Конкретизації особистості Гайавати на війні – «renown among the warriors – слава серед воїнів» у перекладі не подано, і це теж спрощує образ Гайавати. О.Олесь передає лише образ загалу, загальної перемоги на війні: «не за славу й перемогу...» – «not for triumphs in the battle...». У тексті оригіналу речення розміщене на 8 рядках, у перекладі – на 5-ти. Структура речення в обох варіантах має симетричну форму: змістові блоки «заперечення» із і представляють образ одного героя: «...Hiawatha / prayed and fasted сполучниками not (не) і «ствердження» – but (але = а) врівноважені «in the forest...» – «І молився Гайавата...». Важливо розглянути не тільки конструктивний, але й комунікативний аспекти речення. У комунікативному

аспекті розглянемо експресивно-стилістичні відтінки, пов'язані з суто формальною (конструктивний аспект) будовою речення. Комунікативна і формальна будова речення визначаються мовленнєвим контекстом, завдяки чому речення отримує той чи інший порядок слів та той чи інший фразовий наголос (інтонаційний центр), які й формують експресивну стилістику. Формальна будова речення ускладнюється його змістовою організацією, в якій активну роль відіграє лексична наповнюваність (у перекладі, як вище зазначено, її рівень суттєво нижчий). У досліджуваному нами реченні, й у перекладі, й мовою оригіналу, привертає увагу прийом заперечення, що має експресивно-стилістичний ефект. Експресивна стилістика створюється особливим прийомом структурування, в даному разі – сегментуванням змістових одиниць повідомлення – і в оригіналі, і в перекладеному текстах вони представлені як заперечення і ствердження. Фразовий наголос (інтонаційний центр) припадає на другий змістовий блок, ствердження, що приєднується протиставним сполучником **but (але)** – у перекладі вжито еквівалент сполучника **«а»**. У тексті оригіналу 3-и синтагми: «Not for greater skill in hunting, Not for greater craft in fishing, Not for triumphs in the battle», у перекладі їх передано 2-ма синтагмами: «Не за успіх в полюванні», «не за славу й перемогу». Вони подані як заперечення, що залишаються у слабкій позиції. Структурно вони не мають статусу синтаксично закінченої одиниці, предикату, тому виконують функцію повідомлення і через інтонаційно слабку позицію у реченні передають дію другорядного значення. Фразовий наголос допомагає виявити важливіші прагнення Гайавати (у контексті зазначені сегменти виконують функцію ствердження): «А молився він за долю / всіх країн і всіх народів» – «But for profit of the people, / for advantage of the nations». Структура цих сегментів також суттєво відрізняється. У перекладі представлено повну і закінчену думку як предикат із головними і другорядними членами речення, в тексті оригіналу – повідомлення, що складається з другорядних членів речення.

Образ Гайавати. У поемі образ Гайавати представлено як багатогранну особистість: він має риси реальної, земної людини, політичного діяча, воїна, трудівника, естета. Невід'ємною рисою образу Гайавати є його надлюдські можливості:

Міг він скелі руйнувати,

Розтирать каміння в порох

Глава IV « Гайавата і Меджеківіс» – «Hiawatha and Mudjekeewis»

І простяг він руки вгору,

І покликав Енемікі*

І Вевесімо* на поміч,

І прийшли вони на землю

З ніччю, вихором, вітрами,

Пронеслись над Гітчї- Гюмі

He could smite the rocks asunder,

He could grim them into powder

Then he raised his hands to heaven,

Called imploring on the tempest,

Called Waywassimo, the lighting,

And the thunder, Annemeekee,

And they come with night and darkness,

Sweeping down the Big – Sea – Water

З Верхогір'я Громоваго.

From the distant Thunder Mountains.

Гл. XVII «Погоня за По-Пок-Ківісом» – «The Hunting of Pau-Puk-Keewis»

Енеміки – грім, Вевесімо – блискавка.

Перед нами яскрава картина антропосакральної моделі світу, в якій, за Н.Лисюк, «цінності кожного об'єкта і кожної людини визначаються їхніми зв'язками зі сферою сакрального, а водночас і світ людини виявляється доконечно «олюдненим». Проте всі ці суб'єкти – рідня людини, її предки, тому з ними можливий контакт, спілкування». [Лисюк, 2003, с.90]

Земне народження міфологічного героя Гайавати визначило його земні діяння. Меджеківіс наказав йому (характерна для міфу форма імперативу):

Повернись в свою країну,

Go lack to your home and people,

До свого вернись народу

Live among them, toil among them,

І живи, працєю з народом!

Cleanse the earth from all that harms is

Ти річки розчистить мусиш,

Clear the fishing-grounds and rivers,

Обробити йому землю,

Slay all monsters and magicians

Вбити всіх страховищ диких,

All the Wendigoes, the giants,

Вбити всіх гадюк – Кінебік...

All the serpents, the Kenabeeks...

Глава IV «Гайавата і Меджеківіс» – «Hiawatha and Medjekeewis».

У тексті оригіналу привертають увагу дієслово *toil* (важко працювати) і рядок «Cleans the earth from all that harms is...» (очисти землю від усього, що є зло). Завдяки цим висловам уривок справляє більше емоційне враження, ніж його переклад українською мовою. Конкретний перелік образів втілення зла, тобто *monsters* (чудовиська), *magicians* (чарівники), *Wendigoes* (Велетень), *giants* (велетні), замінено одним узагальненим образом «страховищ диких». Цей прийом суттєво спрощує і збіднює світ, у якому живе міфологічний герой і який йому доведеться очищувати від зла на благо свого народу.

Лінгвістичний аналіз глави «Човен Гайавати» – «Hiawatha's sailing»

У фрагменті глави мовою оригіналу привертають увагу особливості дієслівних форм із морфемою *-ing*: «*sailing, growing, rushing, coming, singing, awaking, saying*». Вони належать до різних часових форм дієслова, виконують різні синтаксичні функції в реченні, і хоча мають спільну формотворну морфему *-ing*, належать до різних частин мови. У сегментах «Hiawatha's sailing» і «Build a swift Cheemaun for sailing» – Збудую швидкий Чимон (назва піроги, призначеної для плавання) форма дієслова *sailing* (*sail* + *-ing*) набуває значення іменника і виконує в першому сегменті функцію підмета, у другому – непрямого додатку. Відбувається процес субстантивації, тобто перехід дієприкметника як форми дієслова в іменник за допомогою морфолого-синтаксичного засобу словотворення. У реченні «For the Summer-time is coming...» слово *coming* виконує роль присудку. Форма Present Continuous означає подовжену дію в теперішньому часі. Дослівно речення перекладається як «літній час уже прийшов і зараз триває», літературний переклад – «літо

настало» У реченні «When the birds were singing gaily / In the Moon of Leaves were singing» сегмент were singing має форму Past Continuous, дослівно перекладається як «були співаючими», літературний переклад – співали. Слово awaking – прокидаючись – подовжена дія у теперішньому часі — утворює дієприслівниковий зворот «from sleep awaking» у позиції перед присудком і в реченні виконує роль відокремленої обставини. Слову saying як дієприкметникові у формі Participle I Simple, так само як і попередньо розглянутому слову, відповідають в перекладі дієприслівники «говорячи, кажучи».

Петика твору Пооема Лонгфелло є надзвичайно багатою на різноманітні художні засоби відтворення поетичного мислення. У поемі досліджуються алітерації і повтори як засоби організації ритмомелодики віршоряду, хоча у перекладі вони не завжди реалізовані:

And the smoke rise **slowly, slowly**...
Filled the pipe wiht bark of **willow**
Wihr the bark of the red **willow**
Із лози набив він **люльку**.

Вився дим **поволі, тихо...**
І цибух зробив для **люльки**
І червоною корою

Grew up like the prairie lilies, –
grew a tall and slender maiden
with **the beauty** of the **moonlight**.
with **the beauty** of the **star light**...

І в долині, **як лілея**
виросла безтурботно.
А коли струнка, висока
стала дівчина Венона
і зрівнялася **красою**

з сяйвом місяця ясного...

Дуже часто автор застосовує декоративні епітети

silver arrows – срібні стріли,
grew up **like the prairie lilies** – виросла **як лілея прерій**
brightest flathers – яскраві пера

Епітети, що характеризують героя: **Mighty** Mudjekeewis – могутній Меджекіівіс, **Wary** Hiawatha –передбачливий Гайавата.

Герої та магічні предмети поеми: Атотархо, Деганавида, вампум, Оренда, Меджісогвон, Перлисте Перо, Гітчі-Маніто, Вевесімо, Енеміки, Мінджікевон, Гайавата, Нокоміс, Венона, Меджекіівіс, Яго, Міннегага, Чайбайабос, Квазінд, По-Пок-Ківіс, Міше-Нама, Мондамін.

Висновки.

Міф регламентує і організовує життя людини як суспільної істоти, з цього погляду, міф є ключовим складником світогляду давніх індіанців, джерелом ідеології та моралі, окреслюючи напрямки формування всіх його світоглядних засад, адже в примітивній громаді не тільки онтологічні (буттєві), але й

моральні норми та релігійні догми мають бути однакові для всіх її членів. Ознайомлення з твором у білінгвальній презентації сприяє розвитку і збагаченню англomовної лексики, розвиває і поглиблює поняття про сумісність художніх цінностей рідною та іноземною мовами. Подальші дослідження «Пісні про Гайавату» спонукають до пошуків генетико-контактних зв'язків з творами української літератури, створених на фольклорній та міфопоетичній основі.

ГЛАВА 4.⁴ СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ХИРУРГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ЛЕЧЕНИЯ ДИСТОПИРОВАННЫХ И РЕТИНИРОВАННЫХ ТРЕТЬИХ МОЛЯРОВ

*ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ХІРУРГІЧНИХ МЕТОДІВ ЛІКУВАННЯ
ДИСТОПОВАНИХ ТА РЕТИНОВАНИХ ТРЕТІХ МОЛЯРІВ*

*COMPARATIVE EVALUATION OF SURGICAL METHODS EFFECTIVENESS FOR
TREATMENT OF DYSTOPIAN AND RETENTIVE THIRD MOLARS*

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-03-006

Введение

Во многих странах мира все больше внимания уделяется вопросам, связанным с частично или полностью дистопированными и ретинированными третьими молярами.

Дистопированным зубом называют зуб, занимающий неправильное положение в челюстной кости. Ретенцией (задержкой прорезывания) зуба именуется явление, при котором нормально или ненормально развитый зуб не прорезался в соответствующее время на том месте в зубном ряду, где ожидалось его прорезывание. Инклюзией зуба называют ситуацию, при которой зуб расположен настолько атипично, что даже частичное (неполное) его прорезывание невозможно [30].

Затрудненное прорезывание третьего моляра, как правило, объясняется анатомическими особенностями строения нижней челюсти на современном этапе и редукцией данной кости в процессе фило- и онтогенеза. Древний человек имел гейдельбергскую челюсть, которую отличало расстояние от середины суставной головки до центральных резцов равное 110-124 мм. Указанное расстояние у человека на сегодня не превышает 100 мм. Принято считать, что эти изменения, а, следовательно, и недостаток места для свободного прорезывания и расположения третьего моляра в зубном ряду обуславливает эволюция жевательного аппарата, связанная с изменением характера пищи [63]. Учеными-антропологами определено, что 10 тыс. лет назад третьи моляры присутствовали в полости рта у каждого человека, в то время как на текущий момент их имеют только 70-80% населения планеты [38].

Распространенность ретенции и дистопии третьих нижних моляров варьирует в пределах от 35,0% до 50,0% [5, 103]. По сведениям, представленным К. Godfray (1999) они диагностируются у 92% взрослого населения, причем у 25% из них остаются ретинированными, то есть не прорезываются [36, 74]. По данным И. А. Гайворонского и соавт. (2011) частота рассматриваемой патологии у мужчин равняется 59,0%, у женщин – 41,0%. Это объясняется большим мезиодистальным размером третьих моляров у лиц

⁴ Авторы: Али Т.А., Походенько-Чудакова И.О.

мужского пола и несоответствием данного показателя протяженности ретромолярного участка нижней челюсти [32].

Известно, что у молодых лиц рассматриваемые зубы прорезываются в возрасте 17-22 лет [5, 41]. По данным специальной литературы, пятая часть практически здоровых молодых людей имеет аномалии положения третьих моляров, прорезывание которых сопряжено с развитием осложнений [19].

Аномалии развития и прорезывания третьих моляров нижней челюсти могут приводить к образованию костных карманов [24], деструкции твердых тканей вторых моляров [71], развитию неврологических расстройств [47, 66], образованию фолликулярных кист [98], злокачественных новообразований [108], перикоронариту [50], острому одонтогенному остеомиелиту, осложняющемуся абсцессом, флегмоной, медиастинитом, сепсисом [10, 26, 102]. Из аналов специальных источников информации известно, что в профильных отделениях стационаров областных центров и больших городов 15,0-18,0% взрослых пациентов, госпитализированных по поводу острых одонтогенных воспалительных заболеваний челюстно-лицевой области, которые были обусловлены осложнениями, развивающимися при затрудненном прорезывании третьих моляров [19].

Кроме указанного, третьи нижние моляры характеризуются тем, что их удаление связано с определенными трудностями. Для выполнения оперативных вмешательств по удалению зубов 3.8 и 4.8 предложен ряд методик, основанных на отслоении слизисто-надкостничного лоскута и последующей трепанации наружной кортикальной пластинки [1, 29, 35, 84]. Однако по данным специальной литературы известно, что в 0,3% наблюдений удаление указанных зубов сопровождается переломом нижней челюсти [9]. Повседневная практика челюстно-лицевой хирургии свидетельствует, что имеющиеся разногласия и отсутствие единого мнения по некоторым вопросам диагностики и лечения затрудненного прорезывания зубов «мудрости», недостаток знаний анатомо-топографических особенностей третьих моляров приводит к значительному снижению качества стоматологической помощи населению также способствует развитию инфекционно-воспалительных процессов, частота которых у данной категории пациентов по данным Ю. М. Румянцева (1977) составляла 43,7% [34]. На сегодня указанный показатель не имеет тенденции к уменьшению. В тоже время удаление третьего моляра нижней челюсти является достаточно востребованным видом стоматологической помощи и составляет от 5,99% до 8,63% пациентов, от общего числа обратившихся на амбулаторный прием к стоматологу-хирургу.

Одним из серьезных осложнений удаления третьего моляра является дислокация корня в мягкие ткани дна полости рта, которое, по сведениям зарубежных коллег составляет 1,1% от общего числа всех фактов удаления ретинированных моляров [45]. По данным L. Aznar-Arasa et al. (2012) указанное

осложнение имеет место в 6 ситуациях из 2500 удалений дистопированных ретинированных третьих моляров [56]. Все факторы риска такого осложнения следует делить на две группы: анатомо-топографические и ятрогенные. К первым, как правило, относят анатомически тонкую и/или истонченную патологическим процессом кортикальную пластинку с язычной стороны альвеолярной части нижней челюсти [54]. К ятрогенной группе факторов относятся: чрезмерное давление инструмента, которым выполняют этап операции – вывихивание зуба, на корень; очень малый хирургический доступ, значительно сужающий обзор операционного поля; чрезмерная остеотомия [45].

Следующим весьма значимым интраоперационным осложнением вмешательства атипичное сложное удаление третьего моляра нижней челюсти является травматическое повреждение язычного, нижнего альвеолярного нервов и соответствующих сосудов. Так по данным 2011 года данные осложнения имели место в 4,5% наблюдений, а в 2012 году – 5,7%. Наиболее часто к данным осложнениям приводили ошибки в тактике стоматолога-хирурга при оказании специализированной медицинской помощи пациентам с ретенцией и дистопией третьих нижних моляров. Ошибки были обусловлены, во-первых, поверхностным сбором анамнеза заболевания, а как следствие – не достатком информации о характере течения уже имеющегося воспалительного процесса и пренебрежение принципами антибиотикопрофилактики/антибиотикотерапии [23]. Во-вторых, недостаточные сведения об особенностях клинической анатомии ретромолярной области и крыловидно-нижнечелюстного пространства, вариантной анатомии языкоглоточного и нижнего альвеолярного нерва [28, 40]. В-третьих, повышенная травматичность при выполнении указанного оперативного вмешательства [44, 48]. По данным А. Е. Дружинина и соавт. (2013) за период 2011-2012 гг. эти ошибки были выявлены у 12,0% пациентов. При этом из указанного числа нарушения при выполнении анестезии были допущены у 9,2%. Все перечисленное повлекло за собой парестезию языка, нижней губы и подбородочной области [33].

При этом основными причинами, в связи с которыми осуществляется хирургическое лечение являются хронический периодонтит третьего моляра (40,0%) и обострение хронического периодонтита (21,9%) [47]. Ситуацию усугубляют и придает ей социальное значение следующие факты. Во-первых, что рассматриваемой патологией в основном страдают лица трудоспособного фертильного возраста, а, во-вторых, что значимое число пациентов указанной категории относится к военнослужащим как призванным для прохождения срочной службу, так и служащих по контракту [20].

Также имеет место ряд ортодонтических методов лечения ретенции и дистопии третьих моляров [18, 59, 61]. В тоже время в специальной литературе присутствуют сообщения, что сохраненный третий моляры не только

способствуют формированию скученности зубов во фронтальном отделе, но вызывает рецидив патологического процесса при завершении ортодонтического лечения [14, 48]. Напротив, удаление третьих моляров обеспечивает достоверное сокращение периода ортодонтического лечения и способствует стабилизации достигнутых результатов в ретенционном периоде [21]. В тоже время специальной литературе представлены результаты исследования, в которых выявлено отсутствие достоверного влияния присутствия в зубных рядах третьих моляров на частоту встречаемости различных видов зубочелюстных аномалий у молодых людей [17], что указывает на отсутствие единого мнения авторов по указанному вопросу.

В специальных периодических изданиях имеются данные, что профилактическое удаление третьих нижних моляров составляет от 18,0% до 50,7% [80] и только 64,4% ортодонтот и 56,9% хирургов направляют пациентов на профилактическое удаление указанных зубов [41, 90].

В тоже время в связи с обозначенным выше комплексом аргументов вопрос об удалении третьих нижних моляров следует считать не профилактическим мероприятием, а рассматривать как метод лечения [39, 48].

Цель исследования – осуществить сравнительную оценку эффективности методов удаления нижних третьих моляров на основании индексов степени тяжести планируемого вмешательства.

4.1. Обоснование исследования эффективности методов удаления нижних третьих моляров на основании индексов степени тяжести планируемого оперативного вмешательства

4.1.1. Распространенность ретенции и дистопии третьих моляров нижней челюсти и этиологические факторы, способствующие их развитию

По данным ряда авторов в ретенции остаются 9,5% (Hellman, 1936), 25,0% (Bjork, 1956), 35,0% (Richardson, 1980, 1994, 1995), 50,0% (Rickets, 1960) третьих моляров нижней челюсти [27]. Частота встречаемости данной патологии у детей составляет 27,0%. Наиболее часто наблюдаются аномалии прорезывания зубов «мудрости» – 44,0%, из них до 48,0% находится в горизонтальном положении. Достаточно часто выявляется двусторонняя ретенция третьего моляра нижней челюсти – 18,7% [3].

Частота нарушений прорезывания зубов взаимосвязана с прикусом. При нейтральном соотношении зубных рядов ретенция имеет место в 21,3% наблюдений. Причем наиболее часто, в 17,9%, отмечается ретенция третьих моляров. У пациентов с дистальным прикусом аномалии прорезывания зубов 3.8 и 4.8 составляют 26,0% от общей доли 33,2% ретинированных зубов. При мезиальном соотношении челюстей ретенция зубов отмечена у 41,6% обследованных, из них в 28,6% это была ретенция третьих моляров [43].

Прорезывание зубов является сложным процессом, связанным с физико-химическими, физиологическими и механическими факторами [15]. Этиология ретенции на текущий момент до конца не выяснена. Данная патология нередко имеет наследственную предрасположенность [6]. Выделяют общие (обменные, филогенетические) и местные факторы, влияющих на закладку зубов, их формирование и прорезывание [7]. К общим (обменным) относят эндокринные нарушения, в частности изменение функции щитовидной и паращитовидной желез (гипотиреоз, эндемический зоб, идиопатическая форма гипопаратиреоза, псевдогипопаратиреоз), церебрально-гипофизарный нанизм, болезнь Фрелиха, рахит, авитаминоз [6, 7].

Кроме того, вследствие акселерации происходит раннее завершение созревания костной ткани, которая имеет высокую степень минерализации к сроку прорезывания нижнего третьего моляра, вследствие чего зуб не способен изогнуть компактную пластинку, увеличивая ретромолярное пространство [15].

Затрудненное прорезывание данной группы зубов также связывают с редукцией нижней челюсти и уменьшением дистального отдела альвеолярной ее части в процессе фило- и онтогенеза, что обуславливает дефицит места для правильного положения зуба. Обращает на себя внимание тот факт, что при жевании слизистая оболочка, покрывающая коронку зуба, постоянно травмируется, результатом чего является ее рубцовые изменения и склерозирование. На современном этапе определенная роль отводится изменению пищевых привычек, в частности, употребление мягкой пищи. Это, в свою очередь, ведет к снижению жевательной нагрузки на зубочелюстную систему в целом, способствуя, таким образом редукции третьих моляров [49].

Известными местными причинами ретенции постоянных зубов являются: неправильное положение зачатков (расположение продольной оси зуба не в направлении его прорезывания); транспозиция зачатков; изменение формы коронки зуба; аномалии корней зуба; недоразвитие челюстных костей, что обуславливает недостаток или отсутствие места для них в зубном ряду; патологические изменения челюсти в области ретинированного зуба, создающие препятствие на пути его прорезывания (костное разрастание; новообразование – одонтома, фолликулярная киста; сверхкомплектный зуб); сращение корней ретинированных зубов между собой или с костью челюсти при остеомиелите; утолщение или резкое искривление верхушки корня, различные травмы участка альвеолярной части челюсти на месте расположения ретинированного зуба [12, 13, 37, 46].

В формировании ретенции определенную роль играют условия эмбриологического развития: очень толстые стенки зубного мешочка, окружающего коронку формирующегося зуба; очень толстая и плотная слизистая оболочка собственно десны; дефицит ростообразующих факторов.

Неправильный наклон продольной оси зубного зачатка может привести к

его столкновению с ранее прорезавшимся зубом и в результате – к ретенции. Развитие тела нижней челюсти не всегда согласуется с направлением зубного зачатка восьмого зуба к расположению в вертикальном положении. Когда первый постоянный моляр прорезывается, зачаток второго находится в наклонном вперед положении в костной ткани угла челюсти, а зачаток третьего – лежит горизонтально в ветви нижней челюсти. В процессе роста тела нижней челюсти второй моляр переходит в вертикальное положение. Если окончание развития горизонтальной ветви наступает несколько раньше, то у зачатка восьмого зуба нет возможности перейти к расположению в вертикальном положении, поэтому он становится ретинированным.

Дистопия наиболее часто связана с неправильным положением зубного зачатка в результате нарушения эмбрионального развития, в связи с патологией прорезывания зубов, обусловленной генетическими и/или экзогенными факторами [11]. Этиологию дистопии и сопутствующей ей задержки прорезывания также объясняют следующим образом. Из-за более рыхлой подслизистой ткани собственно десны в области нижнего третьего моляра эпителий наружной эмали прорезающегося зуба, выстилающий зубной мешочек, не входит в соприкосновение с эпителием десны. Под давлением и в результате прорезывания подслизистая – в противоположность собственно десне – не атрофируется, а выступающий зачаток отклоняется под давлением вершины эмали и прорезывание зуба приостанавливается [49].

Таким образом, основными анатомическими предпосылками затрудненного прорезывания нижних третьих моляров принято считать диспропорцию между размером коронковой части зуба и размером участка тела нижней челюсти для адекватного позиционирования зуба, недостаток места в альвеолярной части нижней челюсти, уменьшение протяженности зоны роста челюстной кости в области ее угла, диспропорцию между необходимыми размерами ячейки нижнего третьего моляра и реальными размерами его местоположения [5, 44].

Учитывая изложенное выше, аномалии прорезывания и положения нижнего третьего моляра являются распространенной патологией в структуре заболеваний челюстно-лицевой области, что обосновывает актуальность дальнейшего исследования возможностей диагностики и совершенствования методов комплексного лечения, включая хирургическую составляющую, данного заболевания.

4.1.2 Классификации пространственного расположения нижних третьих моляров и осложнений, развивающихся при их сложном атипичном удалении

Выделяют следующие варианты ретенции зубов: частичная, полная, односторонняя, двухсторонняя [104]. При частичной ретенции (полуретенции)

коронка зуба не полностью покрыта слизистой оболочкой, при полной – коронка может быть покрыта только слизистой оболочкой. Имеют место варианты, при которых коронка третьего нижнего моляра покрыта слизистой оболочкой и частично слоем кости или же полностью слоем кости [103]. При этом различают 3 степени полной ретенции:

I степень – толщина костной ткани от коронки ретинированного зуба до альвеолярного края челюсти (по данным лучевых методов исследования) не превышает 1 мм;

II степень – толщина костной ткани над ретинированным зубом составляет от 1 до 3 мм;

III степень – толщина кости над зубом превышает 3 мм.

До 15,2% ретинированных моляров характеризуются глубиной залегания в среднем 0,53 мм [75].

Согласно классификации G. B. Winter (1926) различают следующие варианты положения нижнего третьего моляра [8]:

- 1) вертикальное – ось зуба расположена параллельно оси второго моляра;
- 2) горизонтальное – ось зуба расположена перпендикулярно к оси второго моляра;
- 3) медиально-косое – ось зуба наклонена к оси второго моляра;
- 4) дистально-косое – ось зуба наклонена под острым углом к переднему краю ветви нижней челюсти;
- 5) язычно-косое (язычное) – ось зуба наклонена в язычную сторону;
- 6) щечно-косое (щечное) – ось зуба наклонена в щечную сторону;
- 7) комбинированное – сочетание предыдущих положений.

Известна систематизация пространственного расположения третьих моляров нижней челюсти S. E. Bishara, G. Andreasen (1983), предусматривающая следующие позиции:

- вертикальная, наблюдающаяся в 38,0%;
- мезиоугловая, имеющая место в 43,0%;
- по горизонтали, определяющаяся в 3,0%;
- дистальноугловая, констатируемая у 6,0% пациентов;
- буккоугловая;
- лингвоугловая;
- перевернутая;
- необычная [103].

Классификация, предложенная G. J. Pell, G. T. Gregory (1933), основана на: глубине расположения третьего нижнего моляра в челюстной кости; расстоянии от второго моляра до переднего края ветви нижней челюсти [94].

Глубина расположения зуба в челюсти:

- 1) А: наивысшая точка коронки зуба достигает окклюзионной плоскости;
- 2) В: наивысшая точка коронки зуба ниже окклюзионной плоскости, но

выше пришеечной части второго моляра;

3) С: наивысшая точка коронки зуба ниже пришеечной части второго моляра.

Соотношение зуба с ветвью нижней челюсти и вторым моляром:

– класс I: достаточное пространство для расположения мезиодистального размера третьего моляра;

– класс II: расстояние от дистальной поверхности второго моляра до ветви нижней челюсти меньше мезиодистального размера третьего моляра;

– класс III: большая часть или весь нижний третий моляр расположен в ветви нижней челюсти.

Основываясь на данных ортопантомографии (ОПТГ), выделяют 4 типа соотношения вершины корня, ретинированного нижнего третьего моляра с нижнечелюстным каналом [62]:

1) вершина корня не контактирует со стенкой нижнечелюстного канала;

2) вершина корня контактирует с верхней стенкой нижнечелюстного канала;

3) вершина корня расположена в нижнечелюстном канале;

4) вершина корня расположена ниже нижней стенки нижнечелюстного канала.

Конусно-лучевая компьютерная томография (КЛКТ) челюстно-лицевой области значительно снижает вероятность ошибок и позволяет проводить более детальную диагностику и планирование хирургического вмешательства [13]. В частности, диагностика ретенции зубов с помощью данного лучевого метода обследования основана на определении [42]:

1) расположения и угла наклона продольных осей ретинированных зубов к осям координат;

2) расстояния от ретинированного зуба до компактной пластинки челюсти;

3) плотности костной ткани в области ретинированных зубов и результатов сравнительной оценки с плотностью костной ткани в области одноименных зубов на противоположной стороне.

Установлено, что у пациентов в возрасте до 35 лет костная ткань характеризуется меньшей плотностью [95].

Классификация послеоперационных осложнений, базирующаяся на превалирующем поражении тканей, предложенная О. М. Gbotolorun et al. (2007):

– поражение мягких тканей;

– частичное поражение костной ткани;

– полное поражение костной ткани (остеомиелит) [103].

В зависимости от положения нижнего третьего моляра и его взаимоотношения с прилежащими анатомическими структурами согласно приведенным классификациям производится планирование оперативного

вмешательства, для чего впоследствии были разработаны различные индексы и шкалы, позволяющие оценить его степень тяжести.

4.1.3 Индексная оценка степени тяжести планируемого оперативного вмешательства на основании пространственного расположения третьего моляра нижней челюсти

Одним из наиболее используемых и простых является индекс степени тяжести, предложенный G. W. Pederson (1988) [92], включающий три показателя: ангуляцию согласно классификации G. B. Winter (1926), глубину расположения зуба в челюсти и соотношение с передним краем ветви нижней челюсти

по G. J. Pell, G. T. Gregory (1933) [83].

M. M. Romero Ruiz, J. L. Gutiérrez Pérez, D. Torres Lagares (2001) использовали перечисленные выше показатели в сочетании со степенью прорезывания нижнего третьего моляра (соотношением окружающих зуб мягких и твердых тканей). Так, при минимальной степени тяжести зуб был покрыт только слизистой оболочкой, при максимальной – костной тканью и слизистой.

При использовании шкалы G. W. Pedersen (1988) также предложено дополнительно учитывать высоту нижней челюсти, дистальную инклинацию второго моляра, размер и форму фолликула, и стадию формирования корней [101].

M. Peñarrocha et al. (2000) на основании данных лучевых методов исследования учитывали наличие перикоронарного просветления, перикоронарного пространства, дистанцию Винтера (расстояние от шейки зуба до вершины альвеолярной части нижней челюсти) и площадь коронки зуба, длину и форму корней [70].

По данным H. Yuasa, T. Kawai, M. Sugiura (2002) наиболее значимыми для определения степени тяжести операции удаления зуба являются глубина его залегания, соотношение с ветвью нижней челюсти и толщина корней, так как изгиб корней не всегда виден при использовании двухмерных лучевых методов исследования. Чувствительность предложенного авторами индекса составила 85,0%, а специфичность – 92,0% [109]. При этом O. S. Janjua et al. (2013) считает, что целесообразно учитывать морфологию корней, которые можно классифицировать как:

- прямые;
- изогнутые;
- увеличенные;
- сращенные [52].

Известна шкала, основанная на анализе данных ОПТГ, по которой перед операцией оценивают 10 показателей: инклинацию второго и третьего моляра;

наличие просветления вокруг коронки и корня; форму корня; расстояние Винтера; расстояние от переднего края ветви нижней челюсти до дистальной поверхности коронки второго моляра; ширину третьего моляра; площадь коронки третьего моляра; длину корня. Данная шкала коррелирует с длительностью остеотомии и общим временем оперативного вмешательства [76]. Однако внутриротовые дентальные снимки или ОПТГ не всегда позволяют правильно оценить анатомическую форму и ширину корней нижнего третьего моляра [22].

G. Juodzbals, P. Daugela (2013) предложили новую систематизацию степени тяжести ретенции зуба и сложности его удаления, учитывающую следующие показатели:

- расположение нижнего третьего моляра к второму моляру;
- расположение нижнего третьего моляра по отношению к ветви нижней челюсти;
- расположение нижнего третьего моляра по отношению к нижнечелюстному каналу;
- расположение третьего моляра по отношению к альвеолярной части нижней челюсти (степень прорезывания);
- расположение третьего моляра по отношению к язычной и щечной стенке нижней челюсти;
- направление (угол) прорезывания.

По мнению авторов, в классификации невозможно отразить такие важные показатели, как ширина периодонтальной щели, состояние мягких тканей, особенности психоэмоционального статуса пациента, а также опыт и квалификацию врача-специалиста [79].

Шкала WHARFE, предложенная P. Khanal et al. (2014), основана на оценке положения нижнего третьего моляра согласно классификации G. B. Winter, определении высоты нижней челюсти, ангуляции второго моляра, формы и морфологии корней, стадии развития фолликула, пути выведения зуба при его удалении [67].

Наибольшее распространение получил индекс, разработанный M. Y. Kharm et al. (2014) [99], в который помимо трех базовых характеристик, использованных G. W. Pederson (1988) [92], дополнительно включен критерий, учитывающий морфологию корней нижнего третьего моляра.

Шкала M. Parant (1974) [91] предполагает послеоперационную оценку степени тяжести удаления с учетом использованной техники. Индекс C. W. Pederson (1988) [92] коррелирует со шкалами M. Y. Kharm (2014) и M. Parant (1974) [91], при этом шкала M. Y. Kharm (2014) при предоперационной оценке степени тяжести удаления ретинированного третьего моляра имела высокую корреляцию с послеоперационной оценкой, согласно шкале M. Parant (1974) [99].

Кроме того, степень тяжести оперативного вмешательства оценивают на основании времени, затраченного от момента отслаивания слизисто-надкостничного лоскута до полного удаления зуба [97]. По данным А. М. Sebastiani et al. (2014) данный показатель в среднем составляет 45 минут [77].

Несмотря на большое число предложенных индексов и шкал для оценки степени тяжести операции удаления нижнего третьего моляра, ни одна из них не включает все необходимые показатели, позволяющие полностью избежать развития интраоперационных осложнений, что обосновывает необходимость дальнейших исследований в данном направлении и совершенствования известных, а также разработки и внедрения в практическую деятельность стоматологов-хирургов новых индексов и шкал. Это будет способствовать уменьшению числа осложнений, в том числе и развития деструктивных инфекционно-воспалительных процессов, повышению качества жизни пациентов и положительно отразиться на уровне оказания специализированной помощи населению в целом.

4.1.4 Микрофлора при перикоронарите и методы ее исследования

В здоровой зубодесневой борозде общее число микроорганизмов невелико, и преобладают факультативные грамположительные бактерии, самую большую группу бактерий составляют кокки. Среди бактерий, постоянно выделяемых из зубодесневых карманов и имеющих факторы патогенности, обычны грамотрицательные палочки *Porphyromonas gingivalis*, *Prevotella*, *Fusobacterium nucleatum*, которые способны увеличивать деструкцию костной ткани [25].

Прорезывающийся зуб частично или полностью покрыт слизистой оболочкой – так называемым десневым «капюшоном» или «капюшоном» слизистой оболочки. Между внутренней поверхностью последнего и зубом образуется карман, в который, через дефекты слизистой над прорезывающимися буграми третьего моляра, проникает содержимое полости рта. Остатки пищи служат субстратом для жизнедеятельности микрофлоры в небольшом замкнутом пространстве, что в сочетании с постоянной механической травмой приводит изначально к острому, а в последующем – к хроническому воспалению – перикоронариту [53].

Для выявления микроорганизмов с помощью бумажных пинов производят забор материала из-под слизистой оболочки «капюшона», покрывающего коронку прорезывающегося зуба, после чего исследуют методом микроскопии, а также осуществляют посевы на питательные среды для выявления анаэробной флоры [87].

Периодонтопатогенная микрофлора нередко обнаруживается под слизистой оболочкой – «капюшоном» прорезывающегося нижнего третьего моляра [60, 86]. При остром и хроническом перикоронарите преобладает

анаэробная флора, присутствуют гемолитические стрептококки, Prevotella, Veillonella, Bacteroides и Capnocytophaga [86, 89]. Микроскопические исследования определили наличие спирохет в 55,0% и фузиформных бактерий в 84,0% наблюдений. Кроме облигатных анаэробов (Actinomyces и Prevotella) также было констатировано присутствие факультативных анаэробов – Streptococcus milleri в 78,0%, Stomatococcus mucilaginosus в 71,0% и Rothia dentocariosa 57,0% [78].

Таким образом, особенностью операции удаления нижних третьих моляров при полуретенции является наличие предсуществующего хронического инфекционного воспаления не менее чем в 50,0% наблюдений, что в сочетании со значительной травмой костной ткани сводит возможность заживления костной раны «под кровяным сгустком» к минимуму [33]. Все указанные факторы необходимо учитывать при планировании оперативного вмешательства и для принятия направленных мер по профилактике развития инфекционно-воспалительных осложнений в послеоперационном периоде.

4.1.5 Методы удаления третьих моляров нижней челюсти

Удаление нижнего третьего моляра является одной из наиболее частых амбулаторных операций и составляет до 6,0-9,0% обращений к врачу стоматологу-хирургу [47, 73].

Планирование данного хирургического вмешательства необходимо проводить с учетом клинических (санационно-функциональных) и ортодонтических показаний, таких как профилактика скученности зубов во фронтальном отделе нижней челюсти, с целью сокращения сроков ортодонтического лечения и достижения стабильных его результатов в постретенционном периоде [27].

С целью определения тактики оперативного доступа при удалении ретинированных и дистопированных нижних третьих моляров необходимо учитывать анатомо-топографические особенности их расположения в теле нижней челюсти, определяемые по данным лучевых методов исследования [30].

Прицельная рентгенография относится к двумерным лучевым методам исследования, но нижняя челюсть имеет уникальную форму, в связи с чем при планировании операции удаления нижнего третьего моляра данный метод может служить только дополнительным, например, в сочетании с ОПТГ. В настоящее время предпочтение, как правило, отдают трехмерным методам, в том числе КЛКТ [96]. Однако информация, полученная на основании ОПТГ и КЛКТ, не оказывает существенного влияния на выбор хирургической тактики при планировании удаления нижнего третьего моляра [55].

Методики операции удаления нижних третьих моляров отличаются типом выкраиваемого лоскута, использованием различных ретракторов мягких тканей, техникой удаления костной ткани, ирригации раны, закрытия раневого

дефекта, применением дренажей и полным или незаконченным удалением зуба [106].

Слизисто-надкостничные лоскуты преимущественно относятся к группе угловых и представлены различными модификациями, предложенными К. Н. Thoma (1932), Т. G. Ward (1956), G. O. Kruger (1959), Н. С. Killy и L. W. Kay (1979) и другими врачами-специалистами [57, 58]. Однако различные типы используемых угловых лоскутов существенно не влияют на интенсивность послеоперационной боли, выраженность отека, степень воспалительной контрактуры жевательных мышц [81], а, следовательно, на выраженность послеоперационной воспалительной реакции организма пациента.

При сравнении дистального и углового разрезов слизистой оболочки установлено, что при последнем на хирургическое вмешательство затрачивается меньшее время, но отек мягких тканей и выраженность воспалительной контрактуры жевательных мышц были меньше при первом варианте оперативного доступа [64]. Несмотря на большое многообразие описанных вариантов, ни один из них не соответствует требованиям «идеального» лоскута, позволяющего избежать послеоперационных осложнений [93].

Для отведения мягких тканей и удержания слизисто-надкостничного лоскута нередко используют ретрактор «Минессота», который в полости рта располагают параллельно косой линии и стабилизируют на наружной поверхности тела нижней челюсти, что обеспечивает оптимальный обзор операционного поля [68].

Наиболее распространенной техникой остеотомии является удаление костной ткани с вестибулярной и дистальной поверхности ретинированного зуба [85]. Для этого, как правило, ранее использовали долото и молоток, а на современном этапе – бормашины, физиодиспенсеры и ультразвуковые инструменты. По сравнению с использованием фрез и боров, в результате вращения которых при остеотомии значительно повышается температура кости, что впоследствии приводит к маргинальному остеонекрозу и неполной регенерации и заживлению костной раны, пьезохирургические инструменты являются более щадящими, что подтверждается не выраженным болевым синдромом, незначительными отеком и воспалительной контрактурой жевательных мышц, которые достаточно быстро купируются в послеоперационном периоде [88].

Известна методика удаления дистопированных и ретинированных нижних третьих моляров, при которой под местным обезболиванием (проводниковой анестезией) в ретромолярной области выкраивают слизисто-надкостничный лоскут, обнажают кортикальную пластинку челюстной кости, трепанируют ее с помощью фиссурного бора или долота. Обнаженный зуб удаляют целиком или по частям – после фрагментации фиссурным бором. После ревизии костную

полость, полученную в результате удаления зуба, инстиллируют растворами антисептиков, слизисто-надкостничный лоскут укладывают на место без натяжения и накладывают отдельные узловые швы [8, 51, 72]. Некоторые авторы при горизонтальном положении зуба предлагают проводить данную операцию в два этапа [107].

Несмотря на большое разнообразие существующих методов хирургического лечения и постоянное совершенствование используемого инструментария, до настоящего времени не удается полностью избежать различного рода осложнений, развивающихся как интраоперационно, так и в послеоперационном периоде.

4.1.6 Осложнения операции удаление третьего моляра нижней челюсти

Неправильный выбор тактики хирургического лечения пациентов с ретенцией и дистопией нижних третьих моляров приводит к увеличению сроков лечения в 2-2,5 раза по сравнению с обычным периодом, равным 5-7 суткам. Вероятность развития осложнений во время операции составляет до 6,2%, в послеоперационном периоде, по сообщениям различных авторов, данный показатель варьирует в пределах 14,8-43,8% при средней продолжительности временной утраты трудоспособности (ВУТ), составляющей 2-3 дня [33, 47, 77]. Частота послеоперационных осложнений – боли, отека мягких тканей, воспалительной контрактуры жевательных мышц повышается с возрастом, в связи с чем данное оперативное вмешательство рекомендуется проводить пациентам до 25 лет [69].

Во время операции удаления зуба кровотечение развивается у 0,2-5,8% пациентов от общего числа прооперированных по данному поводу лиц. Повреждение второго моляра происходит в 0,4% наблюдений [77].

При удалении нижнего третьего моляра возможным осложнением является проталкивание корня зуба в мягкие ткани при переломе язычной стенки альвеолярной части нижней челюсти [65]. Редко наблюдаются переломы нижней челюсти, что может быть обусловлено типом ретенции, возрастом пациента, полом, наличием инфекционно-воспалительного процесса в периапикальных тканях и резорбцией кости, а также грубой хирургической техникой или чрезмерной жевательной нагрузкой после удаления зуба [82].

В послеоперационном периоде в 0,7-4,2% наблюдается инфицирование лунки удаленного зуба, в результате чего наиболее часто (в 31,5%) развивается альвеолит. Также в 13,0% возможным осложнением является травматическое повреждение нижнего альвеолярного нерва (неврит), а частота повреждения язычного нерва варьирует в пределах от 0,2% до 22,0% [16, 100, 105].

Основываясь на проведенном анализе данных современной специальной литературы, можно заключить, что вопросам диагностики и лечения аномалий положения и прорезывания нижних третьих моляров уделяется большое

внимание. Дальнейшие исследования данной патологии позволит улучшить качество жизни пациентов и будет способствовать повышению уровня оказания стоматологической помощи населению.

4.2. Объекты и методы исследования при осуществлении сравнительной оценки эффективности хирургических методов лечения дистопированных и ретинированных третьих моляров нижней челюсти

4.2.1 Объекты ретроспективного исследования при аномалиях положения и прорезывания третьих моляров нижней челюсти

В пяти учреждениях здравоохранения (УЗ) г. Минска стоматологического профиля – УЗ «10-я городская стоматологическая поликлиника», стоматологических отделениях УЗ «5-я городская клиническая поликлиника», «14-я городская центральная районная поликлиника», «20-я городская поликлиника», «35-я городская поликлиника» г. Минска, проведен ретроспективный анализ журналов учета плановых амбулаторных операций и регистрации листков временной утраты трудоспособности за 2015 год. Анализ хирургических вмешательств, выполненных пациентам с диагнозами дистопия, ретенция и полуретенция нижнего третьего моляра, предполагал определение частоты проведения операции удаления третьих моляров нижней челюстей, локализации, расчет длительности и доли ВУТ после операции при аномалиях положения и прорезывания.

На базе УЗ «10-я городская стоматологическая поликлиника» г. Минска на основании данных журналов учета плановых амбулаторных операций за 5 лет с 04.2012 года по 04.2017 года, проведено не сплошное единовременное исследование методом направленного отбора.

Объектом исследования являлись плановые амбулаторные операции сложного и атипичного удаления третьих моляров на нижней челюсти, которые составили выборочную совокупность для анализа. Согласно программе наблюдения, за его единицу приняты пациенты с проведенной операцией удаления ретинированного, полуретинированного и/или дистопированного зуба. Всего проанализировано 374 протокола плановых амбулаторных вмешательств.

Учетные признаки были разделены на соответствующие группы:

- 1) качественные – нозологическая форма заболевания;
- 2) результативные (в зависимости от «причинного» зуба): локализация (справа, слева).

После группировки и сводки учетных признаков, рассчитаны экстенсивные показатели по формуле:

$$\text{Экстенсивный показатель} = \frac{\text{абсолютный размер части явления}}{\text{абсолютный размер целого явления}} \times 100\% \quad (1)$$

4.2.2 Клиническое обследование пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти

Обследовано 19 пациентов в возрасте 22-55 лет с аномалиями положения нижних третьих моляров. При клиническом осмотре перед оперативным вмешательством оценивали степень и направление прорезывания, состояние твердых тканей, по данным лучевых методов исследования – положение (при медиальном наклоне исследуемых зубов также определяли угол наклона длинной оси зуба по отношению к вертикальной оси второго моляра), число и форму корней, глубину залегания в челюсти, расстояние до нижнечелюстного канала, расстояние до переднего края ветви нижней челюсти.

До операции удаления нижнего третьего моляра при полуретенции у 22 пациентов исследовали наличие периодонтопатогенных возбудителей. Забор материала из-под слизистой оболочки «капюшона», покрывающего дистальную поверхность коронковой части, проводили при помощи бумажных пинов, после чего методом полимеразной цепной реакции (ПЦР) определяли дезоксирибонуклеиновую кислоту (ДНК) *Prevotella intermedia*, *Bacteroides fragilis*, *Treponema denticole*, *Actinobacillus actinomycetemcomitans*, *Porphyromonas gingivalis*.

Для оценки степени тяжести удаления нижнего третьего моляра использовали шкалы, предложенные G. W. Pederson (1988), M. Y. Kharm et al. (2014), M. Parant (1974) [91, 92, 99] и предложенный индекс.

Индекс степени тяжести удаления ретинированных нижних третьих моляров предложенный G. W. Pederson (1988) состоит из трех критериев, по каждому из которых выставляются баллы, впоследствии суммируемые [92]:

I. Пространственное положение (ангуляция):

- 1) медиальный наклон – 1 балл;
- 2) горизонтальное/поперечное – 2 балла;
- 3) вертикальное – 3 балла;
- 4) дистальный наклон – 4 балла.

II. Глубина расположения зуба в челюсти:

- 1) А: незначительная – 1 балл;
- 2) В: средняя – 2 балла;
- 3) С: глубокая – 3 балла.

III. Соотношение с передним краем восходящей ветви нижней челюсти:

- 1) достаточное расстояние – 1 балл;
- 2) уменьшенное (костная ткань покрывает дистальную поверхность зуба) – 2 балла;
- 3) отсутствует (костная ткань покрывает всю поверхность зуба) – 3 балла.

Согласно интерпретации данного индекса, при сумме баллов 3-4 удаление прогнозируется как легкое, при 5-6 баллах – как операция умеренной степени тяжести, при 7-10 – как сложное вмешательство.

Шкала М. У. Kharm et al. (2014) включает следующие критерии с соответствующей балльной оценкой [99]:

I. Пространственное положение (ангуляция):

- 1) медиальный наклон – 0 баллов;
- 2) горизонтальное/поперечное – 1 балл;
- 3) вертикальное – 2 балла;
- 4) дистальный наклон – 3 балла.

II. Глубина расположения зуба в челюсти:

- 1) А: незначительная – 1 балл;
- 2) В: средняя – 2 балла;
- 3) С: глубокая – 3 балла.

III. Соотношение с передним краем восходящей ветви нижней челюсти:

- 1) достаточное расстояние – 0 баллов;
- 2) уменьшенное (костная ткань покрывает дистальную поверхность зуба) – 1 балл;
- 3) отсутствует (костная ткань покрывает всю поверхность зуба) – 2 балла.

IV. Форма корней:

- 1) конвергирующие – 0 баллов;
- 2) дивергирующие – 1 балл;
- 3) утолщенные – 2 балла.

Значения в пределах 1-2 указывают на легкую степень сложности предстоящей операции, 3-4 – на умеренную сложность вмешательства, 5-7 – прогнозируют среднюю степень тяжести операции, 7-10 – свидетельствуют о том, что предстоящее удаление хирургическое вмешательство будет весьма сложным.

Однако у изложенных методов оценки имеются следующие недостатки:

1) основаны на ограниченном числе критериев, по которым невозможно в полной мере осуществить планирование оперативного вмешательства с учетом риска развития возможных осложнений;

2) не позволяют в полной мере осуществить оценку числа и степени изгиба корней, что может привести к перелому корня при удалении зуба и тем самым вызвать дополнительные осложнения;

3) не учитывается близость расположения сосудисто-нервного пучка в нижнечелюстном канале, вследствие чего повышается риск их травматизации с развитием кровотечения во время операции и неврита – в послеоперационном периоде;

4) не позволяет проанализировать состояние твердых тканей зуба, что может привести к осложнению в процессе выполнения оперативного вмешательства, связанному с фрактурой коронки удаляемого зуба.

В связи с чем был разработан способ определения степени тяжести планируемого оперативного вмешательства по удалению нижнего третьего

моляра, на основании которого при объективном обследовании пациентов оценивают приведенные ниже показатели, по которым выставляется соответствующий балл (И. О. Походенько-Чудакова, К. В. Вилькицкая, Тергам Абдуламир Али, рационализаторское предложение № 28, выданное и принятое к использованию учреждением образования «Белорусский государственный медицинский университет» 26.09.2017 года):

I. Степень прорезывания зуба:

- 0 – зуб полностью прорезался;
- 1 – полуретенция;
- 2 – полная ретенция.

I. а. При полной ретенции дополнительно определяется:

- 0 – толщина костной ткани от коронки ретинированного зуба до альвеолярного края челюсти (по данным лучевых методов исследования) не превышает 1 мм / зуб сформирован;
- 1 – толщина костной ткани над ретинированным зубом от 1 до 3 мм / зуб в стадии формирования корней;
- 2 – толщина кости над зубом превышает 3 мм / определяется зубной зачаток.

II. Направление прорезывания / положение:

- 0 – вертикальное;
- 1 – медиальное / дистальное / щечный наклон / язычный наклон;
- 2 – горизонтальное / лингвоверсия / букковерсия / инверсия.

II. а. При медиальном наклоне дополнительно определяют:

- 0 – угол наклона составляет менее 25° ;
- 1 – угол наклона $25-55^\circ$;
- 2 – угол наклона более 55° .

III. Состояние твердых тканей:

- 0 – коронка зуба интактна;
- 1 – коронка зуба частично разрушена (определяется кариозная полость);
- 2 – коронка зуба разрушена до/ниже уровня десны.

IV. Изгиб корней:

- 0 – однокорневой зуб или многокорневой с прямыми корнями/корни не сформированы;
- 1 – однокорневой зуб или многокорневой с корнем / корнями, изогнутыми в одном направлении (медиально изогнутые / дистально изогнутые);
- 2 – многокорневой зуб с дивергирующими / конвергирующими / утолщенными корнями.

V. Соотношение с нижнечелюстным каналом:

- 0 – корни зубов отделены костной тканью от нижнечелюстного канала;
- 1 – корни прилежат к верхней стенке нижнечелюстного канала;
- 2 – проникают / охватывают / проецируются на нижнечелюстной канал.

VI. Глубина расположения зуба в челюсти:

0 – незначительная – высокий окклюзионный уровень: наивысшая точка коронки зуба достигает окклюзионной плоскости;

1 – средняя: наивысшая точка коронки зуба ниже окклюзионной плоскости, но выше пришеечной части второго моляра;

2 – глубокая: наивысшая точка коронки зуба ниже пришеечной части второго моляра.

VII. Расположение передней границы ветви нижней челюсти (соотношение с ветвью):

0 – достаточное пространство для расположения мезиодистального размера третьего моляра;

1 – уменьшенное пространство (расстояние от дистальной поверхности второго моляра до переднего края ветви нижней челюсти меньше мезиодистального размера третьего моляра);

2 – отсутствие места (большая часть или весь нижний третий моляр расположен в ветви нижней челюсти).

VIII. Толщина язычной стенки (при невозможности оценить позиция пропускается):

0 – достаточный объем кости (зуб расположен ближе к вестибулярной поверхности альвеолярной части нижней челюсти);

1 – уменьшенный (зуб расположен по середине гребня альвеолярной части нижней челюсти);

2 – язычная стенка значительно истончена или отсутствует (зуб имеет язычный наклон).

IX. Соотношение высоты кости, измеренное от верхушки корня до нижнего края тела нижней челюсти, к полной высоте костной ткани в области зуба:

0 – более 50,0%;

1 – 25,0-50,0%;

2 – менее 25,0%.

X. Плотность костной ткани:

0 – нормальная;

1 – низкая (крупнопетлистое строение кости);

2 – высокая (мелкопетлистое строение кости).

Полученные баллы суммируются, на основании чего результаты интерпретируются следующим образом: 0-5 – легкая степень сложности предстоящего вмешательства; 6-9 – средняя степень сложности; более 10 – тяжелая степень тяжести, планируемой операции.

При значении индекса менее 6 риск развития осложнений является низким, а удаление зуба предполагается с использованием щипцов или элеватора, при значениях, превышающих 6 – риск высокий, а оперативное вмешательство следует планировать как атипичное удаление с применением остеотомии и

возможным секционированием зуба.

После расчета приведенных выше индексов полученные результаты сравнивали со шкалой М. Parant (1974), основанной на оценке использованной техники оперативного вмешательства [91]:

I степень – удаление при помощи щипцов;

II степень – удаление с использованием остеотомии;

III степень – удаление с использованием остеотомии и секционированием коронковой части зуба;

IV степень – комплексное (с секционированием корней).

4.2.3 Лечение пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти

Операцию атипичного удаления нижнего третьего моляра проводили под местным обезболиванием. С указанной целью использовали 2,0% раствор лидокаина или 4,0% раствор артикаина с эпинефрином 1:200 000 (по показаниям), после чего производили угловой разрез слизистой оболочки до кости с последующим отслаиванием слизисто-надкостничного лоскута. Для удержания мягких тканей у 9 (47,4%) пациентов использовали крючок Минессота, у 10 (52,6%) – крючок Фарабефа. При необходимости проводили остеотомию с вестибулярной и дистальной поверхности альвеолярной части нижней челюсти и секционирование коронковой части зуба. После удаления зуба слизисто-надкостничный лоскут укладывали на место без натяжения и фиксировали отдельными узловыми швами. Гемостаз осуществляли методом компрессии, по показаниям использовали гемостатическую губку.

С целью уменьшения послеоперационного отека всем пациентам назначали локальную гипотермию на нижний отдел околоушно-жевательной и щечной областей. Для профилактики инфекционно-воспалительных осложнений назначали антибактериальную терапию остеотропными антибиотиками по схеме: «Доксицилин» 0,1 по 1 таблетке 2 раза в день в течение 5 суток.

Осмотр пациентов после операции проводили на 1, 3, 7 и 14 сутки. Регистрировали температуру тела, наличие асимметрии лица за счет отека мягких тканей околоушно-жевательной и нижнего отдела щечной областей на стороне оперативного вмешательства, увеличение и болезненность лимфатических узлов, интенсивность боли при пальпации вестибулярной поверхности альвеолярной части нижней челюсти, крыло-челюстной складки, челюстно-язычного желобка (отсутствует, незначительная, сильная), состояние слизистой оболочки в области оперативного вмешательства (отек и гиперемия), наличие в лунке удаленного зуба кровяного сгустка (сформирован, в стадии распада, отсутствует, лунка заполнена грануляционной тканью, неприятный запах при отсутствии сгустка крови).

Коллатеральный отек околочелюстных мягких тканей измеряли по методу, предложенному И. О. Походенько-Чудаковой (2005): 0 баллов – отсутствие отека мягких тканей лица, 1 балл – незначительный отек околочелюстных мягких тканей, 2 балла – выраженный отек околочелюстных мягких тканей, 3 балла – распространение отека на соседние области [31].

Швы снимали на 10-14 сутки при наличии признаков эпителизации раны.

Полученные данные обрабатывали на персональном компьютере с помощью пакета прикладных программ «Statistika 10.0». Результаты определяли, как статистически значимые при $p < 0,05$.

4.3. Результаты сравнительного сопоставления эффективности хирургических методов лечения дистопированных и ретинированных третьих моляров нижней челюсти

4.3.1. Ретроспективный анализ частоты встречаемости аномалий положения и прорезывания третьих моляров нижней челюсти

На базе пяти УЗ стоматологического профиля за 2015 год всего было выполнено 1464 плановых оперативных вмешательства, из них удаление третьих моляров составило 29,2% (428). В 18,7% (80) наблюдениях полуретенция, ретенция и дистопия третьих моляров были диагностированы на верхней челюсти, в 81,3% (348) – на нижней.

Удаление нижнего третьего моляра с левой стороны выполнено у 45,1% (157) пациентов, с правой – у 54,9% (191).

Операция атипичного удаления третьего моляра нижней челюсти, как правило, сопровождается временной утраты трудоспособности. Из всех зарегистрированных фактов ВУТ за 2015 год диагноз аномалии положения зубов (К 07) был установлен в 18,5% (4) наблюдений.

Средняя продолжительность ВУТ составила $4,96 \pm 0,49$ дней. Удаление ретинированных, полуретинированных и дистопированных третьих моляров на нижней челюсти служило причиной ВУТ в 95,7% (18) наблюдений, а на верхней – в 4,3% (1). Причем операции при атипичном расположении нижних третьих моляров, выполненные с левой стороны, характеризовались более длительной ВУТ – $6,55 \pm 0,63$ дней, в то время, как справа данный показатель составил $4,2 \pm 0,28$ дней [4], что являлось достоверным результатом ($p < 0,01$).

По данным ретроспективного анализа журналов учета плановых амбулаторных вмешательств за 5 лет, проведенных в период с 04.2012 года по 04.2017 год в УЗ «10-я городская стоматологическая поликлиника» г. Минска, всего было выполнено 1119 операций, из них 33,8% (378) удаления нижнего третьего моляра. Распределение осуществленных хирургических вмешательств, выполненных по поводу удаления третьего моляра нижней челюсти в соответствии с годами за период осуществленного анализа представлено на

рисунке 1.

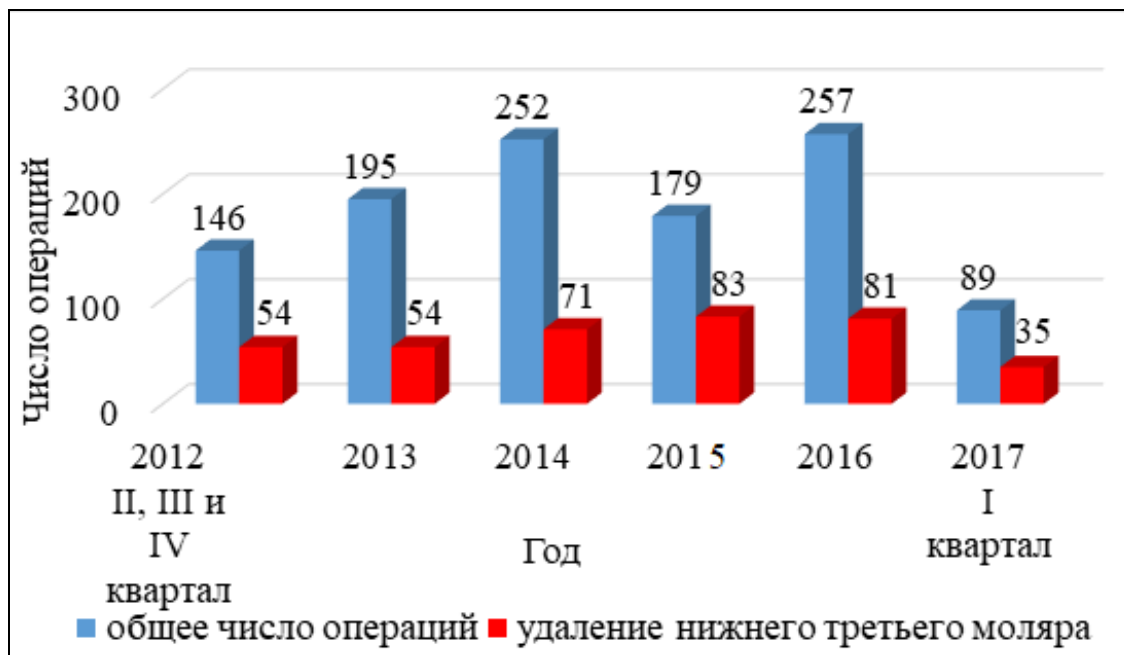

Рисунок 1 – Распределение общего числа плановых амбулаторных операций, осуществленных в 2012–2017 гг., в том числе выполненных по поводу удаления третьего нижнего моляра в соответствии с годами в течение анализируемого периода времени

Согласно полученным данным операция сложного или атипичного удаления нижнего третьего моляра составляет 27,7%-46,4% (54-83) от общего числа плановых амбулаторных оперативных вмешательств в год.

У 38,9% (147) пациентов диагностирована дистопия 3.8, у 32,3% (122) – 4.8. Полуретенция в сочетании с неправильным положением нижнего третьего моляра справа установлена у 11,4% (43) обратившихся за специализированной стоматологической помощью, слева – у 8,4% (32). Операции удаления зуба 3.8 при полной ретенции и дистопии выполнены у 4,5% (17) человек, с противоположной стороны – также у 4,5% (17) (рисунок 2).

Таким образом, операция удаления нижнего третьего моляра в среднем составляет 29,2% от общего числа оперативных вмешательств в амбулаторной хирургической стоматологии. Аномалии положения данной группы зубов в 28,8% сочетаются с аномалиями прорезывания.

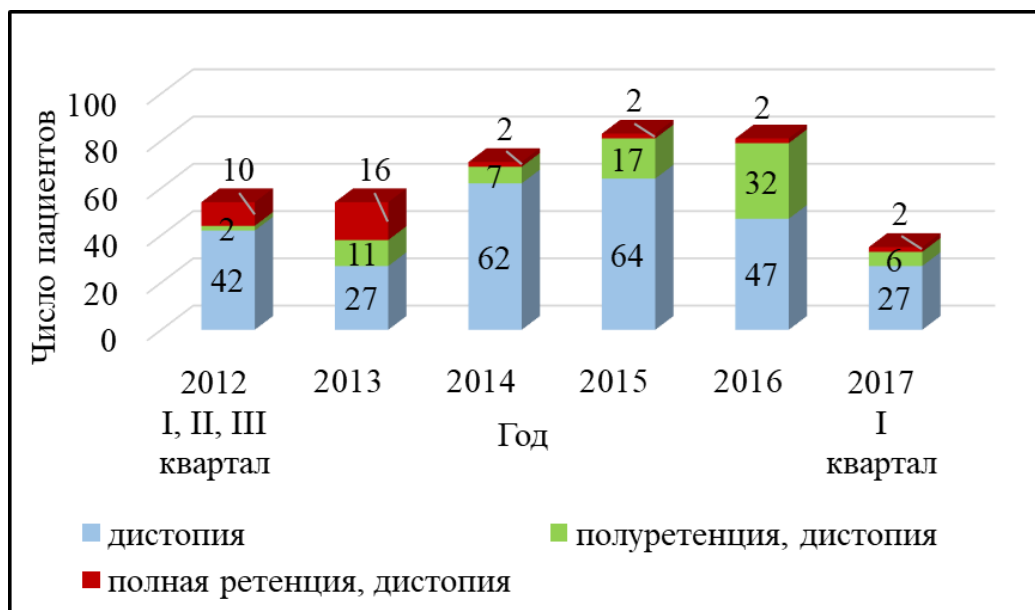

Рисунок 2 – Число пациентов, прооперированных по поводу ретенции, полуретенции и дистопии третьих моляров нижней челюсти за период 2012–2017 гг.

4.3.2 Результаты клинического обследования пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти

У 19 пациентов операция удаления нижнего третьего моляра была запланирована с одной стороны, у 2 – справа и слева.

Диагноз полной ретенции установлен в 23,8% (5) наблюдений, полуретенции – в 57,1% (12), в 19,1% (4) – зуб полностью прорезался.

В 33,3% (7) наблюдений нижние третьи моляры располагались вертикально, а 66,7% (14) – были дистопированы: медиальный наклон выявлен в 42,9% (9) наблюдений, дистальный – в 14,3% (3), горизонтальное положение – в 9,5% (2) (рисунок 3).

У 9,5% (2) пациентов угол медиального наклона составлял до 25°, у 19,1% (4) – от 25° до 55°, у 14,3% (3) обратившихся угол наклона был более 55°.

При анализе данных двухмерных лучевых методов исследования глубина расположения зуба в челюсти в 47,6% (10) наблюдений была незначительной, в 33,3% (7) – средней и в 19,1% (4) – соответствовала глубокой.

Расстояние до переднего края восходящей ветви нижней челюсти было достаточным для 47,6% (10) нижних третьих моляров, уменьшенным – для 42,9% (9), практически отсутствовало – у 9,5% (2) пациентов при горизонтальном положении зубов.

Конвергирующие корни были констатированы в 76,2% (16) наблюдений, дивергирующие – в 19,1% (4), утолщенные – в 4,8% (1). Корни 38,1% (8) зубов были отделены от нижнечелюстного канала костной тканью, в 38,1% (8) – прилежали к верхней стенке – «крыше» канала, в 23,8% (5) наблюдений – проецировались на его просвет.

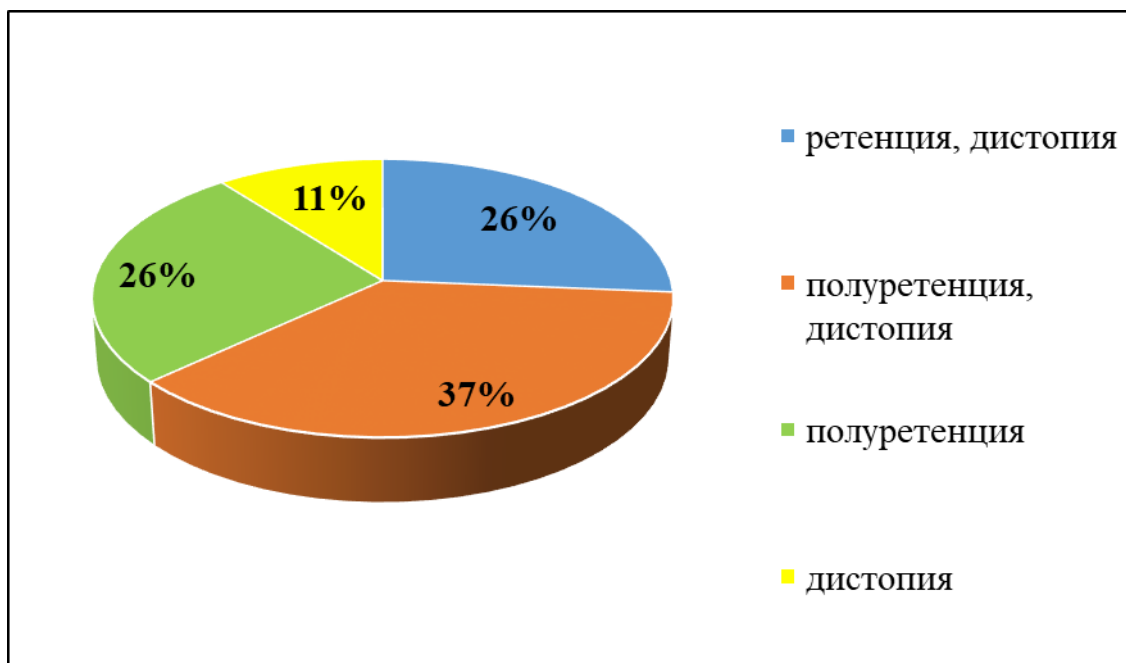

Рисунок 3 – Частота аномалий положения и прорезывания третьих моляров нижней челюсти у наблюдавшихся пациентов.

Факторами, влияющими на сложность операции удаления нижнего третьего моляра, являются неправильное положение зуба, аномалии его корней, среднее и глубокое расположение в челюсти, близость вершук корней к нижнечелюстному каналу, уменьшенное расстояние до переднего края восходящей ветви нижней челюсти.

По одному из перечисленных факторов было выявлено только у 23,8% (5) пациентов. Сочетание двух факторов имело место в 19,1% (4) наблюдениях, сочетание трех факторов – в 38,1% (8), четырех факторов – в 19,1% (4) обследованных нижних третьих моляров. В частности, при глубоком расположении в челюсти зуб имел выраженный медиальный наклон или занимал горизонтальное положение, а также расстояние до передней границы ветви нижней челюсти было значительно уменьшено или отсутствовало, а корни проецировались на нижнечелюстной канал [2].

Исследование периодонтопатогенной микрофлоры методом ПЦР при заборе материала из-под капюшона у 100,0% (22) пациентов, обследованных с помощью данного метода, выявило наличие ДНК *Prevotella intermedia* у 40,9% (9) обследованных, у 22,7% (5) определялись ДНК *Actinobacillus actinomycetemcomitans* и *Porphyromonas gingivalis*, у 18,2% (4) – только *Porphyromonas gingivalis*. После оперативного вмешательства все посеы были отрицательными.

Согласно рассчитанному индексу G. W. Pederson (1988) [92] простое удаление нижнего третьего моляра предполагалось в 42,9% (9) наблюдений, средней степени тяжести – в 33,3% (7), а тяжелое – в 23,8% (5).

По шкале, предложенной М. Y. Kharm et al. (2014), 19,1% (4) оперативных

вмешательства предварительно расценивались как легкие, 57,1% (12) – как операции умеренной сложности, 23,8% (5) – как вмешательства средней степени сложности [99]. Послеоперационная оценка свидетельствовала об удалении при помощи щипцов или элеватора 47,6% (10) зубов, в ходе 19,1% (4) операций потребовалось применение только остеотомии, а в 33,3% (7) – дополнительное секционирование коронки.

При легкой степени в соответствии с индексом G. W. Pederson (1988) [92] удаление с помощью щипцов и элеватора выполнено в 28,6% (6) наблюдений, с сопутствующей остеотомией в 4,8% (1), с секционированием зуба – у 9,5% (2) обратившихся. Последнее можно объяснить интерпретацией медиального наклона зуба, как наиболее простого варианта для удаления. Однако следует подчеркнуть, что важное значение во время операции имеет угол наклона третьего моляра по отношению к продольной оси второго моляра.

Средняя степень по данному индексу сопровождалась операцией I класса у 4,8% (1) пациентов, II – у 14,3% (3) и III – у 14,3% (3) человек. Ожидаемое сложное оперативное вмешательство только в 9,5% (2) наблюдений потребовало секционирования коронки удаляемого зуба, а у 14,3% (3) пациентов было выполнено при помощи инструментов без необходимости отслаивания слизисто-надкостничного лоскута и остеотомии, что преимущественно было связано с вертикальным или дистальным положением нижних третьих моляров, по которым выставляются высокие баллы, а также определяемом на дентальных рентгенограммах и ОПТГ уменьшенном расстоянии до переднего края ветви нижней челюсти вследствие наложения на плоскости данных структур. При этом клинически дистальная поверхность коронки удаляемых зубов не была покрыта костной тканью.

Соответствие степени тяжести по шкале M. Y. Kharm et al. (2014) [99] также было сопоставлено с использованной методикой удаления нижнего третьего моляра по шкале M. Parant (1974) [91] (таблица 1). Согласно разработанному индексу у 33,3% (7) пациентов определялась легкая степень, при которой было выполнено 23,8% (5) оперативных вмешательств, относившихся к I классу по шкале M. Parant (1974) [91], и по 5,3% (1) по II и III классу.

При средней степени тяжести в 19,1% (4) наблюдений удаление было выполнено при помощи щипцов и элеватора, в 9,5% (2) – применялась остеотомия, в 19,1% (4) – дополнительное секционирование коронки зуба.

При предполагаемом тяжелом оперативном вмешательстве в 4,8% (1) наблюдений удаление было проведено по I классу, в 4,8% (1) – с иссечением костной ткани вестибулярной и дистальной поверхности альвеолярной части нижней челюсти, в ходе 9,5% (2) операций потребовалось секционирование коронки.

Таблица 1 – Сравнение предоперационной оценки степени тяжести удаления третьего моляра нижней челюсти по шкале M. Y. Kharm et al. (2014) [99] с послеоперационной шкалой M. Parant (1974) [91]

Число операций удаления нижнего третьего моляра	Степень тяжести	
	Шкала M. Y. Kharm et al. (2014) [99]	Класс по шкале M. Parant (1974) [91]
2	легкая	I
2	легкая	III
5	умеренная	I
4	умеренная	II
3	умеренная	III
3	средняя	I
2	средняя	III

Разработанный способ определения степени тяжести положения нижнего третьего моляра обладает рядом преимуществ:

1) основан на комплексной оценке положения нижнего третьего моляра, его анатомических особенностей и соотношения с прилежащими анатомическими структурами;

2) позволяет использовать как все перечисленные показатели, так и часть из них при невозможности выделить или оценить некоторые позиции, что не отражается точности результата прогнозирования;

3) учитывает степень и направление прорезывания зуба, состояние твердых тканей, число и наличие изгибов корней, что позволяет планировать оперативное вмешательство с учетом возможности перелома зуба во время удаления.

Его использование позволяет комплексно оценить степень тяжести планируемого оперативного вмешательства по удалению нижнего третьего моляра, на основании чего возможно наиболее точно определить объем операции, перечень необходимого инструментария, выбрать оптимальный оперативный доступ, осуществить адекватную и эффективную анестезию и провести профилактику возможных осложнений, психологически правильно подготовить пациента к предстоящему вмешательству.

4.3.3. Результаты лечения пациентов с полуретенцией, ретенцией и дистопией третьих моляров нижней челюсти

Вне зависимости от использованного инструмента для удержания мягких тканей во время оперативного вмешательства при обследовании пациентов на 1 и 3 сутки после удаления нижнего третьего моляра в 66,7% (14) наблюдений отмечался незначительный отек мягких тканей, в 28,6% (6) – отек был

выраженным, в 1 (4,8%) – распространялся на соседние области.

На 7 и 14 сутки у всех пациентов конфигурация лица не была изменена, слизистая оболочка в области послеоперационной раны была физиологической окраски, определялись признаки эпителизации послеоперационной раны.

Выраженный отек околочелюстных мягких тканей наблюдался при удалении нижних третьих моляров с медиальными наклоном или расположенных горизонтально, при этом расстояние от дистальной поверхности второго моляра до переднего края ветви нижней челюсти было недостаточным или практически отсутствовало, а глубина залегания зуба в челюсти была средней или глубокой, что требовало проведения оперативного вмешательства по II и III классу по шкале M. Parant (1974) [91].

При анализе ранних послеоперационных осложнений у 4,8% (1) пациентов имело место травматическое повреждение нижнего альвеолярного нерва (неврит), в 9,5% (2) наблюдений было отмечено развитие вторичного кровотечения в области послеоперационной раны в течение первых суток после хирургического вмешательства. У 23,8% (5) человек сформированный в лунке удаленного зуба кровяной сгусток распался на 3 сутки, что потребовало дополнительного местного применения губки «Альвостаз».

Таким образом, операция атипичного сложного удаления нижнего третьего моляра при аномалиях их положения и прорезывания является травматичным оперативным вмешательством и требует тщательного планирования на основании результатов объективного обследования и данных трехмерных лучевых методов исследования.

Выводы

Операция удаления ретинированных, полуретинированных и дистопированных нижних третьих моляров составляет 26,6-46,4% от числа всех плановых операций в практике врача стоматолога-хирурга амбулаторного звена и сопровождается временной утратой трудоспособности пациента средней продолжительностью $4,96 \pm 0,49$ дней. В структуре данных диагнозов аномалии положения исследованной группы зубов в 28,8% сочетаются с аномалиями их прорезывания [4].

На сложность операции атипичного сложного удаления нижнего третьего моляра нижней челюсти оказывает влияния ряд факторов и их сочетаний, таких как аномалии положения зуба и его корней, среднее и глубокое расположение в челюстной кости, близость вершук корней к нижнечелюстному каналу, уменьшенное расстояние между дистальной поверхностью коронки второго моляра и передним краем ветви нижней челюсти [2].

При планировании операции удаления нижнего третьего моляра по

данным лучевых методов исследования возможно оценить ряд анатомических особенностей, оказывающих непосредственное влияние на выбор оперативного доступа и методики удаления зуба. Однако анализ указанных факторов на основании прицельной рентгенографии и ортопантомографии является недостаточно информативным вследствие плоскостного отображения, что приводит к осложнениям во время операции и обосновывает необходимость применения трехмерных лучевых методов обследования в предоперационном периоде.

Использование индекса G. W. Pederson (1988) [92] и шкал M. Y. Kharmal et al. (2014) [99] недостаточно объективно отражает сложность операции атипичного удаления при послеоперационной оценке по шкале M. Parant (1974) [91]. Разработанный способ определения степени тяжести планируемого оперативного вмешательства по удалению нижнего третьего моляра включает достаточное число необходимых показателей и позволяет проводить профилактику возможных интраоперационных и послеоперационных осложнений.

Отек мягких тканей после операции имеет прямую зависимость с использованным методом удаления и более выражен при остеотомии и секционировании коронки нижнего третьего моляра. При этом применение различных ретракторов не сказывается на степени его выраженности.

ГЛАВА 5.⁵ ВОДОХРАНИЛИЩА И ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА: ИЗМЕНЕНИЯ ЛАНДШАФТОВ В КАНЕВСКОМ ВОДОХРАНИЛИЩЕ НА РЕКЕ ДНЕПР, УКРАИНА

*ВОДОСХОВИЩА І ДОВКІЛЛЯ: ЗМІНИ ЛАНДШАФТІВ У КАНІВСЬКОМУ ВОДОСХОВИЩІ
НА РІЧЦІ ДНІПРО, УКРАЇНА*

*DAMS AND ENVIRONMENT: LANDSCAPES CHANGE IN THE KANIV RESERVOIR ON THE
DNIEPER RIVER, UKRAINE*

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-03-017

Introduction.

The impact of reservoirs on the environment and on the living conditions of the population in river basins with regulated runoff is attracting more and more attention all over the world. There is a desperate struggle of proponents of economic development by creating large (and even giant) reservoirs for electricity production, land irrigation, industrial and municipal water supply and other purposes, on the one hand, and proponents of nature protection, preservation of rivers in pristine condition, limiting water use, on the other. The need for the former is quite clear, because the nations and states that have lagged behind in a certain historical period in socio-economic development are trying to overcome this backlog at the expense of hydropower in the first place. For example, Ethiopia and Sudan are working to build huge reservoirs on the Blue Nile in recent years. The position of ecologists is no less clear, as reservoirs and their cascades have a significant impact on nature, flooding nearby lands, destroying shores, deteriorating water quality, and so on. Even the intensification of seismic activity is observed in the creation of giant reservoirs.

But the most formidable consequence of the cascades of reservoirs creation and the intensification of river water use is the redistribution of water resources in the basins of the so-called transboundary rivers from their source to the lower reaches. If the states in the upper reaches of rivers use water through reservoirs and canals with almost no restrictions, then in the lower reaches there is less and less water, and its quality is getting worse. The tense situation is developing in many basins of the world's great rivers, and it will intensify every year in the face of climate change, population growth, and economic development. And in some basins it is already catastrophic. Thus, excessive use of river water in the upper and middle parts of the Syr Darya and Amu Darya river basins has led to the desertification and salinization of millions of hectares of soil in their deltas and the drying up of the Aral Sea. And between the states of these basins (Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Afghanistan) there is a rather fierce competition for water for irrigation and water supply. Fierce (so far peaceful) competition for the Colorado river water continues between the United States and Mexico, for the Euphrates River

⁵ Авторы: Богданец В.А., Ладыка М.Н., Наумовская Е.И., Стародубцев В.М.

between Turkey and Syria and Iraq, and for the Jordan River between the Middle East states. Intense interstate negotiations on the rational distribution of river water resources are taking place in Southeast Asia and South America, that is, practically globally.

Attention should be paid to the consequences of large reservoirs creating, such as flooding large areas of land in river valleys, resettlement of people from flooded settlements, as well as the loss of historical, cultural and spiritual heritage of peoples who lived in the area not just before the creation of artificial reservoirs, but also those peoples who lived there in the historical past. Architectural and spiritual monuments, which are cherished by peoples who once left these lands as a result of wars or other historical processes, are often flooded. Such facts are often simply ignored when designing reservoirs, and sometimes (unfortunately) such actions are carried out deliberately to "erase" the real historical memory of peoples.

What can be the solution to such heated debates? Real life shows that in each case the decision is made on the basis of the balance of interests and losses, based on a strategic assessment of the needs of the region at a particular historical moment. That is why new large reservoirs are being built, outdated projects are being reconstructed or liquidated, more and more attention is paid to environmental measures in the operation of artificial reservoirs. And under no circumstances should we forget that fresh water is a strategic resource of nations and states, the price of which will increase immeasurably. It is from this angle that we try to consider the problems of the Dnieper reservoirs [10-14].

All this variety of problems caused by the creation of large reservoirs deserves significant attention of our scientists, for which it is planned to create in NULES (initially on a voluntary basis) popular science center "Reservoirs and Environment" ("Dams and Environment"), making the object of scientists-ecologists attention artificial reservoirs of both Ukraine and other regions of the world. And this paper examines the problems of spatio-temporal dynamics of hydromorphic landscapes, coastal erosion, overgrowing of reservoir water area with vegetation, coastal development in the Kaniv Reservoir – the second in the Dnieper Cascade (Fig. 1). After all, the impact of reservoirs on the landscapes of adjacent areas is sufficiently covered by the example of reservoirs of different natural zones, including in our publications [9, 16, and 17]. Some attention is paid to the study of landscape changes in the littoral of the Kaniv reservoir and its islands, including those that are created in the reservoir [11, 12, 18, and 19]. It is important to note that certain changes, in particular the overgrowing of the reservoir after its creation, were predicted by well-known Ukrainian scientists, including in publications [6, 8]. And the task is to study the real dynamics of newly created landscapes in this reservoir during its operation. Considerable attention is paid to the processes of abrasion and erosion of shores, dredging of new lands within the reservoir, the threat of flooding and submergence of adjacent areas, including the southern outskirts of Kyiv, during extreme floods. In

preparing this section, we used the materials of our long (albeit periodic) research, including the implementation of a joint Ukrainian-Czech project, which were partially published in a number of articles [13, 14] listed in the bibliography.

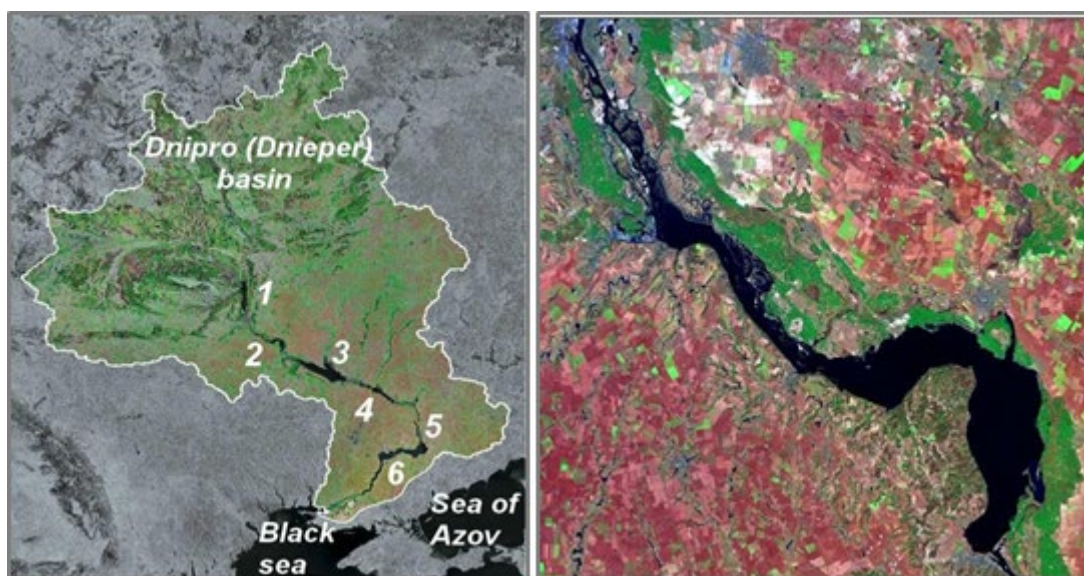

Fig. 1. Dnieper cascade of reservoirs (1-Kyiv, 2-Kaniv, 3-Kremenchuk, 4-Kamyanske, 5-Dnieper, 6-Kakhovka) and space image of Kaniv reservoir (Landsat-8)

Object of research.

Kaniv Reservoir is the second in the unique Dnieper cascade [2, 3], consisting of Kyiv, Kaniv, Kremenchuk, Kamyanske (under the old name – Dniprodzerzhynsk), Dnieper and Kakhovka reservoirs. The idea of the Dnieper flow regulating originated in the last (XIX) century, first from the need for water transport in the Dnieper rapids. Later, the needs of energy, industrial and municipal water supply, and later irrigation became relevant. Finally, in 1932, the dam construction and the filling of the first reservoir of the Dnieper HPP were completed. The Kaniv reservoir was created at the latest in the cascade. Construction of the Kaniv Dam began in 1963, the Dnieper was blocked with the dam and the reservoir began to be filled in 1972, and the filling to the normal water level (NWL) was completed in 1976. The design area of the water surface at the NWL 91.5 m was 581 km², the volume – 2.50 km³ (later increased to 2.62 km³), at the level of dead volume (LDV) 91.0 m the volume was 2,20 km³, the so-called “working” volume between the NWL and the LDV was 0.30 km³ (now it is slightly smaller). The length of the reservoir is 123 km, the maximum width is 8 km, the average width is 5.5 km, the average depth is 3.9 m, and the largest is 21 m [2]. It is important to take into account that the hydro-morphological characteristics change during the operation of the reservoir. Its area is gradually decreasing due to the dredging of new lands for country houses along the left-bank and right-bank dams, as well as due to overgrowing and siltation of shallow waters and increasing the area of islands. Although this trend is partially offset by the

abrasion of high shores.

Subject and research methods.

The subject of research is: 1) the dynamics of hydromorphic landscapes formation in the Kaniv Reservoir in time and space during the period of its operation in 1976-2020; 2) features of reshaping the shores of the Kaniv Reservoir under the influence of hydro-morphological processes, measures to protect the coast from erosion, deepening the channel and dredging of new land (mainly in the upper part of the reservoir), arrangement of fisheries, hunting and recreational facilities. The research of the Kaniv Reservoir lasted (albeit sporadically) for a long time, so the research methods changed significantly at different stages.

First of all, the long-term experience of studying the interaction of reservoirs and the environment in different natural areas was comprehensively analyzed, published in scientific journals, as well as obtained by the authors themselves [9,16,17]. Direct research on the reservoirs of the Dnieper cascade, including Kaniv, we began in 1993-1997 [10, 16, and 17]. Standard methods of soil science were used to study the impact of the reservoir on the coastal soils, primarily on flooding, waterlogging and soil erosion. Since 2010, we started more detailed route (terrestrial and aquatic) studies of the reservoir overgrowth by hydrophytic and hygrophytic vegetation with the formation of hydromorphic soils on the islands of the reservoir and its coast [7,10, 11]. For the first time, methods of remote sensing of the Earth were used by analyzing a series of space images Landsat-2, 4-5 and 7 to study the temporal and spatial changes of landscapes, as well as geospatial positioning of observation points with GPS GARMIN. The obtained results were widely used by the Dnieper Basin Department of Water Resources and the State Agency of Water Resources of Ukraine. At the last stage in 2020-2021, the study of the Kaniv Reservoir shores transformation was conducted using a Phantom-4-Pro quadcopter and analysis of Landsat-8 space images and digital terrain maps (Fig. 2) SRTM and GDEM with our “CzechGlobe” partners (Czech Republic).

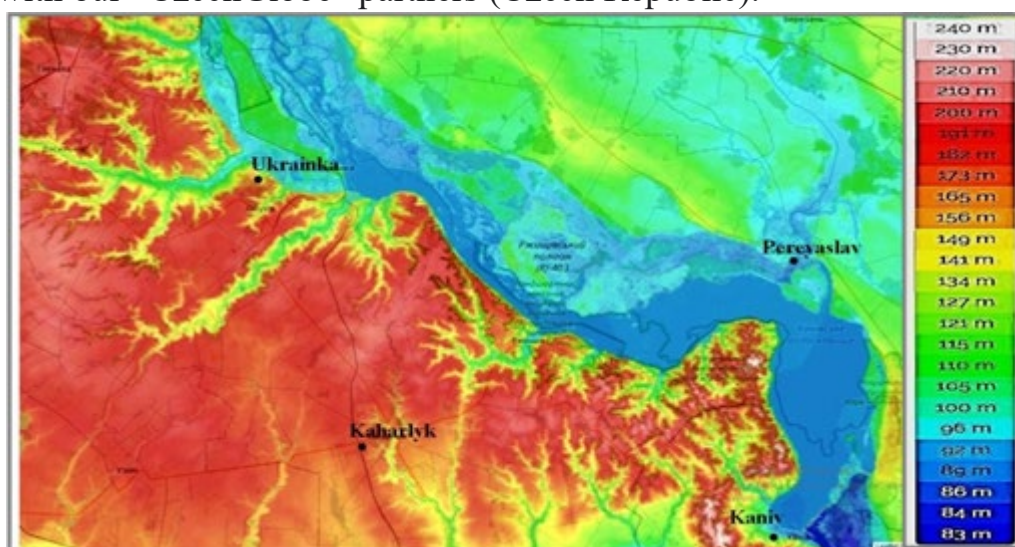

Fig. 2. Digital relief model of Kaniv Reservoir

Results and discussion.

Kaniv Reservoir was filled in 1976 and performs the functions of daily and weekly regulation of the Dnieper runoff to generate electricity mainly during "peak" periods. Thus, its levels fluctuate in a small range of only 20-30cm (Fig. 3). Only in 2010, due to the threat of severe floods [12] and possible flooding of cottages in Koncha-Zaspa, its level was reduced by almost 1 m. The hydro-morphological characteristics of the object change significantly during its operation. In particular, the water surface area [3] and the regulatory capacity of the reservoir decreases due to the accumulation of silt on the bottom, which researchers estimate up to 1 m thick, although the main channel is periodically washed, shallow waters overgrown with macrophytes, island area increases. An important role is played by the hydro-alluvium (dredging) of new lands for country house and cottage development along the left-bank and right-bank dams in the upper part of the reservoir, the area of which we have estimated at more than 1,100 hectares. The formation of hydromorphic landscapes in the reservoir is significantly influenced by geomorphological features of the territory, as both shores of the upper (river) part of the reservoir are lowland, and in the middle and lower (lake) parts the right bank is high and steep (Fig. 4). At the same time, it is in the area of the high right bank that coastal abrasion and erosion occur most strongly, i.e. the banks are transformed (or "reworked" as it is called), and we will discuss this process in detail in Section «**Features of bank transformation in Kaniv Reservoir**».

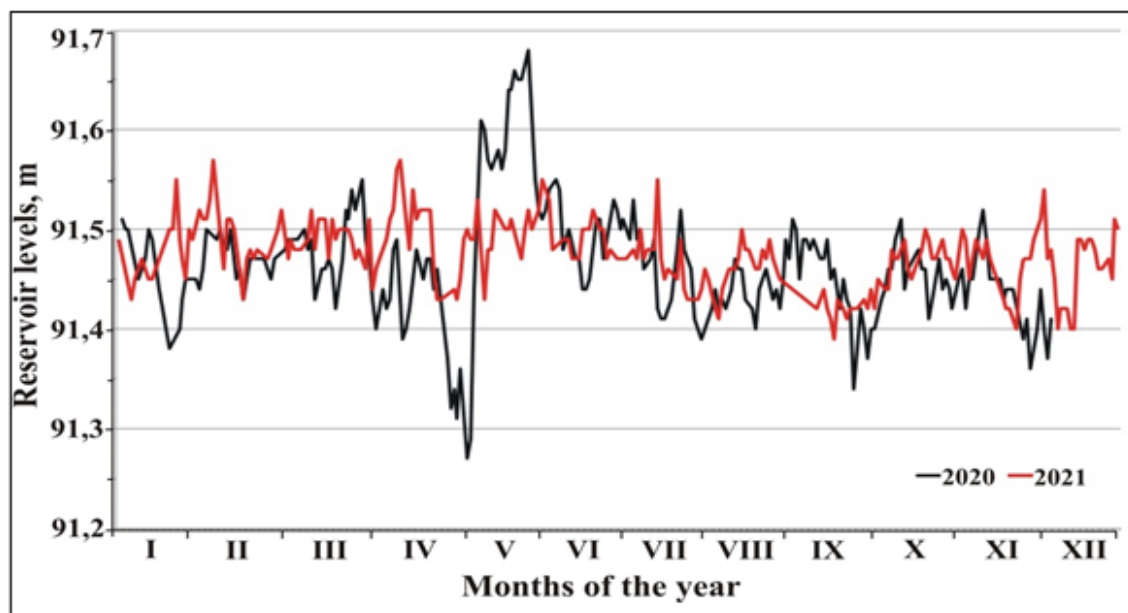

Fig. 3. Fluctuations in reservoir levels in 2020 and 2021

Formation of hydromorphic landscapes in the Kaniv Reservoir.

We use the term "hydromorphic landscapes" as a working name for a set of landscapes formed in reservoirs on hydromorphic soils and shallow sediments under the influence of hydro-morphological, biotic and abiotic processes. And although this term is considered debatable [5], this approach allows us to consider the diversity of

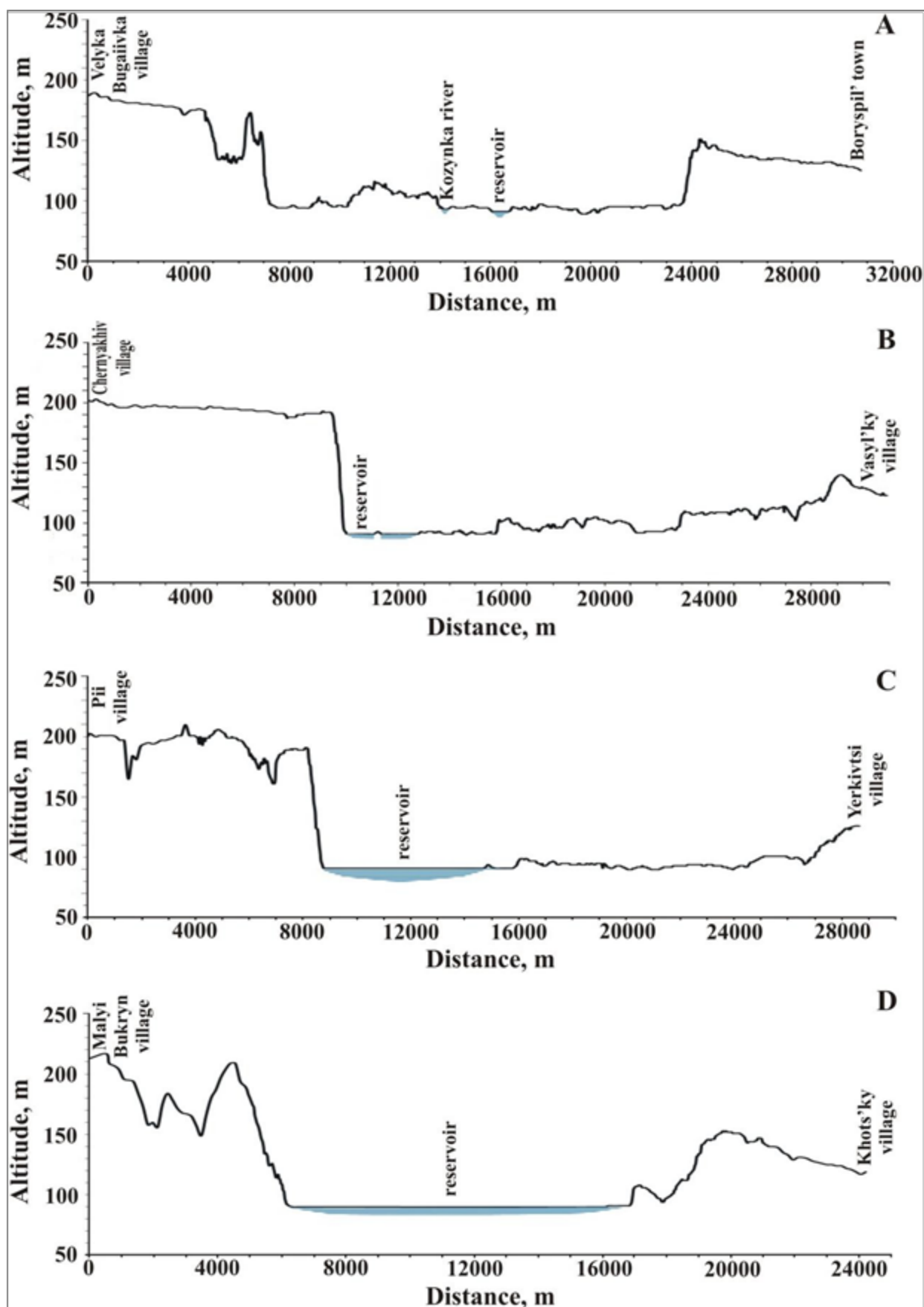

Fig. 4. Transverse profile in the upper (A), middle (B + C) and lower (D) parts of the reservoir

new landscapes formation processes or changes in their existing under the influence

of surface water and groundwater of reservoirs in large groups, both littoral and dry land.

In this publication we emphasize first of all the results of remote sensing of the Kaniv Reservoir region, emphasizing the change of water surface areas and, accordingly, the areas of hydromorphic landscapes as a result of their development or destruction, as well as the interaction of water bodies with the coast (banks transformation). If in the first stage of research (at the turn of the last century) mostly field routes were performed on the coast and in winter on the islands (Fig. 5), since 2010 NASA space images – MSS, Landsat- 2, 4-5, 7 and 8 have been actively used to assess landscape changes in time and space, and field water routes were carried out with the support of the Dnieper Basin Management of Water Resources, to which the research results were transferred for implementation.

Fig.5. The first stage of field research

At the first stage, more attention was paid to the study of hydromorphic soils formed under conditions of waterlogging or periodic flooding on existing and newly formed islands, mainly in the upper part of the reservoir (Fig. 6). Among them, sod soils of various degrees of gleying, as well as meadow, meadow-swamp and swamp soils predominated. It is important to note that the formation of soils as a biotope basis of hydromorphic landscapes occurs differently on the "frontal" (mostly northern) part of the islands and on the rear (mostly southern) part of them according to hydro-morphological features and patterns of litho-morphogenesis. In the first case, sandy or sandy-loam layered alluvium is deposited by currents, which is gradually overgrown by meadow and later by shrub and woody vegetation. Here sod and soddy-gley low-humus soils with weakly differentiated profile are predominantly formed. In the rear part of the islands, where the current is smaller, coastal-aquatic and aquatic vegetation is actively developing in shallow water. Dead organic matter, often with layers of silt, gradually accumulates at the bottom of the shallow water and the soil profile is formed from the bottom up. Swamp and meadow-swamp soils with little decomposed organic matter in the upper horizon are formed.

Fig. 6. Soil profiles on the islands of the reservoir: sod (left), soddy-gley(center) and meadow-swamp soils (right)

Coastal-aquatic and aquatic vegetation, its distribution and successions have been studied around the islands and in shallow water, which are more thoroughly described in numerous works of botanists, in particular in publications [6, 7, 15]. As part of the very diverse and well-studied vegetation of the reservoir, attention was paid to the active spread (expansion) in its upper part in the shallows of floating water nut (*Trapanatans* L.) and yellow jugs (*Nuphar lutea*) listed in the Green Book of Ukraine (2009). Shallow waters with coastal-water and shrub-tree vegetation are overgrown rapidly (Figs. 7 and 8).

Fig. 7. Aquatic vegetation in the reservoir shallow waters

In the middle part of the reservoir, the formation of hydromorphic landscapes is characteristic of shallow waters with numerous islands, distributed along the coast near the Rzhyschiv military range, where the village of Gusyntsi and its agricultural lands were flooded (Fig. 9). And along the high right bank in the middle and lower (lake-like) parts of the reservoir fragments of hydromorphic landscapes, which we studied using a quadcopter [13], are formed mainly in landslides, talus from high cliffs and outcrops of ravines into the reservoir (Fig. 10).

Fig. 8. Overgrowth of shallow waters and islands of the Kaniv Reservoir with coastal-aquatic and terrestrial vegetation

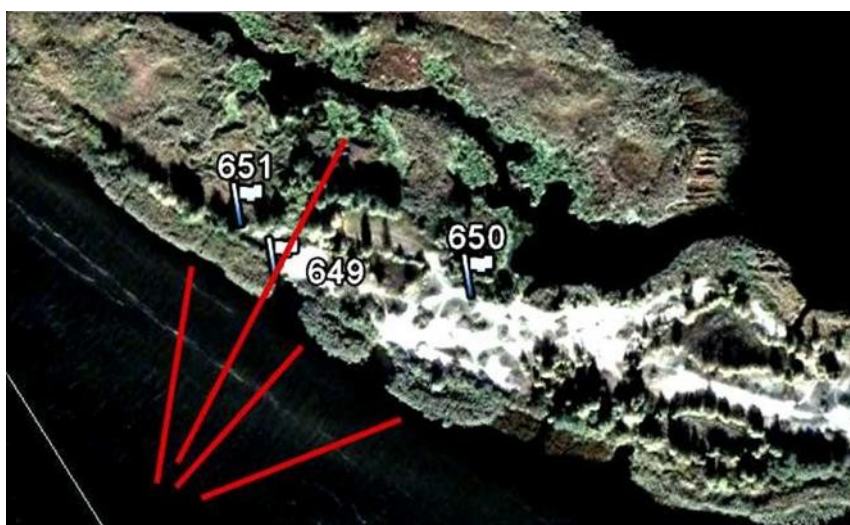

Fig. 9. Fragments of coastal-aquatic vegetation adjacent to the islands near the Rzhyschiv military range (with GPS-points)

Fig. 10. Fragments of hydromorphic landscapes along the high right bank at the foot of marl cliffs

In general, the processes of shallow water overgrowth and the formation of new hydromorphic landscapes in the Kaniv Reservoir are influenced primarily by the influx of large amounts of nutrients from the Dnieper and Pripyat Rivers, which accumulates in the Kiev Reservoir, and Desna River water, which is enriched with dissolved organic matter in swamps of their basins. The wastewater of the Bortnychy system, which purifies the waters of the Kyiv metropolis, also plays a significant role in the inflow of nutrients. We should also take into account the role of hydraulic alluvium lands (dredged lands) creation along the right bank with the formation of non-flowing "Venice" canals to elite cottages, clearly visible from space, where the Dnieper water stagnates, pollutes and "blooms" (Fig. 11, 12).

Fig. 11. Non-flowing canals to elite buildings (left) and private islands on hydraulic alluvium lands (right)

The movement of Dnieper River water in the reservoir and infrastructural objects of the left-bank country massifs are slowed down. The hydraulic alluvium new lands formation, together with the intensive construction of the territories adjacent to the upper part of the Kaniv Reservoir, significantly threatens the possibility of passing extreme floods on the Dnieper River and flooding the southern part of Kyiv [4,12,13].

Fig. 12. "Blooming" of water in the middle part of the reservoir (Landsat-8,2021-08-15)

After the first attempts to display the spatio-temporal dynamics of landscapes on topographic maps based on the content of MSS and Landsat-2 space images, which became available to us from the NASA archives [11,12,18], we began to systematically use image visualization Landsat-2, 4-5, 7, 8 in a computer program (Isodata algorithm). The series of images (Fig. 13) of the reservoir upper part (between the protective dams) shows the area before filling the reservoir (1975), and then the time series until 2018 and an example of images classification with 6 classes of surface (deep water, shallow water with vegetation, aquatic vegetation floating, coastal-water and meadow vegetation, shrub-forest vegetation, dry land). To compare the areas, late summer images were used, when the vegetation was maximally developed [19]. In addition, the seasonal dynamics of hydromorphic landscapes from the flood period to the stage of maximum development of aquatic and coastal-aquatic vegetation was detected, as well as its gradual extinction until winter (if, of course, high-quality cloudless images were collected). A strikingly large increase in the area of such landscapes in one season was in the hottest 2010. The development of vegetation in the Kaniv Reservoir is also facilitated by the long-term increase in water temperature during the growing season of about 0.65°C for decades [3]. In recent years, Sentinel-2a and 2b images have been used to study spatio-temporal dynamics.

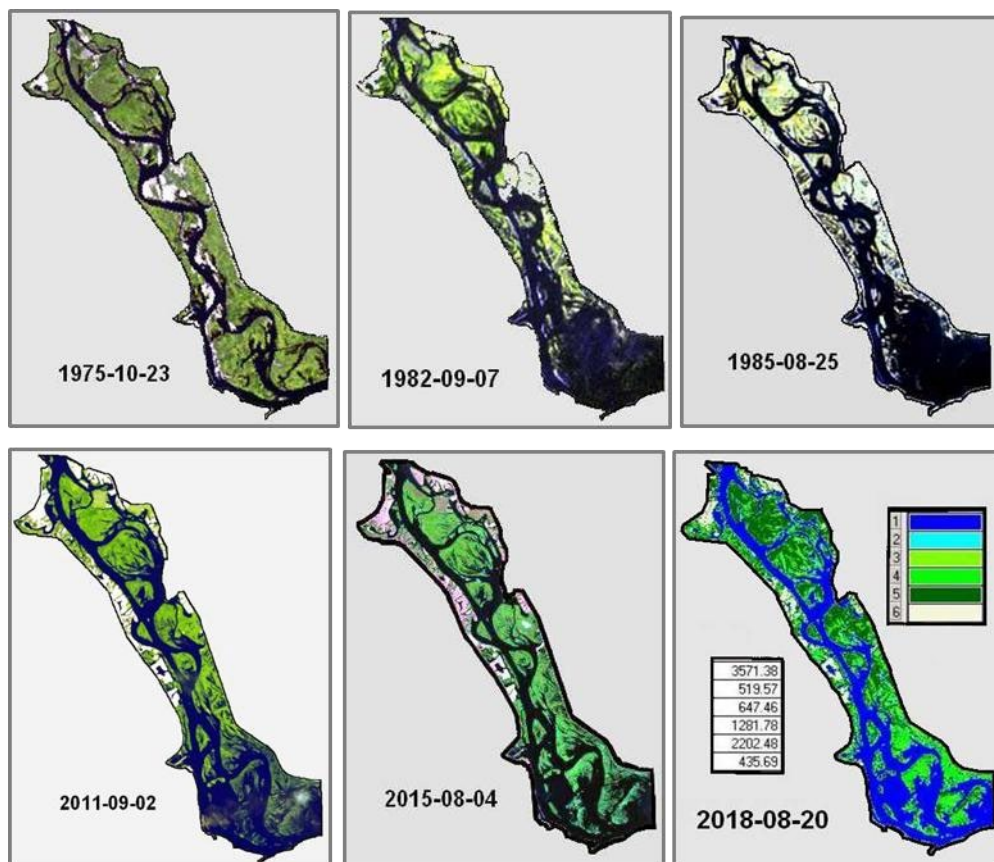

Fig. 13. Spatio-temporal dynamics of landscapes in the upper part of the reservoir according to the satellites Landsat-2, 4-5, 8 and an example of the space image classification. In 1975, the area was not flooded yet

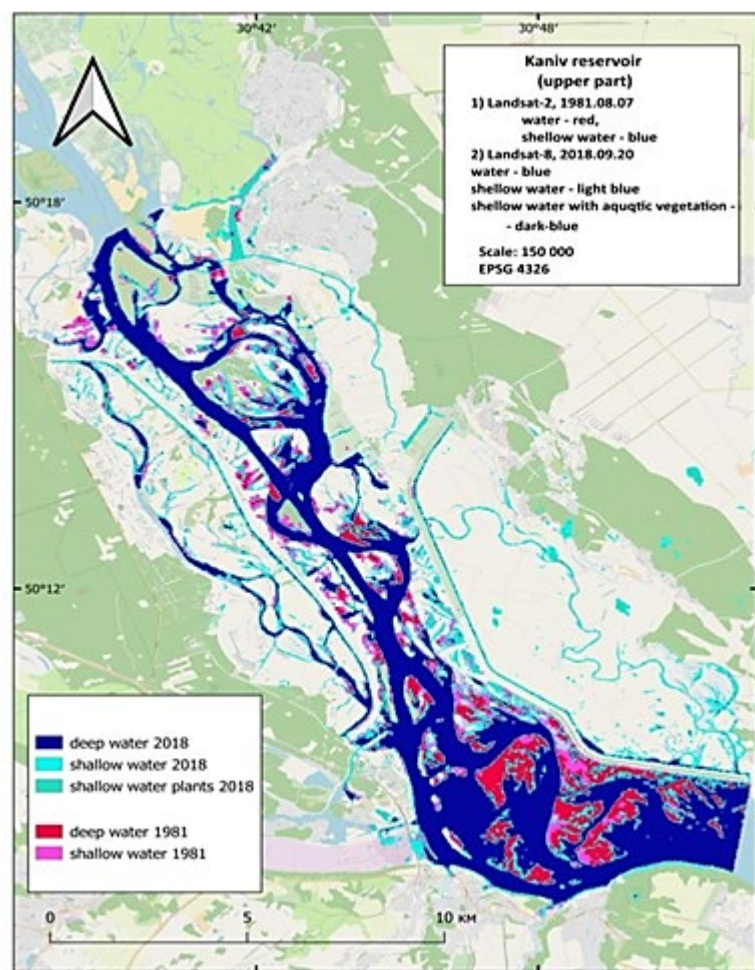

Fig. 14. Assessment of landscapes changes in the upper part of the reservoir for the period 1981-2018

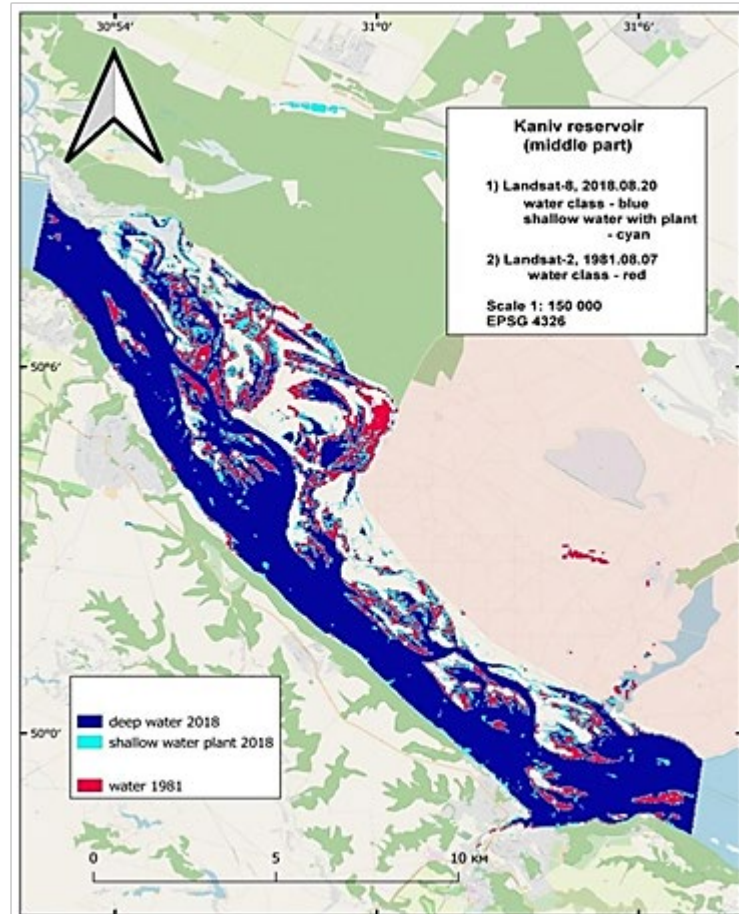

Fig. 15. Assessment of landscape changes in the middle part of the reservoir for the period 1981-2018

Quantitative assessment of changes in landscapes is carried out by comparing (overlapping) classified images (operation "change detection") for the period of observations. An example of such an assessment for the Kaniv Reservoir for the period from 1981 to 2018, carried out in the program QGIS-3.2.0, is shown in Fig. 14-16.

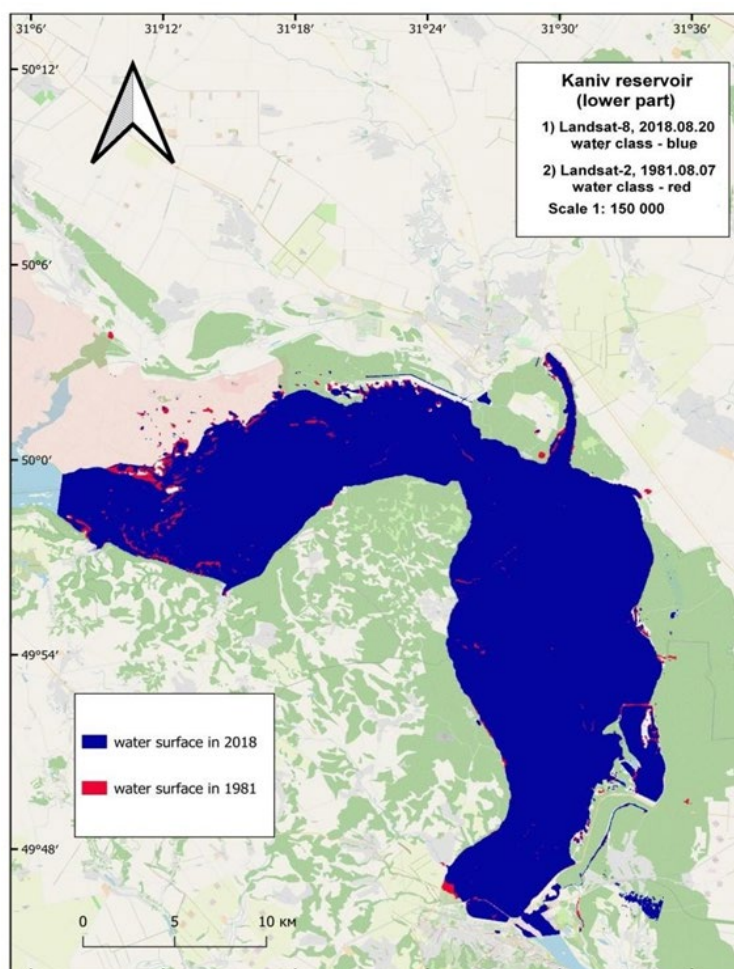

Fig. 16. Assessment of landscapes changes in the lowerpart of the reservoir for the period 1981-2018

Features of bank transformation in Kaniv Reservoir.

The geological structure of the Dnieper river valley in this area involves layers of different ages – from Paleozoic to Cenozoic. The contours of the reservoir water table (675 km² with a total volume of 2.62 km³) are determined by the features of relief and geological structure (Fig. 2, 4). Soil-forming rocks on the high right bank are mainly coarse-grained light-loam loess. They are underlain by layered Neogene and Paleogene sediments of different mechanical composition (particle size distribution), and at the height of the normal water level (NWL) of the reservoir there are marl clays, which significantly weaken the processes of shore abrasion. On the low left bank there are alluvial sands of the “pine” terrace, which are further overlain to the east by loess-like loams. Soil cover of the high coast is dark-gray podzolic soils and chernozem (typical and podzolic) of varying degrees of erosion. Hydromorphic

and semi-hydromorphic soils are widespread on the low shores, and on the “pine” terrace along the left bank there are sod-podzolic soils, more typical for Polissya, occupied by forest vegetation.

Features of the geological structure of the region, relief and soil and vegetation significantly affect the bank transformation during long-term operation of the reservoir under the influence of hydro-morphological processes, measures to protect the coast from erosion, channel deepening and hydraulic alluvium of new land by dredging (mostly in upper part of the reservoir), arrangement of fishery, hunting and recreational facilities. The relief of the territory adjacent to the Kaniv Reservoir differs significantly in its upper river part from the middle and lower - lake-like (Figs. 2, 4). The shores of the upper part of the reservoir are low and sloping, sometimes even below the level of the reservoir. Therefore, the area is protected by dams and needs protection from waterlogging. And in the middle and lower parts of the reservoir the right bank is high and steep, often with vertical cliffs to the reservoir. Accordingly, this part of the shore exposed to waves and currents, especially when the level fluctuates due to runoff regulation. And the shores themselves are subject to planar and strong ravine erosion. The left bank is very low and swampy from the village of Kyiliv to the town of Pereyaslav, further south is a gentle “pine” terrace.

The bank transformation in the upper part of the reservoir began when it was built, when the low banks were separated by dams from potential flooding when filling the reservoir, and pumping stations were built in the area of Plyuty and Kyiliv villages to drain filtration water and water from the small rivers Kozynka and Pavlivka. However, significant changes began when within the water area of the reservoir hydraulic alluvium of new lands began to create by dredgers during the deepening of the main channel and take them for development by country societies (“dachas”) and private estates. The thickness of the accumulated (“washed”) sand did not exceed 1-3 m above the NWL, which did not provide such buildings from inundation during high floods, non-flowing canals between individual building blocks were built, in which water became stagnated and “bloomed”, as shown earlier (Fig. 11, 12), access of the population to the reservoir was stopped.

Already in 2010, the area of hydraulic alluvium of lands by dredging exceeded 1,100 hectares, much of which has been developed by the owners and is no longer diagnosed in space images. It is extremely important to inform that such construction significantly hinders the possibility of passing extremely high floods in this part of the Dnieper River and threatens flooding and waterlogging of the southern part of Kyiv and adjacent to the reservoir settlements [12]. After our appeal in 2013 to the Ecological Prosecutor's Office of Ukraine with such information, the alluvium of lands within the reservoir water area was stopped for several years. However, in recent years it has been actively renewed (Fig. 17. 18), so this problem needs to be addressed at the state level.

Fig. 17. Hydraulic alluvium of new lands by dredgers in the Kaniv Reservoir: on the left – accumulated (“washed”) areas in the upper part of the reservoir (shown by arrows), on the right - closed access to the reservoir by buildings

Fig. 18. Active restoration of alluvium lands by dredging and a construction development in the former water areas in 2021

Already in 2010, the area of hydraulic alluvium of lands exceeded 1,100 hectares, much of which has been developed by the owners and is no longer diagnosed in spaceimages. It is extremely important to inform that such construction significantly hinders the possibility of passing extremely high floods in this part of the Dnieper River and threatens flooding and waterlogging of the southern part of Kyiv and adjacent to the reservoir settlements [12]. After our appeal in 2013 to the Ecological Prosecutor's Office of Ukraine with such information, the alluvium of

lands within the reservoir water area was stopped for several years. However, in recent years it has been actively renewed (Fig. 17. 18), so this problem needs to be addressed at the state level.

As already mentioned, large-scale (to some extent unique) measures have been taken at the Kaniv Reservoir to engineering the protection of low-lying shores and to create so-called “polder” systems here. Almost 80 km of embankment dams, 7 pumping stations with a capacity of 159.2 m³ / sec, and 75 km of drainage canals were built to protect the coastal soils from inundation and waterlogging. In total, 45.6 thousand hectares of land were protected from flooding, including 25.2 thousand hectares of agricultural land, as well as the city of Pereyaslav (formerly Pereyaslav-Khmelnytsky). It should be noted, however, that the operation of pumping stations has become an extremely acute problem in recent decades due to the significant increase in the cost of electricity. Under such conditions, the shutdown of pumping stations will lead to inundation and waterlogging of protected areas, including elite houses and cottages that were built on these lands. A particularly dangerous situation will develop on the western outskirts of Pereyaslav [12]. The massif "Protection of floodplains of the rivers Trubizh and Karan" 45 km long and 4 to 12 km wide is located near the town of Pereyaslav. The area of 30 thousand hectares is protected, including reclaimed lands along the Karan and Trubizh rivers (11 thousand hectares), the outskirts of Pereyaslav, as well as a number of villages along the Karan River. Protection is provided by three dams, a drainage channel and a powerful pumping station. This station, which has 8 pumps, annually pumps 300-400 million m³ of water from the Trubizh River and the drainage canal. To eliminate siltation of the channel near the pumping station, about 10 thousand m³ of sediments are removed annually. Operating costs for these works have increased significantly in recent decades due to rising electricity prices and the cost of the work itself. However, it is not possible to stop pumping river and drainage water into the reservoir, as protected areas will be flooded. This is how a complex engineering decision on land protection has become a burden on the state budget.

Of particular note is the erosion of the high banks along the middle and lower part of the Kaniv Reservoir (from the village of Khalepya to the Kaniv town). Soil-forming rocks on the high right bank – mostly loamy, quite susceptible to water erosion. And they are underlain mainly by layered Neogene and Paleogene deposits of different particle size distribution. It is extremely important that the territory is highly dissected (Kaniv dislocations, Fig. 4), the slopes to the Dnieper are mostly steep and sloping, of various shapes and granulometric composition (“texture”), directly to the reservoir water's edge they often end in vertical steep cliffs of marl clays up to 20-25 m. There are also cliffs of the same height at a considerable distance from the reservoir, mostly loess, as a result of past tectonic movements (for example, near the village of Grebeni). The territory is also divided by ravines (Figs. 2, 21, 24), in which the vertical loess exposure also reach 19-20 m. The total height

of the loess height above the reservoir level is more than 100 m. Shores with cliffs of marl clays stretch (Figs. 20, 21, 25) in a continuous strip from the town of Rzhyschchiv to the village of Khodoriv and continue almost to the Trakhtemyriv village. They are quite resistant to erosion by running water and waves of the reservoir, but still subject to physical and biological weathering in the upper layer (including the roots of woody vegetation). There are collapses of the rock in whole blocks, including trees (Fig. 20).

Fig. 19. Protected valley of the Trubizh River (above), cottages in the area of possible flooding (in the middle), Trubizh pumping station (below)

In general, the transformation of the shores here occurs both under the action of currents and waves of the reservoir, and under the influence of surface runoff, which is concentrated in small and large ravines and destroys marl clays (Fig. 21). Hydromorphic landscapes are formed in fragments at the outlets of ravines [13] during the development of coastal-aquatic and aquatic vegetation on ravine sediments.

Fig. 20. The shore near the village of Balyko-Shchuchynka (left) and an example of marl clays destruction (right)

Fig. 21. Transformation of shores by ravines with outputs of marl clays: 1-deep ravine; 2- shallow ravines; 3-fragments of hydromorphic landscapes created by coastal-aquatic and aquatic vegetation on ravine sediments

In some parts of the right bank there are high loess cliffs at a considerable distance from the water's edge (Fig. 22), which is typical for Kaniv dislocations. And the area between the cliffs and the reservoir is densely overgrown with woody vegetation and quite resistant to erosion. The most eroded parts of the coast were studied in detail by Panasyuk I.V. with colleagues [7]. And the average intensity of transformation of shores on the basis of long-term monitoring is estimated from 0.1 to 6.87 m with a long-term average of 0.46 m [1]. In general, researchers believe that the rate of erosion over the past 20 years has decreased significantly, except for some areas.

It is worth noting that to combat coastal erosion on the most valuable parts of the coast, such as the famous Monument of Glory in honor of the Great Patriotic War in Balyko-Shchuchynka – protection is provided by a stone dump (Fig. 23).

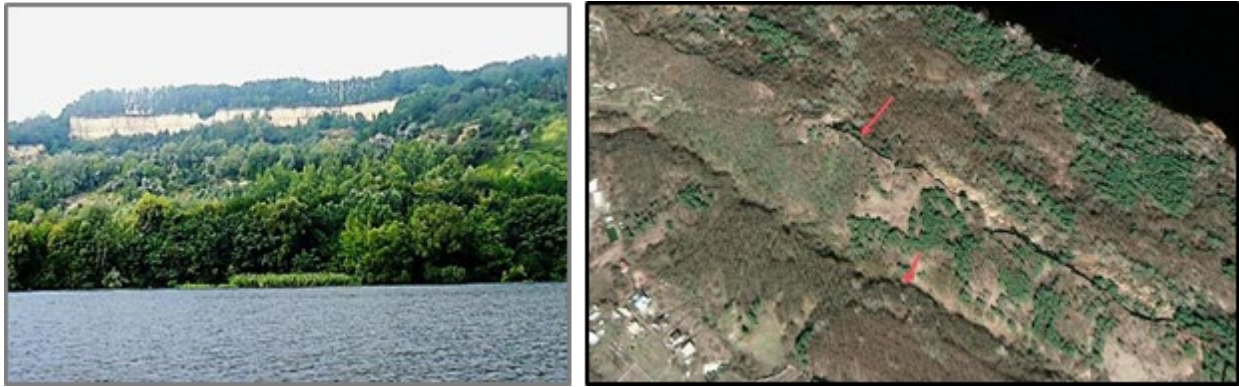

Fig. 22. Loess exposures (cliffs) near the village of Grebeni: on the left - view from the reservoir, on the right – view from above (arrows show cliffs)

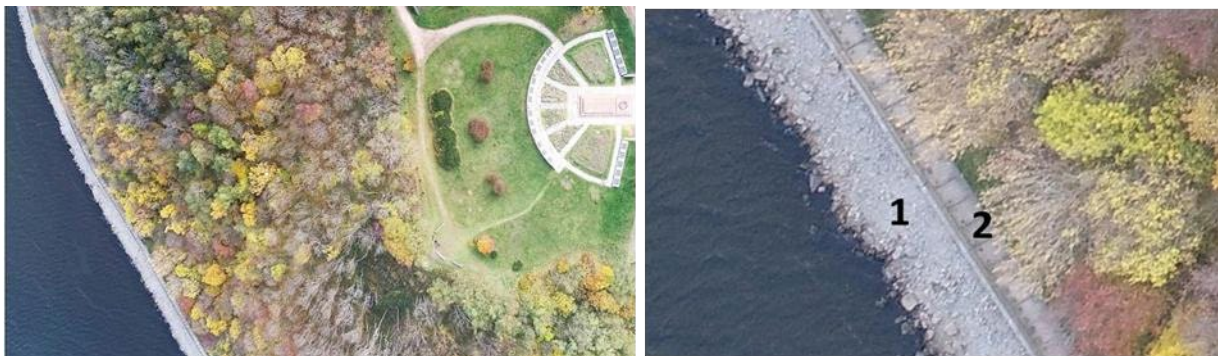

Fig. 23. The Monument of Glory in Balyko-Shchuchynka protection against erosion by the stone dump

Actively growing deep ravines remain a great danger for the landscapes of the right bank (Fig. 24). Although they are mostly forested, the lack of earthen ramparts around their tops leads to the ravines advance on arable land and infrastructure.

Fig. 24. A deep active ravine north of Rzhyschiv advances on arable land

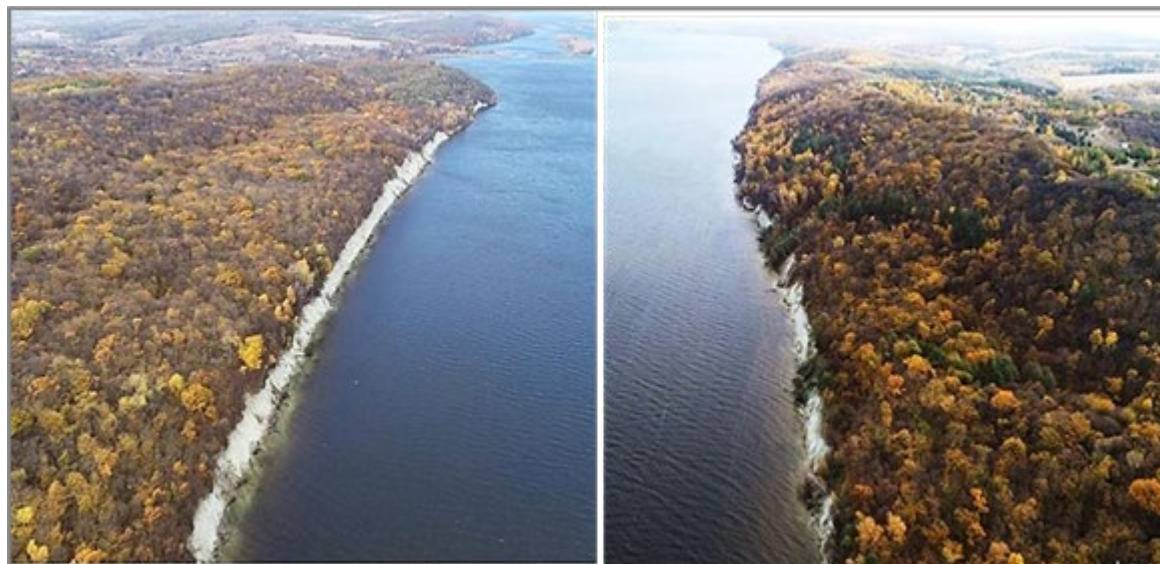

Fig. 25. General view of the steep cliffs on the right bank from the Balyko-Shchuchynka village to the town of Rzhyshev (left) and to the village of Trakhtemyriv (right)

Recreational role of Kaniv Reservoir.

Although a number of negative ecological processes take place on the coast, islands and water area of the Dnieper Reservoirs, including the Kaniv Reservoir, their recreational role is very large. After all, a large number of cities and villages of Ukraine are concentrated along the Dnieper and the cascade of reservoirs. Many recreation centers, yacht clubs and other recreational facilities have been established in the upper ("river") part of the Kaniv Reservoir. On many islands in the summer there are many natural recreation centers, where sanitary conditions are not always optimal. And the mountains of garbage after such "vacationers" do not improve the ecological situation here, which is clearly seen in the block of our photos (Fig. 26). But the real evil for the recreational use of the Kaniv Reservoir was the inaccessibility of the shores for local citizens. Huge fences, barriers, security separate locals from the shores and water for tens of kilometers along both the right and left banks from Kyiv to the town of Ukrainka or the village of Kyiliv. However, luxury villas are located downstream directly in the coastal protection zone near the water, increasing water pollution and "blooming" of water.

Fig. 26. Examples of organized and unorganized recreation on the islands of the Kaniv Reservoir

Conclusions

1) Our research has shown that the increase in the area of hydromorphic landscapes in the Kaniv Reservoir in 1981-2000 averaged 49 ha / year, in 2001-2018 – 86 ha / year, and the average increase for the whole period was 70.5 ha / year. The total area of these landscapes growth was 2680 hectares, with the largest increase in the upper and middle part of the reservoir.

2) As part of the diverse and well-studied vegetation of the reservoir, it is advisable to emphasize the spread (expansion) of floating water nut (*Trapa natans* L.) and yellow jugs (*Nuphar lutea*), listed in the Green Book of Ukraine (2009), in shallow water of the reservoir upper part due to inflow of organic matter with wastewater and high summer temperatures.

3) The soil cover of the islands is formed according to the litho-morphogenesis of their different parts. On the anterior (relative to the current) parts of the islands, silty- sandy and loamy-sandy layered sediments are deposited, on which meadow and shrubby-woody vegetation settles and sod soils of various degrees of hydromorphism (and even podzolization) forming with light granulometric composition (texture), low-humus content, and with poorly differentiated profile. The rear shallow part of the islands is dominated by cattail-reed vegetation; the soil profile is formed from the bottom up by accumulating organic matter of dead plants with layers of alluvium. It is dominated by swampy and meadow-swamp strongly gleyed soils with a layer of poorly decomposed (or weakly peat) organic matter on the surface.

4) Intensive increase in the area of hydromorphic landscapes is observed and forecasted in the rear (relative to the current) part of large islands in the upper (river) part of the reservoir, along the left bank of the dam to the village of Kyiliv, in the area of wetlands between the Kyiliv village and Rzhyschiv military range. Active overgrowing with aquatic vegetation (with floating leaves) continues in the summer throughout the territory between the town of Ukrainka and the village of Kyiliv. Fragmentary formation of hydromorphic landscapes continues along the high coast (marl cliffs) of the right bank on landslides deposits.

5) The role of non-flowing canals to individual and country buildings on dredged lands in strengthening the "blooming" of water due to the reduction of flow rate and household pollution was detected.

6) In the methodological plan at the hydromorphic landscapes analysis on space images it is expedient to specify: a) diagnostics of territories with submerged aquatic vegetation distribution; b) the correctness of the proposed by us classification of the earth's surface types in addition to the standard use; c) the reliability of the method of assessing the possible flooding of territories during extreme floods because of building development intensification in recent years and overgrowing with woody vegetation.

7) The problem of the coast transformation on the high right bank due to erosion and other exogenous processes remains relevant, although the rate of erosion has decreased significantly over the past 20 years, except in some areas. The average intensity of shores transformation on the basis of long-term monitoring is estimated from 0.1 to 6.87 m per year with an average long-term value of 0.46 m / year [1]. There is still a need for quality care of forest plantations, which protect the shores from erosion and landslides, the earthen ramparts around the active ravines tops, reducing the area of arable land adjacent to the slopes. And the most valuable areas of the coast need engineering protection, as it has already been done near the famous monument in Balyko-Shchuchynka, river ports, etc. We consider it inexpedient to recommend the State Administration for Tourism Development of Ukraine to resume the use of "Raketa" vessels on this reservoir for water transport due to high waves, which increase the shores abrasion.

8) We consider the problems of assessing their recreational suitability and environmental value, prospects for fishery use, radioactive contamination, as well as the loss of historical, cultural and spiritual heritage due to the construction of the reservoir and the resettlement of people from flooded settlements to be priority for further study of the Kaniv Reservoir landscapes.

The research was carried out with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine – Agreement №M / 65-2021 dated 17.11.2021, and SCERIN – the regional network of the GOF-C-GOLD program (NASA).

Литература

Глава 1.

1. Акименко, Г.В. Инновационные технологии в преподавании курса «Психология и педагогика» в медицинском вузе. // Г.В. Акименко. Инновационные технологии в науке и образовании / Сборник статей победителей IV Международной научно-практической конференции в 3 частях. - Пенза: Издательство: «Наука и Просвещение». Часть 3. 2017. С. 10-14.
2. Акименко, Г.В. Психология и педагогика. Учебно-методическое пособие для обучающихся по основной профессиональной образовательной программе высшего образования - программе специалитета по специальности «Фармация». // Г.В. Акименко, Т.М. Михайлова. Том. Часть 2. Изд-во Кемеровский государственный медицинский университет, Кемерово, 2017. 124 с.
3. Асанов, С.А. // Акименко Г.В., Архаров Е.В., Асанов С.А., Зуев И.А., Ильевич Т.П., Каспаров И.В., Манакин Е.А., Питько Р.И., Попов А.Г. / Методология, методика и инструментарий психолого-педагогических исследований [Электронный ресурс]: монография. – Эл. изд. - Электрон. текстовые дан. (1 файл pdf: 111 с.). - Нижний Новгород: НОО «Профессиональная наука», 2020. - Режим доступа: http://scipro.ru/conf/monographpedag_250320.pdf. (дата обращения 20.04.2020).
4. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании // Высшее образование в России. 2004. № 11. С. 3-13.
5. Блонский, П. П. Психология и педагогика. Избранные труды. М.: «Юрайт», 2016. 143 с.
6. Лаврентьева, Н.Б. Резервы оптимизации модульного обучения на основе мотивационного программно-целевого управления и педагогической фасилитации // Н.Б. Лаврентьева, И.И. Кулешова / Педагог: наука, технология, практика. Барнаул. 2001. С.29- 35.
7. Левитес, Д.Г. Практика обучения: современные образовательные технологии // Д. Г. Левитес. М.: Изд-во «Институт практической психологии», 2018. 288 с.
8. Настройка образовательных структур в Европе. Вклад университетов в Болонский процесс // Tuning General Brochure: <http://www.unideusto.org/tuningeu/documents.html> (дата обращения: 20.03.2020 г.)
9. Неудахина, Н.А. О возможностях применения технологии визуализации учебной информации в вузе // Н. А. Неудахина / Ползуновский альманах. 2002. № 3-4. С. 115-121.
10. Полат, Е.С. Современные педагогические и информационные

технологии в системе образования: учебное пособие // Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. М.: Издательский центр «Академия», 2007. 368 с.

11. Селевко, Г.К. Дидактические структуры учебного курса // Вопросы дидактики в техническом вузе. Омск, 1985. С.45-64.

12. Селезнева, Н.А. Качество высшего образования как объект системного исследования: лекция-доклад // Н. А. Селезнева. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2003. 95 с.

Глава 2.

1. Dudley D. Dreiser and the Land of the Free. New York : The Beechurst Press, 1959. 485 p.

2. Elias R. H. Theodore Dreiser : Apostle of Nature / Emended Edition. Ithaca, New York : Cornell Univ. Press, 1970. 435 p.

3. Elias R. H., Bradley S. (Eds.). Letters of Theodore Dreiser : A Selection (3 Volume Set). Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1959. 1088 p.

4. Swanberg W. A. Dreiser. New York : Charles Scribner's Sons, 1965. 614 p.

5. Matthiessen F. O. Theodore Dreiser. New York : William Sloane, 1951. 267 p.

6. Lehan R. Theodore Dreiser: His World and His Novels. Carbondale, Edwardsville : Southern Illinois Univ. Press, 1926. 312 p.

7. Gerber P. Theodore Dreiser. New York : Twayne Publishers, 1964. 220 p.

8. Lunden R. The Inevitable Equation. The Antithetic Pattern of Dreiser's Thought and Art (Studia Anglistica Upsaliensia). Uppsala : Almqvist & Wiksell, 1973. 186 p.

9. Moers E. Two Dreisers. New York : Viking Press, 1969. 366 p.

10. Засурский Я. Н. Теодор Драйзер. Жизнь и творчество. Москва : Издательство Московского университета, 1977. 320 с.

11. Батулин С. С. Драйзер. Москва : Молодая гвардия, 1975. 334 с.

12. Батулин С. С. Портреты американских писателей : Л. Стеффенс, Дж. Лондон, Т. Драйзер. Москва : Худож. лит., 1979. 422 с.

13. Панкова Л. Г. Теодор Драйзер : життя і творчість. Київ : Дніпро, 1974. 98 с.

14. Hussman L. Dreiser and His Fiction. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1983. 224 p.

15. Lingeman R. Theodore Dreiser. An American Journey. 1908-1945. New York : G.P. Putnam's Sons Publishers, 1990. 544 p.

16. Lingeman R. Theodore Dreiser. At the Gates of the City. 1871-1907. New York : G.P. Putnam's Sons Publishers, 1986. 478 p.

17. Давиденко Г. Й., Стрельчук Г. М., Гринчак Н. І. Історія зарубіжної літератури ХХ століття : навч. посіб. / 3-тє вид. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

18. Історія зарубіжної літератури ХХ століття : навч. посіб. / ред. В. І. Кузьменко. Київ : Академія, 2010. 495 с.

19. Бодик О. П. Тема «бажання» як художнє втілення соціально-психологічних процесів американського суспільства рубежу століть у творчості Т. Драйзера. Матеріали ІХ Міжвузівської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми економіки, суспільства, особистості сучасної України» 16-17 квітня 2015 р. / Редкол.: Масалаб Р.М. (відп. ред.) та ін. Краматорськ : ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут», 2015. Ч. 2. С. 109-114.

20. Морозкина Е. А. Творчество Теодора Драйзера и литературное развитие США на рубеже XIX-XX веков. Автореф. дисс. ... док. филол. наук : 10.01.05 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 1995. 40 с.

21. Драйзер Т. Жизнь, искусство и Америка. Статьи, интервью, письма / [Сборник]. Москва : Радуга, 1988. 416 с.

22. Dreiser Th. Now Comes Author Theodore Dreiser. In: Dreiser Th. A Collection of Uncollected Prose / Ed. by D. Pizer. Detroit : Wayne State University Press, 1977. 371 p.

23. Писатели США о литературе. В 2-х т. / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1982. Т. 1. 294 с.

24. Гарленд Х. Крушение кумиров. Писатели США о литературе. [сб. статей] / [Пер. с англ.]. Москва : «Прогресс», 1982. Т. 1. С. 176-190.

25. Засурский Я. Н. Американская литература XX века / 2-е изд., испр. и доп. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 501 с.

26. Dreiser Th. The Real Howells. In: Dreiser Th. A Collection of Uncollected Prose / Ed. by D. Pizer. Detroit : Wayne State University Press, 1977. Pp. 141-146.

27. Garland H. Hamlin Garland's Diaries / Ed. by D. Pizer. San Marino, Cal. : Huntington Library, 1968. 281 p.

28. Писатели США о литературе. В 2-х т. / Пер. с англ. Москва : Прогресс, 1982. Т. 2. 455 с.

29. Лондон Д. Мартин Иден. Собр. соч. в 7 т. Москва : ГИХЛ, 1955. Т. 5. 696 с.

30. Dreiser Th. Notes on Life / Ed. by M. Tjader, J. J. McAleer. Alabama : University of Alabama Press, 1974. 346 p.

31. Палиевская Ю. Путь Драйзера. Драйзер Т. Жизнь, искусство и Америка. Москва : Радуга, 1988. С. 5-23.

32. Dreiser Th. A Book About Myself. London : Constable & Co Ltd., 1929. 502 p.

33. Dreiser Th. The Titan. New York and Scarborough, Ontario : New American Library, 1965. 512 p.

34. Шопенгауэр А. О мире как воле. Первое размышление: объективация

воли. Шопенгауэр А. Собр. соч. в 6 т. Москва : ТЕРРА – Книжный клуб; «Республика», 1999. Т. 1. С. 94-151.

35. Чанышев А. А. Человек и мир в философии Артура Шопенгауэра. Шопенгауэр А. Собр. соч. в 6 т. Москва : ТЕРРА – Книжный клуб; «Республика», 1999. Т. 1. С. 452-468.

36. Porte J. Representative Man : Ralph Waldo Emerson in His Time. New York : Oxford University Press, 1979. 361 p.

37. Ковалев Ю. В. Финал. Драйзер Т. Стоик. Оплот. Ленинград : Лениздат, 1989. С. 652-670.

38. Каули М. Дом со многими окнами. [Пер. с англ.] Москва : Прогресс, 1973. 327 с.

39. Spencer H. The First Principle. London : Serapis Classics, 2017. 310 p.

40. Dreiser Th. Sister Carrie. Pennsylvania Edition / Ed. by J. C. Berkey, A. M. Winters, J. L. W. West III, N. M. Westlake. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1981. 704 p.

41. Garfield D. M. Taking a Part : Actor and Audience in Theodore Dreiser's «Sister Carrie». America Literary Realism, 1870-1910, Vol. XVI, № 2, Autumn, 1983. Pp. 222-240.

Глава 3.

1. Драч І. «Пісня про Гайавату» Генрі Лонгфелло // Лонгфелло Г. Пісня про Гайавату. – К.: Веселка. – 1983.

2. Лисюк Н.. Сутність міфу та його функцій. К. : Вид-во КНУ ім. Т.Шевченка. – 2003.

3. Лосев А.Ф.. Очерки античного символизма и мифологии. – М. : Мысль. – 1993.

4. Мелетинский Е.М. О происхождении литературно-мифологических сюжетных архетипов / Е.М.Мелетинский // Літературные архетипы и универсалии. – М. : Ростов. гос. гуманит.ун-т. 2001.

5. Мелетинский Е.М. Трансформация архетипов в русской литературе (Космос и хаос, герой и антигерой) / Е.М.Мелетинский // Літературные архетипы и универсалии. – М. : Ростов. гос. гуманит.ун-т. 2001.

6. Топоров В. Миф, ритуал, символ. образ. Исследования в области мифопоэтического. Избранное. – М. : Прогресс – Культура . – 1995.

Глава 4.

1. Аветиков, Д.С. Наш опыт оптимизации инструментария, используемого при удалении ретинированных третьих моляров нижней челюсти / Д.С. Аветиков, В.Д. Ахмеров, С.А. Ставицкий // Укр. стом. альманах. – 2015. – №. 4. – С. 112-115.

2. Али Тергам Абдуламир. Планирование операции удаления нижнего

третьего моляра на основании факторов, определяемых по данным лучевых методов исследования / Тергам Абдуламир Али // Актуальные проблемы современной медицины и фармации 2017: сб. тез. докл. LXXI Междунар. науч.-практ. конф. студентов и молодых ученых; под ред. А. В. Сикорского, О. К. Дорониной. – Минск: БГМУ, 2017. – С. 1692.

3. Алмурат, С.С. Частота встречаемости ретинированных и дистопированных зубов у детей / С.С. Алмуратов, Б.Б. Аймуханбетов // Междунар. науч.-исслед. журн. – 2015. – Т. 32, № 1. – Ч. 4. – С. 5-8.

4. Алхарес, Тергам Абдуламир. Анализ частоты проведения операции атипичного удаления третьих моляров в амбулаторных условиях и связанная с ней временная утрата трудоспособности пациентов / Тергам Абдуламир Алхарес // Актуальные проблемы современной медицины и фармации 2016: сб. тез. докл. LXX Междунар. науч.-практ. конф. студентов и молодых ученых; под ред. А.В. Сикорского, О.К. Дорониной – Минск: БГМУ, 2016 – С. 1384.

5. Анатомические причины развития ретенции третьих моляров на нижней челюсти / И.В. Гайворонский [и др.] // Курский науч.-практ. журн. «Человек и его здоровье». – 2015. – № 2. – С. 61-65.

6. Аникиенко, А.А. Клинические проявления и этиология нарушений прорезывания постоянных зубов // А.А. Аникиенко, Л.И. Камышева, М.Е. Рогова // Ортодент-инфо. – 2000. – № 1-2. – С. 57-60.

7. Артюшкевич, А.С. Ретенция зубов и затрудненное прорезывание зуба мудрости / А.С. Артюшкевич // Соврем. стомат. – 2002. – № 1. – С. 17-21.

8. Асанами, С. Квалифицированное удаление третьих моляров / С. Асанами, Я. Касазаки. – М.: Изд. дом «Азбука», 1993. – 108 с.

9. Бернадский, Ю.И. Основы челюстно-лицевой хирургии и хирургической стоматологии / Ю.И. Бернадский. – М.: Мед. литература, 2011. – 418 с.

10. Воспалительные заболевания челюстно-лицевой области. Современные особенности клинического течения, принципы диагностики и лечения: учеб. пособие / А.А. Дрегалкина [и др.]. – Екатеринбург: «ТИРАЖ», 2020. – 108.

11. Галенко, В.В. Диагностика и лечение аномалий со сверхкомплектными и ретинированными зубами / В.В. Галенко // Ортодонтия. Методы профилактики, диагностики и лечения: тр. ЦНИИС. – М., 2009. – С. 90-93.

12. Гасимова, З.В. Частота ретенции зубов по данным ортопантограмм / З.В. Гасимова // Рос. стом. журн. – 2003. – № 2. – С. 35-37.

13. Глухова, Ю.М. Анализ причин возникновения и клинические проявления сочетанной патологии (ретенции зубов и аномалий прикуса) у подростков и взрослых по данным конусно-лучевой компьютерной томографии / Ю.М. Глухова, Н.С. Шпак, В.П. Синяков // Ин-т стоматологии. – 2016. – № 1. – С. 72-73.

14. Гордина, Е.С. Взаимосвязь развития третьих моляров нижней челюсти и наклона резцов / Е.С. Гордина, А.Ю. Зинченко, М.А. Колесов // Рос.

стоматология. – 2013. – Т. 6, № 3. – С. 28-31.

15. Демидова, И.И. Биомеханические аспекты прорезывания зубов и некоторые механизмы их ретенции / И.И. Демидова, А.Р. Андреищев // Стом. детского возраста и профилактика. – 2003. – № 1–2. – С. 36-38.

16. Диагностика и лечение затрудненного прорезывания нижних третьих моляров, осложненного перикоронитом / Т.А. Пояркова [и др.] // Вестн. Смоленской ГМА. – 2014. – Т. 3, № 3. – С. 107-110.

17. Зенькевич, Ю.В. Частота встречаемости зубочелюстных аномалий у лиц молодого возраста в связи с прорезыванием третьих моляров / Ю.В. Зенькевич, Т.Н. Терехова // Мед. журн. – 2015. – № 3. – С. 68-71.

18. Изосимова, М. А. Планирование ортодонтического лечения у пациентов с ретинированными нижнечелюстными третьими молярами / М.А. Изосимова, М.А. Данилов // Стом. детского возраста и профилактика. – 2011. – Т. 10, № 4. – С. 53-56.

19. Иорданишвили А. К. Анатомо-топометрические характеристики челюстей при прорезывании и ретенции зубов мудрости / А.К. Иорданишвили, Н.В. Коровин, А.А. Сериков // Проблемы стоматологии. – 2017. – Т. 13, № 3. – С. 53–56. doi: 10.18481/2077-7566-2017-13-3-53-56

20. Иорданишвили, А.К. Патология зубов мудрости как причина обращаемости военнослужащих за медицинской помощью / А.К. Иорданишвили, Н.В. Коровин, Е.А. Веретенко // Проблемы стоматологии. – 2017. – Т. 13, № 4. – С. 44-49. doi: 10.18481/2077-7566-2017-13-4-44-49

21. Клиническая ортодонтия: учеб. пособие / И.В. Токаревич [и др.]. – Минск: БГМУ, 2019. – 202 с.

22. Костина, И.Н. Факторы, усложняющие удаление нижних третьих моляров / И.Н. Костина // Проблемы стоматологии. – 2006. – № 2. – С. 44-47.

23. Ломакин, М.В. Антибиотикопрофилактика при хирургических стоматологических вмешательствах / М.В. Ломакин, И.И. Солощанский, А.Е. Дружинин // Рос. стоматология. – 2012. – Т. 4, № 5. – С. 25-28.

24. Ломакин, М.В. Контроль заживления костной раны при хирургическом лечении ретенции и дистопии третьих моляров / М.В. Ломакин, И.И. Солощанский, А.Е. Дружинин // Рос. стоматология. - 2014. - №2. - С. 4-9.

25. Микрофлора полости рта: норма и патология: учеб. пособие / Е.Г. Зеленова [и др.]. – Н. Новгород: НГМА, 2004. – 158 с.

26. Миронова, Е.А. Целесообразность лечения третьих моляров / Е.А. Миронова // Бюлл. мед. интернет-конф. – 2017. – Т. 7, № 11. – С. 1579-1581.

27. Некоторые аспекты проблемы третьего моляра / Н.П. Стадницкая [и др.] // Стом. детского возраста и профилактика. – Моск. центр чел.-лиц. хирург. 10 лет: Результаты, итоги, выводы. – М.: Детстомиздат, 2002. – С. 331-336.

28. Ничаева, Н.К. Электрофизиологические исследования в диагностике невропатий нижнего альвеолярного нерва / Н.К. Ничаева, С.В. Тарасенко // Рос.

стом. журн. – 2014. – № 5. – С. 25-28.

29. Одушкина, Н.В. Влияние дизайна разреза на эффективность открытого хирургического способа лечения дистопии нижнего третьего моляра у детей / Н.В. Одушкина // Вісн. пробл. біол. і мед. – 2015. – №. 2 (2). – С. 187-192.

30. Походенько-Чудакова, И.О. Операция – сложное удаление третьих моляров нижней челюсти: учеб.-метод. пособие / И.О. Походенько-Чудакова, Ю.М. Казакова, Е.А. Авдеева. – Минск: БГМУ, 2009. – 62 с.

31. Походенько-Чудакова, И.О. Профилактика, лечение и реабилитация стоматологических заболеваний с использованием методов рефлексотерапии: автореф. дис. ... д-ра мед. наук: 14.00.21 / И.О. Походенько-Чудакова; ГОУ «Институт повышения квалификации ФМБА России». – М., 2005. – 44 с.

32. Ретенция зубов мудрости нижней челюсти: монография / И.А. Гайворонский [и др.]. – СПб.: Нордмедиздат, 2011. – 142 с.

33. Ретроспективная оценка результатов хирургического лечения пациентов с ретенцией и дистопией третьих нижних моляров / А. Е.Дружинин [и др.] // Рос. стоматология. – 2013. – № 2. – С. 26-30.

34. Румянцев, Ю.М. Частота осложнений при операции удаления зуба и их предупреждения / Ю.М. Румянцев // Стоматология. – 1977. – №3. – С. 37-38.

35. Сабо, Е. Амбулаторная хирургия зубов и полости рта / Е. Сабо. – Будапешт: Изд-во АН Венгрии, 1980. – 300 с.

36. Салах, С.М. Темейза. Третьи моляры – возможные источники осложнений / С.М. Салах Темейза, А.П. Романовская // Таврический мед.-биол. вестн. – 2010. – Т. 13, № 4 (52). – С. 164-166.

37. Секлетов, Г.А. Сверхкомплектный ретинированный зуб – причина задержки прорезывания верхнего центрального левого резца. Лечение / Г.А. Секлетов // Стоматология. – 2001. – Т. 80, № 4. – С. 66-68.

38. Скапкарева, В.О. Эволюция восьмого зуба (третьего моляра) у человека / В.О. Скапкарева, О.А. Жигальский // Междунар. журн. эксперим. образ. – 2014. – № 3-2. – С. 72-74.

39. Стадницкая, Н.П. Некоторые аспекты проблемы третьего моляра / Н.П. Стадницкая, М.Л. Стебелькова, Д.Ф. Смирнов // Стом. детского возраста и профилактика. – 2003. – № 1-2. – С. 31-35.

40. Топографо-анатомические особенности расположения язычного нерва и его взаимоотношение с другими анатомическими структурами в области челюстно-язычного желобка / С.С. Дыдыкин [и др.] // Стоматология. – 2016. – Т. 95, № 1. – С. 21-23. doi: 10.17116/stomat201695121-23

41. Третьи постоянные моляры. Их влияние на зубо-альвеолярные дуги / О.И. Арсенина [и др.] // Рос. стоматология. – 2016. – Т. 9, № 2. – С. 33-40. doi: 10.17116/rosstomat20169233-40

42. Фадеев, Р.А. Методика оценки положения ретинированных зубов по данным денальной компьютерной томографии (часть I) / Р.А. Фадеев, Ю.П.

Шепелева, М.А. Чибисова // Ин-т стомат. – 2010. – № 1. – С. 30-33.

43. Фадеев, Р.А. Совершенствование методов диагностики и лечения ретенции зубов (часть I) / Р.А. Фадеев, Ю.П. Шевелева // Ин-т стоматологии. – 2014. – № 2. – С. 18-20.

44. Фомичев, И.В. Лечение больных с нарушением прорезывания нижних третьих моляров / И.В. Фомичев, Г.М. Флейшер // Проблемы стоматологии. – 2014. – № 4. – С. 40-44.

45. Хирургическая тактика при дислокации корня в мягкие ткани дна полости рта в ходе удаления нижнего ретинированного третьего моляра / В.А. Семкин [и др.] // Стоматология. – 2020. – Т. 99, № 4. – С. 71-75.

46. Хорошилкина, Ф.Я. Диагностика причин ретенции отдельных зубов и принципы оказания комплексной стоматологической помощи / Ф.Я. Хорошилкина, А.А. Исаев, А.С. Решетников // Стомат. журн. [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <https://dentalmagazine.ru/clinical-case/diagnostika-prichin-retencii-otdelnykh-zubov-i-principy-okazaniya-kompleksnoj-stomatologicheskoy-pomoshhi.html>. – Дата доступа: 21.12.2021.

47. Частота и структура осложнений после удаления зубов мудрости нижней челюсти / А.К. Иорданишвили [и др.] // Мед. вестн. Башкортостана. – 2016. – Т. 11, № 2 (62). – С. 71-73.

48. Чернец, Т.И. Обоснование удаления третьих нижних моляров на разных стадиях формирования зубов у пациентов в возрасте 16-20 лет / Т.И. Чернец, О.М. Павлов // Молодой ученый. – 2018. – № 41. – С. 16-21.

49. Чудаков, О.П. Концепции затрудненного прорезывания зубов мудрости // О.П. Чудаков, Т.Л. Шевела // Организация, профилактика и новые технологии в стоматологии: материалы V съезда стоматологов Беларуси. – Брест, 2004. – С. 283-284.

50. Шевела, Т.Л. Хирургические методы лечения хронического перикоронита на амбулаторном приеме / Т.Л. Шевела, Т.А. Чижик // Вестн. Совета молодых учен. и спец. Челябинской об-ти. – 2016. – Т. 1, № 1. – С. 52-55.

51. A sectioning technique for extraction of impacted third molar by using a straight handpiece and carbide bur: case report / I. Miyamoto [et al.] // Open J. of Stomatology. – 2015. – Vol. 5. – P. 287-292. doi: 10.4236/ojst.2015.512035

52. Accuracy of Pederson and modified Parant scale for predicting difficulty level of mandibular third molars / O.S. Janjua [et al.] // The J. of the School of Dental Sci. – 2013. – Vol. 8, N 1. – P. 9-13.

53. An insight into pericoronitis / R.P. Dhonge [et al.] // Int. J. Dent. Med. Res. – 2015. – Vol. 6, N 1. – P. 172-175.

54. Analyses of anatomical relationship between mandibular third molar roots and variations in lingual undercut of mandible using cone-beam computed tomograph / S. Aktop [et al.] // J. Dental. Sci. – 2017. – Vol. 12, N 3. – P. 261-267. doi:

10.1016/j.jds.2016.12.005

55. Are different imaging methods affecting the treatment decision of extractions of mandibular third molars? / Y. Manor [et al.] // Dentomaxillofacial Radiology [Electronic resource]. – 2016. – Vol. 46. – N 1. – Available at: <http://www.birpublications.org/doi/full/10.1259/dmfr.20160233> (accessed 21.12.2021). doi: 10.1259/dmfr.20160233

56. Aznar-Arasa, L. Iatrogenic displacement of lower third molar roots into the sublingual space: report of 6 cases / L. Aznar-Arasa, R. Figueiredo, C. Gay-Escoda // J. Oral Maxillofac. Surg. – 2012. – Vol. 70. – P. 107-115. doi: 10.1016/j.joms.2011.09.09.039

57. Blanco, G. The different types of flaps in the surgical relations of the third impacted molars – literature review / G. Blanco, D. Lora, C. Marzola // Dentistry [Electron. res.]. – 2016. – Vol. 7, N 4. – Available at: <https://www.omicsonline.org/open-access/the-different-types-of-flaps-in-the-surgical-relations-of-the-thirdimpacted-molarsliterature-review-2161-1122-1000425.php?aid=87035> (accessed 21.12.2021). doi: 10.4172/2161-1122.1000425

58. Bodh, R. The flap design of third molar surgery: an overview / R. Bodh, A. Jain // Internat. J. of Med. and Health Res. – 2015. – Vol. – 1, N 3. – P. 32-35.

59. Camargo, I.B. Correlational study of impacted and non-functional lower third molar position with occurrence of pathologies / I.B. Camargo, J.B. Sobrinho, J.E. Van Sickels // Prog. Orthod. – 2016. – Vol. 17. – P. 26. doi: 10.1186/s40510-016-0139-8

60. Campbell, J.H. Pathology associated with the third molar / J.H. Campbell // Oral Maxillofac. Surg. Clin. N. Am. – 2013. – Vol. 25. – P. 1-10. doi: 10.1016/j.coms/2012.11.005

61. Change in alveolar bone level of mandibular second and third molars after second molar protraction into missing first molar or second premolar space / U.B. Baik [et al.] // Europ. J. of Orthodont. – 2019. – P. 1423-1424. doi: 10.1093/ejo/cjz001

62. Clinical analysis of lower lip hypoesthesia after removal of mandibular third molars / R. Matsuki [et al.] // Jp. J. Oral Maxillofac. Surg. – 2005. – Vol. 51. – P. 590-595. doi: 10.5794/jjoms.51.590

63. Clinical and imaging evaluation of third molars: a review / S. Mandal [et al.] // JOADMS. – 2015. – Vol. 3, N 1. – P. 3-9.

64. Comparison of two different flap designs in removal of impacted wisdom tooth / J.Q. He [et al.] // Shanghai Kou Qiang Yi Xue. – 2015. – N 2. – P. 224-227.

65. Complication of mandibular third molars extraction: a case report / L. Oualha [et al.] // Med. Buccale. – 2012. – Vol. 18. – P. 53-56. doi: 10.1051/mcb/2011148

66. Coronectomy versus surgical removal of the lower third molars with a high risk of injury to the inferior alveolar nerve. A bibliographical review / J. Moreno-

Vicente [et al.] // Med. Oral Patol. Oral Cir. Bucal. – 2015. – Vol. 20, N 4. – P. e508-e517. doi: 10.4317/medoral.20432

67. Difficulty index in extraction of impacted mandibular third molars and their post-operative complications / P. Khanal [et al.] // J. of Kathmandu Med. College. – 2014. – Vol. 3, N 1. – P. 14-20. doi: 10.3126/jkmc.v3i1.10918

68. Divya, T. Third molar impaction / T. Divya, M.S. Themozhi // J. Pharm. Sci. & Res. – 2014. – Vol. 6, N 11. – P. 363-367. doi: 10.1016/j.joms.2017.01.002

69. Effect of age on immediate postoperative tissue reaction following surgical extraction of impacted mandibular third molar / C.K. Paul [et al.] // BSMMU J. – 2014. – Vol. 7, N 2. – P. 120-128. doi: 10.3329/bsmmuj.v7i2.29447

70. Escala numérica de valoración de la dificultad quirúrgica en la extracción de 190 terceros molares mandibulares incluidos / M. Peñarrocha [et al.] // Arch. Odontoestomatol. – 2000. Vol. 16, N 2. – P. 96-100.

71. Evaluation distal caries of the second molars in the presence of third molars among saudi patients / S.Q. AlHobail [et al.] // J. Int. Soc. Prev. Community Dent. – 2019. – Vol. 9, N 5. – P. 505-512. doi: 10.4103/jispcd.JISPCD_19_19

72. Farish, S.E. General technique of third molar removal / S.E. Farish, G.F. Bouloux // Oral Maxillofac. Surg. Clin. N. Am. – 2007. – Vol. 19. – P. 23-43. doi: 10.1016/j.coms.2006.11.012

73. Flap design and mandibular third molar surgery: a split mouth randomized clinical study / Z.H. Baqain [et al.] // Int. J. Oral Maxillofac. – Surg. 2012. – Vol. 41. – P. 1020-1024. doi: 10.1016/j.ijom.2012.02.011

74. Godfrey, K. Prophylactic removal of asymptomatic third molars: a review / K. Godfray // Austral. Dent. J. – 1999 – Vol. 44, N 4. – P. 233-237. doi: 10.1111/j.1834-7819.1999.tb00225.x.

75. Impacted mandibular third molars: depth of impaction and surgical methods of extraction among Nigerians / A.E. Obiechina [et al.] // Odont.-Stomat. Trop. – 2001. – Vol. 94. – P. 33-36.

76. Importance of a preoperative radiographic scale for evaluating surgical difficulty of impacted mandibular third molar extraction / N.R. Lainez [et al.] // J. Oral Sci. Rehabil. – 2017. – Vol. 3, N 1. – P. 52-59.

77. Intraoperative accidents associated with surgical removal of third molars / A.M. Sebastiani [et al.] // Brazilian J. of Oral Sci. – 2014. – Vol. 13, N 4. – P. 276-280. doi: 10.1590/1677-3225v13n4a07

78. Investigation of infectious organisms causing pericoronitis of the mandibular third molar / H. Peltroche-Llacsahuanga [et al.] // J. Oral Maxillofac. Surg. – 2000. – Vol. 58, N 6. – P. 611-616.

79. Juodzbaly, G. Mandibular third molar impaction: review of literature and a proposal of a classification / G. Juodzbaly, P. Daugela // J. of Oral & Maxillofac. Res. [Electron. res.]. – 2013. – Vol. 4, N 2. – Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3886113/> (accessed 21.12.2021).

doi: 10.5037/jomr.2013.4201

80. Kaveri, G. Third molars: a threat to periodontal health? / G. Kaveri, S. Prakash // J. of Maxillof. and Oral Surg. – 2011. – Vol. 11, N 2. – P. 220-223. doi:10.1007/s12663-011-0286-x

81. Koyuncu, B.Ö. Comparison of two different flap techniques in the surgical removal of bilateral impacted mandibular third molars / B.Ö. Koyuncu, M. Zeytinoglu, E. Çetingul // Turkish J. of Med. Sci. – 2013. – Vol. 43. – P. 891-898. doi: 10.1016/j.ijom.2010.07.003

82. Late mandibular angle fracture after impacted third molar extraction – case report and review of predisposing factors / V.C. Andrade [et al.] // Int. J. Odontostomat. – 2013. – Vol. 7, N 2. – P. 287-292. doi: 10.4067/S0718-381X2013000200019

83. Latt, M.M. Prediction of difficulty in impacted lower third molars extraction; review literature / M.M. Latt, P. Chewpreecha, N. Wongsirichat // M. Dental J. – 2015. – Vol. 35, N 3. – P. 281-290.

84. Leung, Y.Y. Long-term morbidities of coronectomy on lower third molar / Y.Y. Leung, L.K. Cheung // Oral Surg. Oral Med. Oral Path. and Oral Radiol. – 2016. – Vol. 121, N 1. – P. 5-11. doi: 10.1016/j.oooo.2015.07.012

85. Lingual guttering technique for removal of impacted mandibular third molars / T.P. Kale [et al.] // J. of Internat. Oral Health. – 2014. – Vol 6, N 4. – P. 9-11.

86. Microbiology of mandibular third molar pericoronitis: incidence of beta-lactamase-producing bacteria / J.L. Sixou [et al.] // Oral Surg. Oral Med. Oral Pathol. and Oral Radiol. – 2003. – Vol. 95, N 6. – P. 655-659. doi: 10.1067/moe.2003.238

87. Microbiology of the pericoronal pouch in mandibular third molar pericoronitis / W.K. Leung [et al.] // Oral Microbiol. Immunol. – 1998. – Vol. 8, N 5. – P. 306-312. doi: 10.1111/j.1399-302x.1993.tb00579.x.

88. Mistry, F.K. Postsurgical consequences in lower third molar surgical extraction using micromotor and piezosurgery / F.K. Mistry, N.D. Hedge, M.N. Hegde // Ann. of Maxillofac. Surg. – 2016. – Vol. 6, N 2. – P. 251-259. doi: 10.4103/2231-0746.200334

89. Moloney, J. The relationship between pericoronitis, wisdom teeth, putative periodontal pathogens and the host response / J. Moloney, L.F. Stassen // J. Ir. Dent. Assoc. – 2008. – Vol. 54, N 3. – P. 134-137.

90. Orthodontists' and surgeons' opinions on the role of third molars as a cause of dental crowding / S. Lindauer [et al.] // A Am. J. of Orthodont. and Dentofac. Orthoped. – 2007. – Vol. 132, N 1. – P. 43-48. doi:10.1016/j.ajodo.2005.07.02

91. Parant, M. Petite chirurgie de la bouche / M. Parant. – Paris: Expansion Cientifique, 1974. – 354 p.

92. Pederson, G.W. Surgical removal of teeth / G.W. Pederson. – Ed. Oral Surg. Philadelphia. – PA: WB Saunders, 1988. – P. 47-81.

93. Pedicle flap design – A newer technique in mandibular third molar surgery for reduction of post-operative complications / R. Choudhury [et al.] // J. Dent. Specialities. – 2015. – Vol. 3, N 1. – P. 76-80.

94. Pell, G.J. Impacted mandibular third molars: classification and impacted mandibular third molars: classification and modified technique for removal / G.J. Pell, G.T. Gregory // Dent. Dig. – 1933. – Vol. 39. – P. 330-338.

95. Peterson, L.J. Principles of management of impacted teeth. Contemporary oral and maxillofacial surgery / L.J. Peterson, E. Ellis, J.R. Hupp. – St. Louis: CV Mosby, 1988. – P. 235-236.

96. Prasad, V.S. Radiographic assessment of lower third molar prior to surgery: a report of four cases / V.S. Prasad // Gulf Med. J. Ann. Sci. Meeting. – 2012. – Vol. 1. – P. 90-95.

97. Predictive factors of difficulty in lower third molar extraction : a prospective cohort study / J. Alvira-Gonzales [et al.] // Med. Oral Patol. Oral Cir. Bucal. – 2017. – Vol. 22, N 1. – P. 108-114. doi: 10.4317/medoral.21348

98. Prevalence of cysts and tumors around the retained and unerupted third molars in the Indian population / S. Patil [et al.] // J. Oral Biol. Craniofac. Res. – 2014. – Vol. 4, N 2. – P. 82-87. doi: 10.1016/j.jobcr.2014.07.003

99. Reliability of pederson scale in surgical extraction of impacted lower third molars: proposal of new scale / M.Y. Kharmia [et al.] // J. of Oral Dis. [Electron. res.]. – 2014. – Available at: <https://www.hindawi.com/archive/2014/157523/abs/> (accessed 21.12.2021). doi: 10.13140/2.1.3465.5680

100. Robinson, P.P. Nerve injuries resulting from the removal of impacted teeth. Textbook and colour atlas of tooth impaction / P.P. Robinson. – Copenhagen: Munksgaard, 1997. – P. 469-490.

101. Romero Ruiz, M.M. El tercer molar incluido / M.M. Romero Ruiz, J.L. Gutiérrez Pérez, D. Torres Lagares. – Madrid: GSK, 2001. – P. 43-69.

102. Sanchez, F.R. Does chlorhexidine prevent alveolar osteitis after third molar extractions? Systematic review and meta-analysis / F.R. Sanchez, C.R. Andrés, I.A. Calvo // J. of Oral and Maxillofac. Surg. – 2017. – Vol. 75. – P. 901-914.

103. Santosh, P. Impacted mandibular third molars: review of literature and a proposal of a combined clinical and radiological classification / P. Santosh // Ann. Med. Health Sci. Res. – 2015. – Vol. 5. – P. 229-234. doi: 10.4103/2141-9248.160177

104. Serman, M.Z. Localization of impacted teeth utilizing inherent panoramic distortions / M.Z. Serman, B. Buch // Ann. Dent. – 2010. – Vol. 51. – P. 8-10. doi: 10.2334/josnurd.51.37

105. Surgical removal of asymptomatic impacted third molars: Considerations for orthodontists and oral surgeons / S.J. Kim [et al.] // Seminars in Orthodontics. – 2016. – Vol. 22, N 1. – P. 75-83. doi :10.1053/j.sodo.2015.10.010

106. Surgical techniques for the removal of mandibular wisdom teeth / P. Coulthard [et al.] // Cochrane Database Syst. Rev. [Electronic resource]. – 2014. –

Vol. 29, N 7. – Available at:
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/14651858.CD004345.pub2/epdf> (accessed 21.12.2021). doi: 10.1002/14651858.CD004345.pub2.

107. Two-stage method for the extraction of a horizontally impacted lower third molar / Y. Kubota [et al.] // Oral Sci. Internat. – 2008. – Vol. 5, N 2. – P. 73-77. doi:10.11277/osi.5.73

108. Vigneswaran, A.T. The incidence of cysts and tumors associated with impacted third molars / A.T. Vigneswaran, S. Shilpa // J. Pharm. Bioallied. Sci. – 2015. – Vol. 7. – P. S251–S254. doi: 10.4103/0975-7406.155940

109. Yuasa, H. Classification of surgical difficulty in extracting impacted third molars / H. Yuasa, T. Kawai, M. Sugiura // British J. of Oral and Maxillofac. Surg. – 2002. – N 40. – P. 26-31. doi: 10.1054/bjom.2001.0684

Глава 5.

1. Informatsiynyy shchorichnyk shchodo aktyvizatsiyi nebezpechnykh ekzohennykh heolohichnykh protsesiv na terytoriyi Ukrayiny za danymy monitorynhu EHP (15-te vyd.). (2019). [Information yearbook on activation of dangerous exogenous geological processes on the territory of Ukraine according to EGP monitoring data. Vyp. XVI]. Kyiv: Derzhavna sluzhba heolohiyi ta nadr Ukrayiny, Derzhavne naukovy-vyrobnyche pidpryyemstvo «Derzhavnyy informatsiynyy heolohichnyy fond Ukrayiny». 111 [in Ukrainian]. URL: https://geoinf.kiev.ua/wp/wp-content/uploads/2019/05/shorichnik_2019.pdf

2. Vyshnevs'kyi, V.I., Stashuk, V. A., Sakevych, A. M. (2011). Vodohospodars'kyi kompleks u baseyni Dnipra [Water management complex in the Dnieper basin]: monohrafiya. K. : Interpres LTD. 188 p. [In Ukrainian].

3. Vyshnevs'kyi V. I., Shevchuk S. A. (2018). Vykorystannya danykh dystantsiynoho zonduvannya Zemli u doslidzhennyakh vodnykh ob'ektiv Ukrayiny [Use of Earth remote sensing data in research of water bodies of Ukraine]. K.: Interpres LTD, 116. URL: <https://cutt.ly/oUbabxV> [in Ukrainian].

4. Dubnyak S. S. (2004). Otsinka vodnoho rezhymu i propusknoyi zdatnosti verkhny' oyi dilyanky Kanivs' koho vodoshkovyshcha v umovakh intensyvnoyi urbanizatsiyi [Assessment of water regime and capacity of the Kaniv Reservoir upper part in conditions of intensive urbanization]. Hidrolohiya, hidrokhimiya, hidroekolohiya. № 6. 145-158 [in Ukrainian].

5. Dubnyak S. S. (2013). Ekologo-gidromorfologicheskyy analiz biotopicheskoy struktury krupnykh ravninnykh vodokhranilishch [Ecological and hydromorphological analysis of the biotopic structure of large lowland reservoirs]. Geograficheskyy vestnik. № 3(26). 107-120. URL: <http://umhs.org.ua/?p=865> [in Russian].

6. Zimbalevskaya L. N., Pligin Yu. V., Khoroshikh L. A. i dr. (1987). Struktura i suktessii litoral'nykh biotsenozov Dneprovskikh vodokhranilishch [The structure

and succession of the Dnieper reservoirs littoral biocenoses.]. K.: Naukova dumka, 204 [in Russian].

7. Panasyuk I. V., Tomil'tseva A. I., Zub L. M. ta in. (2012). Efektyvnist' ta ekolohichna rol' berehoukriplyuval' nykh sporud na Dniprovs' kykh vodoskhovyshchakh [Efficiency and ecological role of shore protection constructions on the Dnieper reservoirs]. K.: Kafedra, 120 [in Ukrainian].

8. Sirenko L. A., Korelyakova I. L., Mikhaylenko L. Ye. i dr. (1989). Rastitel'nost' i bakterial'noye naseleniye Dnepra i yego vodokhranilishch [Vegetation and bacterial population of the Dnieper and its reservoirs.]. K.: Naukova dumka, 232 [in Russian].

9. Starodubtsev V. M. (1986). Vliyaniye vodokhranilishch na pochvy [Impact of reservoirs on soils]. Alma-Ata: Nauka, 296. [in Russian].

10. Starodubtsev V. M., Fedorenko O. L., Umanets' K. M., Karachyns'ka N.V. (2000). Rayonuvannya uzberezhzhya Kanivs'koho vodoskhovyshcha zakharakterom zmin gruntiv [Zoning of the Kaniv Reservoir coast by soil changes features]. *Naukovyy visnyk Natsional' noho ahrarnoho universytetu*. № 32. 294-298. 1

11. Starodubtsev V. M., Bogdanets V. A. (2012). Dinamika formirovaniya gidromorfnykh landshaftov v verkhov'ye Dneprovskikh vodokhranilishch [Dynamics of the hydromorphic landscapes formation in the upper part of Dnieper reservoirs]. *Zhurnal «Vodnyye resursy»*. № 2. 180-183. URL: <https://cutt.ly/bUbpYTY> [in Russian].

12. Starodubtsev V. M. (2012). KANIVS'KE VODOSKHOVYSHCHE – «Ukrayins' ka Venetsiya» chy ekolohichna zahroza ? (naukovo- publitsystychnyy narys) [KANIV RESERVOIR - "Ukrainian Venice" or an environmental threat? (scientific and journalistic essay)]. Kyiv: TOV «Ahrar Media Hrup», 34 [in Ukrainian].

13. Starodubtsev V. M., Ladyka M. M., Dyachuk P. P., Naumovs' ka O. I. (2021). Osnovni osoblyvosti pereformuvannya berehiv Kanivs' koho vodoskhovyshcha [Main features of reforming the coasts of Kaniv reservoir]. *Naukovi dopovidi NUBiP Ukrayiny*. № 6(94). URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Dopovidi/article/view/15712> [inUkrainian].

14. Starodubtsev V. M., Ladyka M. M., Bogdanets V. A., Naumovs'ka O. I. (2021). Prostorovo-chasova dynamika formuvannya hidromorfnykh landshaftiv u Kanivs'komu vodoskhovyshchi [Spatio-temporal dynamics of hydromorphic landscapes formation in Kaniv reservoir]. *Biologichni systemy: teoriya ta innovatsiyi*. № 4. URL:<http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Biologiya/issue/>

15. Tsaplina K. M., Linchuk M. I. (2003). Rozpodil roslynnykh uhrupovan' u Kanivs'komu vodoskhovyshchi zalezno vid faktoriv seredovyshcha [Distribution of plant communities in the Kaniv Reservoir depending on environmental factors]. *Naukovi pratsi UkrNDHMI*. Vyp. 251. 184-189. URL: https://uhmi.org.ua/pub/np/251/23_Zaplina_Lin.pdf [in Ukrainian].

16. Starodubtsev V. M., Kolodyazhnyy O. A., Petrenko L. R., Titenko M. M., Yezlovetska I. S. (2000). Soil cover and land use in Ukraine. Kyiv: Nora-Print, 98.
17. Starodubtsev V. M., Fedorenko O. L., Petrenko L. R. (2004). Dams and environment: effects on soils. Kyiv: Nora-Print, 84.
18. Starodubtsev V. M., Bogdanets V. A. (2012). Dynamics of hydromorphic landscapes formation in upper part of Dnieper river reservoirs. *Water Resources*. V. 39. #2. 165-168. URL: <https://pubag.nal.usda.gov/catalog/370560>.
19. Starodubtsev V. M. (2017). New deltaic landscapes formation in large water reservoirs: global aspect. *Scientific reports of NULES of Ukraine*. № 1(65). 17. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Dopovidi/article/view/8107>.

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ / SCIENTIFIC EDITION

МОНОГРАФІЯ

МОНОГРАФІЯ / MONOGRAPH

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ:

ПСИХОЛОГИЯ, ФИЛОЛОГИЯ, МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ:

ПСИХОЛОГІЯ, ФІЛОЛОГІЯ, МЕДИЦИНА, БІОЛОГІЯ ТА ЕКОЛОГІЯ

INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF MANKIND IN MODERN CONDITIONS:

PSYCHOLOGY, PHILOLOGY, MEDICINE, BIOLOGY AND ECOLOGY

Книга 19. Часть 3

Авторы:

Автори / Authors:

Акименко Г.В. (1), Али Т.А. (4), Асанов С.А. (1), Богданец В.А. (5),
Бодык О.П. (2), Ладыка М.Н. (5), Наумовская Е.И. (5),
Походенько-Чудакова И.О. (4), Скрипник Т.Н. (3), Стародубцев В.М. (5),
Федорова Ю.Г. (2)

Серия «Научное окружение современного человека», №19

Научные достижения Авторы монографии были также рассмотрены и рекомендованы для издания на международном научном Симпозиуме «Интеллектуальное развитие человечества в современных условиях» (29-30 декабря 2021 г.)

Монография включена в

Монографія включена в / The monograph is included in:

IndexCopernicus

При научной поддержке:

Институт МиГ

Формат 60x84/16. Усл печ.лист. 8,2
Тираж 500 экз. Зак. №simp-ua19.
Подписано в печать: 30.12.2021

Издано:

Видано / Published:

КУПРИЕНКО СЕРГЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

А/Я 38, Одесса, 65001

e-mail: orgcom@sworld.education

www.sworld.education

Свидетельство субъекта издательского дела ДК-4298

Статті опубліковані в авторській редакції

Articles published in the author's edition

Отпечатано с готового оригінал-макету ФЛП Москвін А.А./ Цифрової типографії "Сору-Арт"

г. Запорожье, пр. Ленина 109

Віддруковано з готового оригінал-макету ФОП Москвін А.А. / Цифровий друкарні "Сору-Арт"
Запоріжжя, пр. Соборний 109

ISBN 978-6-177880-28-7

